

VÖRÖS KÁROLY

*Budapest
legnagyobb
adófizetői*

1873-1917

Akadémiai Kiadó, Budapest

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Vörös Károly

**Budapest legnagyobb
adófizetői
1873–1917**

[Erdélyi Magyar Adatbank]

[Vákát oldal]

Vörös Károly

Budapest legnagyobb adófizetői

1873–1917

Akadémiai Kiadó • Budapest 1979

ISBN 963 05 1472 9

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1979 • Vörös Károly

Printed in Hungary

Tartalom

Bevezetés

1. *A virilizmus mint intézmény* (7) 2. *A virilisek jegyzékének forrásértéke* (9) 3. *A jegyzékek vizsgálatának szempontjai* (11)

I. Budapest legnagyobb adózói, 1873

1. *1873 legnagyobb budapesti adózóinak rétegződése. A pesti virilisek vizsgálatra kiemelt csoportjai a főváros virilizmusában* (13) 2. *Pest virilis háztulajdonosai* (17) 3. *Pest építőipari virilisei* (26) 4. *Pest virilis terménykereskedői* (37) 5. *Pest virilis vaskereskedői* (51) 6. *Pest virilis terménykereskedői a főváros iparában* (54) 7. *Pest virilisei a fővárosi részvényes vállalkozásokban* (56) 8. *A régi pesti polgár a virilisek között és a virilisek családi kapcsolatai* (62) 9. *Összefoglalás* (65)

II. Budapest legnagyobb adózói, 1888

1. *A virilisek rétegének átalakulása 1873-tól 1888-ig, vagyoni viszonyok és foglalkozás szerint* (67) 2. *Az 1873. évi virilisek stabilitása személyeik és ranghelyeik szerint* (70) 3. *Budapest virilis háztulajdonosai* (78) 4. *Budapest építőipari virilisei* (80) 5. *Budapest virilis kereskedői* (81) 6. *Budapest virilisei a főváros hitelügyében* (82) 7. *Budapest szabad értelmiségi foglalkozású virilisei* (83) 8. *Budapest virilisei az oktatásban és a sajtóban* (85) 9. *Budapest virilis hivatalnokai* (87) 10. *Budapest virilisei a fővárosi részvényes vállalkozások igazgatóságaiban* (91) 11. *Budapest virilis igazgatósági tagjainak foglalkozása, vagyoni helyzete is előzményei* (93) 12. *Néhány jellegzetes személy* (95) 13. *Budapest 200 legnagyobb adózója 1888-ban* (97) 14. *Összefoglalás* (99)

III. Budapest legnagyobb adózóinak útja, 1888—1917

1. *A virilisek rétegének átalakulása 1873-tól 1912-ig, vagyoni viszonyaik szerint* (102) 2. *A virilisek rétegének átalakulása 1873-tól 1912-ig, foglalkozásuk szerint* (103) 3. *A virilisek személyi, illetve családi stabilitása 1888-tól 1917-ig* (105) 4. *A virilisek rétegének stabil magva* (109) 5. *A stabil magba tartozó legfontosabb személyek* (112)

IV. Budapest legnagyobb adózóinak élcsoportja, 1903—1917

1. *Az élcsoport meghatározása* (115) 2. *Az élcsoport helye a legnagyobb adózók rétegében, foglalkozási összetétel szerint* (116) 3. *Az élcsoport foglalkozás szerinti összetétele kiegészítő források bevonása alapján* (119) 4. *Az élcsoport pesti ingatlanbirtoklása 1910-ben* (123) 5. *Az élcsoport pesti ingatlanbirtoklásának helye a főváros ingatlanbirtoklásában* (125) 6. *Néhány jellegzetes bérház- és telektulajdonos bemutatása* (126) 7. *Az élcsoport pesti ingatlanbirtoklásának legfőbb jellegzetességei* (132) 8. *Az élcsoport bankkapcsolatai*

tai (133) 9. A főváros bankjainak kapcsolatai az élcsoporthoz (134) 10. Az élcsoport kapcsolatai a gazdasági élet egyéb szerveihez (138) 11. Az élcsoport belső családi kapcsolatai (139) 12. Az élcsoport tagjainak a csoporton beüli stabilitása (141) 13. Az élcsoport stabilitása a budapesti virilisek teljes rétegén belül és a stabilitás főbb kategóriái (143) 14. A stabilitási kategóriákat kialakító mozgás főbb szabályszerűségei (144) 15. A stabilitási kategóriák foglalkozás szerinti profiljai (145) 16. Az élcsoport tagjainak ranghelyek szerinti stabilitása (152) 17. Az élcsoport a várospolitikában: a rendszer (155) 18. Az élcsoport a várospolitikában: a gyakorlat (157) 19. Néhány jellegzetes várospolitikai pálya (162) 20. összefoglalás (163)

Tanulságok

1. A virilisek díja a budapesti várofejldés kereteiben (165) 2. A forrás használhatóságának tanulsága (166) 3. A módszer alkalmazhatóságának tanulsága (167)

Jegyzetek 169

Személy- és családnevek mutatója (175)

Bevezetés

Tanulmányunk célja: Budapest legnagyobb adófizetőinek mint a város gazdasági vezető rétegének — vagy legalábbis e réteg jelentős alkotóelemének — bemutatása a főváros egyesítésétől az első világháború végéig eltelt közel fél évszázadnyi időből. Egyrészt azért, mert e réteg kialakulása, fejlődése és összetételének változása igen jellemzően tükrözi a városfejlesztő tényezők befolyását a városi társadalom szerkezetére és viszont: új meg új elemek belépését a város profiljának alakításába, illetve kiesését, háttérbe szorulását e profil formálásából; másrészt azért, mert éppen e réteg vizsgálatával, a különböző országos fontosságú ipari, kereskedelmi és hitelügyi vállalkozások csaknem egészükben budapesti vezetőségének bemutatásán át lehet legjobban észlelni a város országos gazdasági hatóerejének kibontakozását. Végso fokon a legnagyobb adózók vizsgálata során egységben tudjuk szemlélni azokat az egymást különben is szervesen kiegészítő tényezőket, melyek által egyrészt Budapest valóban az ország fővárosává vált, másrészt a nagyváros ki tudta terjeszteni befolyását az egész országra. És általánosságban: e réteg vizsgálata támpontokat nyújt arra vonatkozóan is, hogy a tőke hogyan, milyen utakon át vándorolva halmozódik fel bizonyos személyek kezében, és útjának során milyen tényezők jutnak szerephez. Budapest legnagyobb adózóinak története így az egész hazai kapitalizmus gazdasági alapjának éppúgy, mint az arra ráépülő társadalmi szerkezetnek — mintegy egyetlen közös ponton — igen konkrét és komplex közös vizsgálatát is lehetővé teszi. Végül jelentős a legnagyobb adózók kutatása abból a szempontból is, hogy általa — legalábbis bizonyos periódusokban és bizonyos szektorokban — vizsgálhatóvá válnak a polgári várospolitika bázisai és részben annak mechanizmusa is.

Vizsgálatunk alapját a főváros legnagyobb egyenes állami adót fizetőiről hivatalosan összeállított 1873., 1888., 1903., illetve 1910—1917. évi jegyzékek alkotják.¹ E jegyzékek az arra az évre megállapított adóösszeg nagyságrendjében egyenként sorolják fel a főváros 1200 legnagyobb adózóját, nevén kívül mindegyiknek megadva foglalkozását, illetve — mint azt még látni fogjuk — inkább csupán azt a minőséget, melyben az adót fizette, valamint a kerületet, melyben adóalapja után adózott, továbbá a megállapított adó konkrét összegét és végül azt a körülményt, ha az illető adózó a jegyzéken elfoglalt ranghelyéhez (élve az adózók egyes, elsősorban értelmiségi szakképzettséggel rendelkező kategóriái számára törvényesen biztosított kedvezménnyel) a megállapított adóösszeg kétszeres beszámításával jutott.²

1. A virilizmus mint intézmény. A törvényhatóságok és községek legnagyobb adófizetőinek folyamatos jegyzékbe foglalását a különböző fokú (törvényhatóság, rendezett tanácsú város, község) önkormányzati testületeket immár a polgári állam igényeinek megfelelően átszervező, kiegyezés utáni törvényalkotás, az 1870. évi 42. és az 1871. évi 18. törvénycikk rendelték el azzal a céllal, hogy e jegyzékek szolgáljanak alapul az önkormányzatokat irányító képviselői testületekben (törvényhatósági bizottság, rendezett tanácsú városi, illetve községi képviselő-testület) ugyane törvények által a legvagyonosabb elemek számára biztosított, őket

automatikusan, minden jelölés, választás kizárásával, csupán megfelelő vagyoni helyzetük, illetve az ezt kifejező állami egyenes adójuk összege alapján megillető, a testület tagságának felét jelentő tagsági helyek betöltéséhez.

A politikai befolyást a legtöbb adót fizetők (értékképviselők vagy közkeletű néven virilisek, virilisták) s személyükön át a vagyon számára ilyen nyersen biztosító törvények meghozatala természetesen nem ment ellenkezés nélkül. Az első ilyen törvényt, amely az államélet kulcsfontosságú közép fokú önkormányzati szerveinek, a törvényhatóságoknak új szervezetét szabályozta, a kiegyezés után összehívott első parlament, az 1869—1872. évi országgyűlés elé 1870 májusában terjesztette be Rajner Pál belügyminiszter, indoklásában a polgári vagyonosodásnak a politikai és önkormányzati életben már csak nagyarányú közteherviselésénél fogva is szükséges és méltányos súlyhoz juttatására hivatkozva. Hosszadalmas és itt nem ismertethető — bár önmagában is rendkívül jellemző és tanulságos — vita után, melyben az ellenzéki függetlenségi párt a legélesebben tiltakozott az „új oligarchia” létesítése ellen, a kormányon levő Deák-párt az év nyarára a törvényt nagy többséggel elfogadta, majd immár sokkal kisebb ellenállás után elfogadást nyert a vonatkozó részében ugyanezen elven alapuló községi törvény, az 1871. évi 18. törvénycikk is.

A virilizmus, amely ettől kezdve, egyes módosításoktól eltekintve, egészen 1945-ig rányomta bélyegét a magyar polgári önkormányzatok életére, megalkotásának idejében még inkább csak elvileg és nem funkciójában tekinthető egyértelműen káros vagy reakciós intézménynek. A feudális csökevények még rendkívül elevenen élő és ható (és nemzeti jelszavakkal az 1860 óta kibontakozó politikai mozgalmakba is beépülni képes) tényezők ekkor: kivált vidéken, ahol a nemesi szavazati jognak akkor birtokában levő nemesek számára személyükre szólóan még 1848 törvényhozása által is biztosított választójogot az 1867 utáni törvényhozás is érintetlenül hagyta, csupán az 1848 és 1872 között legalább egyszer ténylegesen gyakorolt, vagy gyakorolni kívánt szavazati jog a választói névjegyzékbe való felvétel által bizonyított igazolását kívánva meg. Könnyen átlátható, hogy az ancien régime a választójog birtokában így minden vagyoni cenzustól függetlenül is megmaradt kismemessége és deklasszálódó közép-nemessége — városokban pedig a kibontakozó polgári átalakulás sok vonatkozásával nem kevésbé élesen szemben álló, reakciós céhes kispolgárság — nagy számbeli fölényének és széles kiágazó kapcsolatainak révén a törvényhatóságokat már ekkor könnyen a legmaradibb reakció bástyáivá építhette volna ki. Velük szemben a számszerűleg még gyenge tőkés kereskedő és iparos polgárság ilyen privilegizálása pillanatnyilag kétségtelen pozitív jelentőségű lépés volt (ugyanúgy, mint pl. a közigazgatás és bíraskodás ugyane törvényalkotásban történt s az ellenzék által ugyancsak hevesen ellenzett szétválasztása is). Ami azonban a rendszert csakhamar, alig két évtized alatt valóban, funkcionálisan is a reakció útjára taszította, az a birtokon belül jutott helyi burzsoáziának a kapitalizálódni képes hajdani feudális erővel gyorsan létrejött és — a továbbra is fennálló ellentétek ellenére is — a rendszer további demokratizálására irányuló minden — most már a haladó polgárság oldaláról is egyre sűrűbben jelentkező — törekvés elleni egyre szilárdabb szövetsége volt, amely leginkább az általános, titkos választójog követelésének hatására alakult ki. Ez az önkormányzatok politikai életét mind maguk a képviselő-testületek, mind a virilizmus nyomasztó túlsúlya folytán demoralizálódott választók vonatkozásában ettől kezdve teljesen elsekélyesítette, s azt ugyanakkor egyre jobban részint az apparátus, részint a „hivatásos” várospolitikusok kezére adta. Vizsgált időszakunkra, a XX. század elejére, így a virilizmus intézménye már egyértelműen reakcióssá vált.

Mindennek a bővebb ismertetése — a vizsgálatunk alapját biztosító intézmény megismerésén túl — azért sem érdektelen, mert a virilizmus e merev rendjén 1918-ig egyetlen — ha gyakorlatilag teljesen nem is kihasznált — lazítást éppen Budapest polgárságának sikerült elérnie. Magyarország legmodernebbül polgárosult, a polgárosodásban élenjáró városának bur-

zsoáziája számára a vagyon politikai befolyásának ilyen automatikus biztosításából származható veszélyek természetesen legelőször kellett hogy feltűnjenek. A fővárosi törvény tárgyalásakor mind a városok közgyűlései, mind (1872 őszén a képviselőházhoz Wahrmann Mór által benyújtott folyamodványukban) Budapest polgárai — köztük számosan azok is, akiknek pedig a törvény kifejezetten előnyös lett volna — a virilizmus törvénybe iktatása ellen emelték fel szavukat. Tiltakozásuknak sikerült elérnie, hogy az 1872. évi 36. törvénycikkben, amely az akkor egyesített főváros különleges jogállását szabályozta, a 36. § kimondta, hogy a 400 főben megállapított fővárosi törvényhatósági bizottság tagságának felét kitevő 200 virilista tagot nem automatikusan a legtöbbet adózók névjegyzékének élén álló 200 személy adja, hanem őket a legtöbb adót fizető 1200 személy közül a választóknak kell választaniuk (ami azonban természetesen nem érintette valamely virilista szabad választás útján való esetleges megválaszthatóságának lehetőségét). — Negyedszázad múltán a fővárosi bíráló választmány 19/1897. számú határozata kimondta, hogy valamely férj vagy atya a jegyzékbe való felvételéhez szükséges állami adójába (a nők szavazati joga ekkor még nem lévén törvénybe iktatva) a feleség, valamint a kiskorú gyermek állami adóját is be kell számítani, ha azok vagyónát az illető férj vagy apa kezeli. Az 1356/1897. számú közigazgatási bírósági döntés alapján a főváros igazoló választmányának 20/1902. számú határozata a törvényt olyan újabb értelmezéssel egészítette ki, hogy az 1200 legnagyobb adófizető jegyzékébe csak azok a személyek vehetők fel, akik magukat a községi választók névjegyzékébe is felvették. Ugyanebben az évben a bíráló választmány 2/1902. számú határozata pedig a virilis választójog aktív és passzív gyakorlását függetlenné tette a megállapított adó tényleges befizetésétől azzal, hogy kimondta: az adó tényleges befizetésére határidő megállapítva nincs.³

2. *A virilisek jegyzékének forrásértéke.* Eltekintve attól, hogy az egyenes állami adónak a jegyzékbe való felvételhez szükséges kimutatását végző fővárosi adószámviteli osztály munkájában, főleg a 80—90-es években, még igen sűrűn fordultak elő kisebb-nagyobb pontatlanságok, hiányosságok⁴ —, s még előbb: attól, hogy az egyenes adók végösszege (tekintettel összetevőinek rendkívül heterogén, eltérő adókulcsokkal számított voltára) korántsem fejezi ki pontosan a megadóztatott személy tényleges vagyoni helyzetét, s így segítségével a rétegződés is csak bizonyos torzulásokkal vizsgálható, a virilizmus intézményének fővárosi illetén alakulása az 1200 virilista adatait tartalmazó, elemzésünk alapjául szolgáló jegyzékek forrásértékét ezenkívül is eleve több szempontból korlátozza.

a) Így a jegyzékbe való felvételnél — és a sorrend megállapításánál — csak a székesfőváros területén fekvő ingatlan vagyon és a főváros területén élvezett jövedelem összes egyenes állami adója és az ún. személyes kereseti adó összege vétetvén tekintetbe (ideszámítva viszont — mint láttuk — a gyermek vagy feleség a választásra jogosult apa, illetve férj által kezelt vagyónának adóját is), a vizsgálat keretéből eleve kiesnek mindazon budapesti lakosok, akiknek adóalapja Budapest közigazgatási határain kívül fekvő ingatlan. Szempontunkból ez elsősorban az akkori fővárosi határon kívül eső elővárosok (Újpest, Kispest, Pestújhely stb.) területén működő gyárak, ipartelepek vagy egyszerűen csak telektulajdon ingatlanadóját máris leszámítja a számba jöhető adóösszegeből. Az ebből eredő torzulást azonban úgy véljük nagyjából még ellensúlyozza az a körülmény, hogy egyrészt az ezekből élvezett jövedelmet — amennyiben budapesti lakosról van szó — már Budapesten adóztatták, és így ettől az illető budapesti adóalapja jelentősen még nem csökkent volna. Ettől tehát a jegyzéket a tényleges vagyoni viszonyoknak még alapjában hű tükröként használhatnók.

b) Lényegesen problematikusabb azonban a jegyzékbe foglalásnak az a már említett korlátja, amely — legalábbis 1902-től — a felvétel előfeltételéül az illetőnek a községi választók

névjegyzékébe történt előzetes bejegyeztetését kívánja meg, tehát olyan aktust, amely végül is az érdekelt fél tetszésétől függ. Ezáltal tehát jegyzékeinkből kiesnek azok, a különben vagyoniilag megfelelő személyek is, akik városi képviselő-választási jogukkal élni nem kívántak (s akiknek száma — mint azt a törvényhatósági választások iránt tanúsított, később még ismeretendő közöny igen szépen bizonyítja — már igen nagy lehetett). Ezek egy részét nyilván vagyonalapjuknak a fővárossal szorosan össze nem függő, vidéki eredete tartotta távol a választói névjegyzékbe való jelentkezéstől. A választói törvénynek az a rendelkezése ugyanis, mely szerint mindenki csupán egy törvényhatósági bizottságnak lehet tagja, a vagyoni helyzet biztosítására és védelmére a virilista számára a (Budapesten kívül mindenhol máshol megfelelő vagyon alapján s választási kockázat nélkül elérhető) törvényhatósági bizottsági tagság által nyújtott kiváló lehetőségek révén az érdekeltet elsősorban a vagyonalapjuk szerint helyileg számba jöhető törvényhatósági bizottságok felé irányította. Ez (többek között) a többnyire a fővárosban tartózkodó nagybirtokos arisztokrácia túlnyomó részének a fővárosi virilisták soraiból való hiányát is magyarázza. Kétségtelen azonban, hogy bár ilyen szempontból elsősorban nyilván a fővárossal közvetlenül össze nem függő vagyonalapok tulajdonosai maradtak ki a jegyzékből, hiányuk mégis egyrészt egy élesen körülhatárolt érdekkörű s éppen nem jelentéktelen réteg kiesését jelenti a város vezető rétegének képéből — amellet a város hatósugarát a valóságosnál már szűkebbnek is mutatta. Emellet egyes esetekben feltehetőleg a vagyoni helyzetükre vonatkozó adatok nyilvánosságra hozatala érintette kellemetlenül a vagyonok gazdáit, mivel a virilisták névjegyzékét adóalapjuk összegével együtt a választás előtt közszemlére tették, az 1900-as évek elejétől pedig már rendszeresen ki is nyomtatták. Másrészt egyes számba jöhető személyek hiányzásánál a politikai közömbösség mellett joggal tételezhetünk fel adóeltitkolást is, jeléül annak, hogy az illető a közéleti dekorumot nem áttalotta anyagi érdekei mögé helyezni.

Elsősorban kétségtelenül érdektelenség, de emellet nem kis részben a fontosabbnak érzett vidéki adóalap, a vagyoni helyzet ismertté válásától való aggodalom vagy az adóalap egy részének eltitkolása végül is oda vezetett, hogy a jegyzékek teljessége rendkívül vitathatóvá vált. A budapesti cégjegyzéken vagy a nagybankok igazgatósági névsorán végigmenve nagyszámú, közismerten dúsgazdag, nagy jövedelmű személyt találunk, aki jegyzékünkön hiányzik. S ha elvben joggal tételezhetjük is fel, hogy legalábbis azok, akik magukat a jegyzékbe felvették, azt azért tették, mivel befolyásuk biztosítását a várospolitikára szükségesnek érezték (ami pedig vagyonuknak és adóalapjuknak szorosan a fővároshoz kapcsolódott voltát sejteti), a jegyzékekből kibontakozó kép erős hiányain ez a valószínűség nem változtat. Olyan körülmény ez, mellyel a továbbiakban jegyzékünk felhasználása során feltétlenül számot kell majd vetnünk.

c) Végül — s ami a legnagyobb hátránya az adójegyzéknek mint forrásnak — nem észlelhető benne a részvény-vagyon, tekintettel arra, hogy az osztalékot még a részvénytársaság összjövedelménél adóztatják, s a részvénytulajdonosnak végül is kifizetett összeg így már nem adóköteles. Ez a további oka annak, hogy a jegyzékeinken és így a belőlük levont következtetéseinkben is a kor Budapestjének legvagyonosabb személyei közül sokan nem, vagy nem reális súlyukkal szerepelnek. Olyan kétségtelen hiányosságok ezek, melyek — ha tárgyalásunk során helyenként kiküszöbölésüket megkíséreltük is — az így nyert képet kétségtelenül tovább torzítják, s amelyek miatt a legnagyobb adófizetőkre vonatkozó kutatás eredményét nem tekinthetjük egyszerűen a főváros valóban legvagyonosabb személyeinek összességét (és mindenben a helyes arányokban) ábrázoló képnek.

Úgy véljük azonban, hogy a felsorolt összes hiányok megállapításán és az olvasó figyelmének előzetes felhívásán túl itt egyelőre nem léphetünk: jelentős és tanulságai általánosításának lehetőségét csökkentő korlátai ellenére is az adóösszeírásban mégis olyan meghatározott

vagyonalapokban megnyilvánuló vagyoni helyzet mérhető és összehasonlítható kifejezését kell látnunk, mely — e korlátok és torzítások tudomásulvételével — alkalmas lehet arra, hogy a kor fővárosi gazdasági vezető rétegének mibenlétéről és szerkezetéről is az eddiginél teljesebb és főleg konkrétabb képet nyújtson.

A jegyzékek azonban azon túl, hogy — mint említettük — nem adnak teljes képet a város legnagyobb vagyonairól, még a legnagyobb adózók csoportképét is csak hiányos vonásokkal mutatják be. Nem tájékoztatnak ugyanis szabatosan sem az adózó állásáról, foglalkozásáról, sem adójának jellegéről, természetéről. Az egyes nevek mellett a jegyzékeken közölt foglalkozás-megjelölések ugyanis nem egy esetben pontatlanok; sokszor inkább az adóalap természetére utalnak, mintsem az adózók foglalkozására, vagy pedig teljesen általánosak. Különösen megfigyelhető ez az igen nagy számú „háztulajdonos” vagy „kereskedő” megjelölés esetén. Ezeknél ezért mindig külön meg kellett állapítani a háztulajdonos adózó tényleges foglalkozását — ami a sertéskereskedőtől az ügyvédig végül is minden lehetett — vagy a kereskedés tárgyát. Ugyanez volt a helyzet az adó jellegét illetően is: ha 1873-ban az adóösszeg csaknem egészében még csupán kétféle adóból: házbér- és jövedelemadóból tevődött össze (s ezeket jegyzékünkön még szét is lehetett választani), a századfordulón már a differenciálódott adórendszerben új meg új adóféleségek jelentek meg az állami egyenes adók körében. Így a századfordulón földadó, házadó, kereseti adó, nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek adója (üzleti adó), tőkeamat- és járadékadó, általános jövedelmi pótóadó, bányaadó, nyerevényadó, szállítási adó, fegyver- és vadászati adó, hadmentességi díj, országos betegápolási pótóadó nyomhatja az adózót. A házadót azonban e rendszerben kezdettől fogva két szinte külön adófajta teszi ki: a házosztály- és a házbéradó, s az I—IV. osztályú kereseti adók is szinte külön-külön adóknak tekinthetők, lévén közülük az I. osztályú a munkások és legkisebb iparosok, a III. osztályú a nagyobb iparosok, gyárosok, kereskedők orvosok, ügyvédek, szabad foglalkozásúak, a IV. osztályú általában a fix fizetésesek adója, míg a (korábbi „személyes kereseti adó” helyére lépő) II. osztályú kereseti adó tulajdonképpen minden kereseti adóra még külön ráépül mint a „személyes tevékenység” megadóztatása. Virilistáinknak a jegyzékekben feltüntetett adója e 16 adó bármelyikéből, illetve azok bármilyen arányú kombinációjából összeállhatott, így a csak sommásan megadott adóösszegekből azok összetevőinek teljes ismerete nélkül a vagyonalapot még megközelítően sem lehet megállapítani. Ehhez azonban a foglalkozást, illetve általában az adókiivetés alapjául szolgáló tevékenységet megjelölő rovat — már említett korlátain túl is — csak kevéssé ad támpontot; nem tudhatjuk ugyanis, hogy az itt megnevezettek mellett még milyen további vagyonalapok álltak az adózó rendelkezésére. Mindehhez hozzájárulván a Magyarországon éppen az adókulcsok nagysága következtében katasztrofálisan lezüllött adómorál, könnyen látható, hogy virilistáink adója bármely további, az illető összegszerű vagyónára vonatkoztatható következtetésekre biztos támpontot nem ad.⁵

3. *A jegyzékek vizsgálatának szempontjai.* Vizsgálatunk mindezen korlátoknak megfelelően nem tűzött (s részben nem is tűzhetett) ki maga elé távolabbi és nagyobb szabású szempontokat: egyelőre tehát nem is keresett analógiákat a kor más európai nagyvárosaiban sem. A vagyonnak még a századforduló idején is ilyen nyers érvényesítésére máshol már nemigen találhatunk példákat: ez a körülmény az összehasonlítást, az egész nagy munkának egyetlen értelmét, részint eredményeit bizonytalanná is téve, végül nem is tette volna érdemessé. Úgy véljük, mint az eddig — tudomásunk szerint — legkiterjedtebb hazai kísérletnek a társadalmi folyamatok kvantitatív módszerű elemzésére, önmagában módszertani szempontból éppúgy, mint a kibontakozó kép vonatkozásában is, korlátai ellenére is megvan a haszna és jelentősége. Már csak azért is,

mert bizonyos szempontok következetes alkalmazásával és egyes jelenségek és mozgások számszerű kifejezésével később (esetleg már számítógépek bevonásával) megkísérrelhető bővítésekre, elmélyítésekre, finomításokra — és ezeknek során már az ilyen tágabb, nemzetközi összehasonlításoknak számára is — biztos alapot teremt.

Vizsgálatunkat négy időmetszetben végeztük el: elsősorban az 1873., 1888., 1903. és 1910. évi virilis jegyzékek felhasználásával, melyek mellett támaszkodtunk még az 1911—1917. évi jegyzékekre is. Ezek feldolgozása során bizonyos fokig szempontjainkat és módszereinket is folyamatosan változtattuk, alkalmazva őket az illető korszak fejlődése által előtérbe helyezett problematikához. Az 1873. évi legnagyobb adózók csoportját alapvetően a csoport struktúrájának, összetevőinek megismerését és fontosabb tagjainak leírását célozva dolgoztuk fel, és csak a pestiekre korlátozódva; az 1888. évi jegyzéknél itt is, és ettől kezdve végig már egész Budapest vonatkozásában, a hangsúlyt a struktúra 15 év alatti változásainak felderítésére helyeztük, részletesebb leírásra már csak a legfontosabbnak ítélt hagyományos, illetve egyes, az e változások során előtérbe nyomuló új foglalkozási—vagyoni kategóriák esetén vállalkozva. Az 1888 és 1903 közötti fejlődés esetén a struktúra további változásainak vizsgálata mellett, ennek kapcsán, az 1873. évi vagy annál régebbi előzményekre visszatekintő elemek stabilitása mértékének és okainak vizsgálata kapott hangsúlyt. 1903 és 1917 között, 1910 mint tengely körül csoportosulva (az előző periódus vizsgálatának tanulságai alapján) immár csak a virilisek élesapatának, a vizsgált esztendők első 200—220 adózójának, az őket felemelő foglalkozásoknak, stabilitásuknak, egyes családi és bankkapcsolatuknak s végül várospolitikai tevékenységük kereteinek bemutatására tettünk kísérletet. Az alkalmazott megközelítési módszer ilyen változása ellenére is — bizonyos elemeknek azonban minden periódus esetén azonos kidolgozásához ragaszkodva — abban a meggyőződésben jártunk el így, hogy az ily módon összeálló kép Budapest legnagyobb adózóinak csoportjáról végül is egységes és dinamikus ábrázolást fog nyújtani: kifejezve a kort és embereit éppúgy, mint az őket, vagyonukat, sorsukat — és rajtuk keresztül magát a várost is — formáló gazdasági erőket és emberi képességeket.

I. Budapest legnagyobb adózói, 1873

1873. évi vizsgálatunk a főváros legnagyobb adózóinak a Fővárosi Levéltárban őrzött 1873. évi jegyzékén alapszik.⁶ Ez évben Pestről, Budáról és Óbudáról még külön-külön jegyzékek készültek, és nem is egészen azonos szerkezetben: az egy-egy adózó által fizetett adót a pesti jegyzékek ugyanis nemcsak összesítve mutatták ki (mint a budaiak és az óbudaiak), hanem adónemenként szétbontva is — lehetővé téve így a vagyonalap természetére vonatkozó következtetéseket is. Emellett a pesti jegyzék jóval túlnyúlik a virilizmus 1200 főnyi keretén, ennél sokkal jelentősebb számú adózóra terjed ki, ezáltal lehetőséget nyújtva a legnagyobb adófizetők a városi társadalomban elfoglalt helyének pontosabb meghatározására is. Ilyetén eltéréseik ellenére is a három, alapjában azonos jegyzék így egészében szilárd bázist nyújt e fontos réteg elemzéséhez a főváros egyesítésének esztendejében.

1. 1873 legnagyobb budapesti adózóinak rétegződése. A pesti virilizmus vizsgálatra kiemelt csoportjai a főváros virilizmusában. Vizsgálatunk kiindulópontjául az 1. táblázaton tekintsük át 1873 legnagyobb budapesti adófizetőinek vagyoni rétegződését:

1. táblázat. Budapest legnagyobb adófizetőinek rétegződése a fizetett adóösszeg nagysága szerint*

Fizetett adó forint	Budán és Óbudán				Pesten			
	személy	%	forint	%	személy	%	forint	%
25 532	—	—	—	—	1	0,09	25 532,87	1,69
10 001—25 531	—	—	—	—	12	1,12	142 629,65	9,42
5 001—10 000	1	0,78	6 061	5,65	28	2,61	167 808,58	11,08
2 501—5 000	2	1,45	6 405	5,97	102	9,51	352 249,90	23,27
1001—2 500	16	11,67	23 524	21,92	265	24,72	419 786,57	27,73
751—1000	26	18,97	22 115	20,61	154	14,37	131 988,82	8,72
501—750	51	37,21	30 692	28,61	283	26,40	172 635,83	11,40
400—500	41	29,92	18 495	17,24	227	21,18	101 297,45	6,69
Összesen	137	100,00	107 292	100,00	1072	100,00	1 513 929,67	100,00

* Az 1200 legnagyobb adózó köre pontosan a 404 ftt adót fizetőknél zárul: e körben Buda 1—137., Pest 1—1058., Óbuda 1—5. sorszámú adózói foglalnak helyet. A 400 ftt-os kategóriahatárt az egyéb forrásokban alkalmazott kategorizálással való egyszerűbb összehasonlítás érdekében őriztük meg.

A táblázat első látásra is világosan mutatja, hogy a főváros legnagyobb adófizetőinek csoportja két szempontból is erősen polarizált. Feltűnő egyrészt Pest hatalmas, közel nyolcszoros fölénye a lélekszámát tekintve csak négyszerte kisebb testvérváros felett, — másrészt ezen

belül a 2500 forint felett és alatt adózók számának roppant különbsége (s ezen belül a 2500 forint felett adózók vonatkozásában a budaiak gyakorlatilag teljes hiánya, sőt túlnyomó hányaduknak a 750 forint alatti adózók közé történt leszorulása). Buda jelentéktelensége véleményünk szerint olyan körülmény, mely 1873-ra vonatkozó további vizsgálataink során a jobb parti várost a maga homogénül szűkös vagyoni viszonyaival eleve elhanyagolhatóvá teszi. A Budapest fejlődését elsősorban előmozdító tényezők társadalmi vetületét a maguk teljességében és valóságában 1873-ban csupán Pesten is kielégítően tudjuk tanulmányozni.

Mint említettük, a pesti adójegyzék a virilisek adóját adónemenkénti bontásban mutatja be, ennek során részletezve a házbéradó, a jövedelemadó, a telekadó és a személyes kereseti adó címén kivetett összeget. Ezek közül azonban csupán a házbéradó és a jövedelemadó jelentősebb: Pest város 1873. évi 7 543 000 forint összadójából az előbbinek 3 400 000, utóbbinak 3 004 000 forintnyi összege együttesen az összadó több mint 84%-a.⁷ Így a továbbiakban a Pest 1072 legnagyobb adótétele alatti adókat elemezve megelégedhetünk csupán az e két legnagyobb hozamú adó címén fizetett összegek vizsgálatával.

Az 1. táblázat esetén alkalmazott adó kategóriákban a pesti összadó és jövedelemadó viszonyát a 2. táblázat mutatja.

2. táblázat. Az összadó is a jövedelemadó aránya Pest legnagyobb adótételeinek az összadó nagysága szerinti rétegződésében

Összádo forint	Összádo		Ebből jövedelemadó		Ebből	
	tétel	forint	tétel	forint	400 forint	1000 forint
					feletti tétel	
25 532	1	25 532,87	—	—	—	—
10 001—25 531	12	142 629,65	3	10 166,29	—	1
5 001—10 000	28	167 808,58	6	9 917,83	3	2
2 501—5 000	101	352 249,90	35	17 272,45	12	4
1001—2 500	265	419 786,57	84	33 742,82	18	7
751—1 000	154	131 988,82	66	21 998,52	20	—
501—750	283	172 635,83	133	43 673,04	54	—
400—500	228	101 297,45	120	31 585,85	41	—
Összesen	1072	1 513 929,67	447	168 356,80	148	14

A táblázat elemzése világosan mutatja, hogy Pest legnagyobb adózóinak felső rétegében az adóalapok között a háztulajdon a döntő jelentőségű és az egyéb forrásokból származó jövedelmek jelentősége csekély. A jövedelemadó jelentősebb szerepével csupán a virilisek alsóbb kategóriáiban, a 400—750 forint között adózók soraiban találkozunk, ahol az adózóknak immár több mint fele fizet jövedelemadót, amely a kategória összadójának negyedrészt teszi ki. A jövedelemadó és a házbéradó által kifejezett vagyonalap ilyen erős különbsége akkor sem csökken, ha tudjuk, hogy az adókulcsok adónemenként eltérőek voltak: a jövedelemadó a tiszta jövedelem 10%-át tette ki, a házbéradó a teljes, ún. nyers házbéradó Budapest 15%-ával csökkentett összegének 24%-a: ez gyakorlatilag a nyers házbéradó 20—21%-át jelentette.⁸ (Ehhez járult a községi adópótlék, később pedig az ún. házbéradó: ezek azonban nem állami adók lévén, már nem számítottak bele a virilizmus alapjául szolgáló házbéradó összegbe.) Az ilyen alapokon kivetett budapesti állami egyenes adóban a virilistáknál megadóztatott házbéradó így számított összesen 6 500 000 forintnyi összegével szemben a jövedelemadóra kötelezett

bevételek csupán mintegy 1 750 000 ft-ra becsülhetők: a házbérvédelemhez képest még mindig aránytalanul csekély összegre.

A táblázat elemzése tehát általánosságban máris arra enged következtetni, hogy a pesti elhelyezést kereső tőkefelhalmozás már ekkor is aránytalanul nagy hányadában fordul a háztulajdon felé, mégpedig minél nagyobb vagyronról van szó, annál inkább. De megfigyelhető az is, hogy a háztulajdonba investálódó nagy tőkék mellett folyamatosan alakulóban vannak egyelőre kisebb, még mobil, már egyre nagyobb részükben jövedelemadóval megrótt tőkék is — ha ezeknek tényleges erejéről és jelentőségéről még egyelőre nem tudunk is pontos képet alkotni magunknak. Már csak azért sem, mert a jövedelemadó alapját a házadóénál viszonylag mindig könnyebben lehetett eltitkolni.

A részletesebb megismeréshez azonban az 1873 pesti adózói mögött álló tényleges jövedelmi és vagyonalapokat, az alábbiakban 3. táblázatunkon Pest adózóit az *adójegyzéken feltüntetett* foglalkozásaik, ezen belül pedig öszadók nagysága szerint csoportosítva mutatjuk be.

3. táblázat. Pest legnagyobb adófizetőinek megoszlása foglalkozási főcsoportok és öszadójuk nagysága szerint

Foglalkozási főcsoport	Tagjai össz- létszáma	%	Ebből						
			400— 500	501— 700	701— 1000	1001— 2500	2501— 5000	5001— 10000	10000 felett
			forint között adózik						
Háztulajdon	474	46,10	75	95	86	138	53	18	9
Kézműipar	87	8,46	26	26	15	18	2	—	—
Gyáripar	42	4,08	10	10	10	10	1	—	1
Építőipar	26	2,53	6	5	7	6	1	1	—
Termény- és állat- kereskedés	104	10,11	21	20	16	26	13	8	—
Textilkereskedés	60	5,86	19	14	7	14	5	1	—
Vasárkereskedés	12	1,16	4	2	1	2	2	1	—
Üveg-, papírkeres- kedés	8	0,77	—	4	2	1	1	—	—
Fűszer-, csemege- kereskedés	25	2,43	8	6	1	9	1	—	—
Könyvkereskedés	7	0,68	—	2	1	1	3	—	—
Kereskedés általában	24	2,33	7	6	1	7	2	—	1
Vendéglátóipar	52	5,05	15	15	10	8	4	—	—
Bévkocsis, fuvaros	8	0,77	4	2	1	1	—	—	—
Szabad foglalkozású értelmiségi	59	5,79	9	15	9	18	5	2	1
Bankár, pénzváltó	10	0,97	3	2	—	2	1	1	1
Alkalmazott értelmiségi	30	2,91	3	9	8	8	2	—	—
Összesen	1028	100,00	210	233	175	269	96	32	13
%	100,00		20,43	22,67	17,03	26,17	9,33	3,11	1,26

A tábla az adójegyzék foglalkozás megjelölésétől csak két esetben tér el. A *háztulajdonosok*-nál, kiknél, amennyiben az adójegyzék még más, adóalapul szolgáló foglalkozásra is utalt, az illetőt az alá soroltuk — de még ha az adójegyzék csak háztulajdonosnak említette is őket, az 1873. évi fővárosi címtár (illetve az abban foglalt cím-, cég- és szakcímjegyzék) segítségével igyekez-

tünk megállapítani esetleges egyéb jövedelmet biztosító foglalkozásukat, s amennyiben ez lehetséges volt, az illető személyt a táblázaton ennek megjelölése alatt vettük fel. (Hangsúlyozzuk, hogy mind ekkor, mind az előző esetben következetesen így jártunk el, még akkor is, ha az illetőnek az így felderített egyéb foglalkozásából származó adóalapja házbérijövedelménél akár jelentősen csekélyebb volt is.) A háztulajdonoson kívül az általában *kereskedő* megjelölés alatt felvett személyek esetén ugyancsak a címjegyzék segítségével igyekeztünk megállapítani a konkrét kereskedelmi ágat: amennyiben ez sikerült, úgy az illető adózót ennek megjelölésével vettük fel táblázatunkra. Ezeknek az azonosításoknak során a táblázatban egyazon személynek egyrészt természetes, másrészt jogi személye (cége) alatt, s így az adójegyzékben esetleg (a jegyzék készítőinek igyekezete ellenére is) elkülönítve felvett adóösszegeit összevontuk. Ennek következtében a 400 ft feletti 1072 pesti *adóétel* helyett táblázatunk végül is csak 1028 *személyt* mutat ki ugyan — ám a vizsgálatba bevontak így lecsökkent számának logikusan kínáló, legalább 1058-ig menő további bővítésétől eltekinttünk: a minimálisan 400 ft-os adóhatárt ugyanis a más statisztikai forrásokkal való gyors összehasonlítás lehetőségét csökkenteni nem akarván, nem kívántuk átlépni.

Természeteszerű, hogy Pest legnagyobb adófizetői e nagy létszámú és differenciált csoportjának a maga teljességében való bemutatása messze túlhaladja a rendelkezésünkre álló területi kereteket. De eleve kétségtelen az is, hogy egyes foglalkozási főcsoportok, bár általában — és a legnagyobb adózók közé feljutott tagjaik révén különösen is — jellegzetes szint jelentettek a kor Budapestjének képen, objektíve: létszámukat, funkciójukat, vagyonukat vagy (s leginkább) csekély stabilitásukat tekintve nem is bizonyultak jelentős tényezőknél a főváros társadalmi-vagyoni vezető rétegét kialakító folyamatban. Arra törekedve, hogy e folyamatot végül is minél többoldalúan, lehető legtöbb valóban jellegzetes összetevőjén át tudjuk bemutatni, további vizsgálatunk céljaira ezért 3 fő csoportot emeltünk ki. Közülük a *háztulajdonosoké* nemcsak azért érdemel figyelmet, mert a legnagyobb létszámú és adóviszonyainak tanúsága szerint a leginkább differenciált, hanem azért is, mert a házvagyon létrejöttének ismertetése során a polgári vagyon keletkezésének rendkívül sokféle útját ismerhetjük meg, méghozzá a régi polgári házvagyonok esetén időben is messze visszanyúlva, ennek során sokban, s éppen legjellegzetesebb példáiban, visszaulva olyan elemekre is, amelyek eredetileg más foglalkozási főcsoport keretében jöttek létre. Nem kevésbé kézenfekvő (ugyancsak létszámtól függetlenül is) a *termény- és állatkereskedők* csoportjának kiemelése: az az igen jelentős szerep, amit e csoport Budapest országos gazdasági központtá alakításában és ezen át az egész hazai tőkés fejlődés kibontakoztatásában, sőt a malomiparon át Budapest nagyiparának megteremtésében is játszott, világosan indokolja ezt a választást. Rajtuk, a fővárosi társadalom legegységesebben modern tőkés csoportján keresztül a városi vezető réteg útjának egy ugyancsak igen jellegzetes típusát ismerhetjük meg. Ide soroltuk azonban a város virilis *vaskereskedőit* is: ezeknek, a túlnyomórészt még a régi kereskedő polgárságból indult, és azon belül nagyon jellegzetes csoportot alkotó üzletembereknek az ipar vassal és a társadalom különböző félkész és kész vasárukkal való ellátása révén a polgárosodás anyagi-technikai kiszolgálásában igen széles sávban jutott fontos és lényeges szerep: olyan, amely a tőkés fejlődés kibontakozásával sem csökkent, sőt a hazai vasipar kialakulásával egyre növekedett. Végül az *építőipar* legnagyobb adózóinak bemutatásán át a modern vállalkozó típusát a városban és a kor Magyarországon legjellegzetesebben képviselő réteg útját kívántuk elemezhetővé tenni. Olyan réteg ez, amelynek kifejlődéséhez részint az országban ekkor mindenhol meginduló nagyszabású építkezések (ideértve a vasútépítéseket és folyamszabályozásokat is) igen nagy lehetőséget, részint a helyben, az általa teljesen lefoglalt budapesti piacon kínáló ugyancsak nagyszabású köz- és magánépítkezések igen jelentős és állandóan növekvő tőkét biztosítottak. Arról nem is szólva, hogy a nagyváros reprezentatív igényei és igen változatos funkciói milyen lehetőségeket nyújtottak e réteg művészi képességű

építészeinek arra, hogy az építőművészetet és általa a városképet fejlesztve, egyúttal vállalkozásaik vonzóerejét, súlyát és végül is anyagi erejét növeljék.

A modern, a korban legdinamikusabb kereskedőtöke, mely már az iparba és a hitelügybe is kezd átlépni (kereteiben egy, a kereskedelemnek a polgári átalakuláshoz már a feudalizmusban leginkább kapcsolódóan kifejlődött ágazatának patríciuspolgárt és modern kereskedőt sajátosan ötvöző típusával); a modern tőkés nagyvállalkozás legjellegzetesebb műfajának képviselői; a legsajátlagosabban a városhoz kapcsolódó tökefelhalmozási forma, a háztulajdon legnagyobb adózói: úgy véljük, kiemelt csoportjaiknak a legnagyobb adózók teljes csoportjával összevetve is tagadhatatlan súlya és jelentősége indokolja, hogy éppen a fenti főcsoportokat emeljük ki az e budapesti vezetőréteget kialakító társadalmi mozgás legjellegzetesebb elemeiként. Már csak azért is, mert — mint később még látni fogjuk — az olyan, funkciójában kétségtelenül leginkább előremutató kategóriát, mint a gyáripar, ekkor jórészt még a manufaktúra korszak késői vállalkozói, később pedig elsősorban a részvénytársaságok képviselik, illetve fogják képviselni fejlődésének egyrészt bemutatni kevésbé érdemes, másrészt már éppenséggel bemutathatatlan vagy csak közvetve, virilis vezetőségi tagjaikon át bemutatható elemeiként.

474 háztulajdonos, 26 építőiparos, illetve építési vállalkozó, 104 termény- és állat- (elsősorban sertés-) kereskedő, 12 vaskereskedő, összesen 616 adózó, a pesti viriliseknek több mint fele, soraiban az 1000 és még inkább a 2500 ft felett adózók csoportjának túlnyomó hányadával (141-ből 106 fővel): íme ez az a keret, melyen belül 1873 legnagyobb pesti adózóit a 4. táblázaton vizsgálni kívánjuk.

4. táblázat. Pest legnagyobb adófizetőinek egyes jellegzetes csoportjai és rétegződésük a fizetett adóösszeg nagysága szerint

	Száma	Ebből 1000 ft felett adózik		Ebből 2500 ft felett adózik		
		személy	%	személy	a legnagyobb az 1000 ft felett adózók %-ában	
Legnagyobb adófizetők	1028	410	39,88	141	13,70	34,39
ebből						
a) háztulajdonos	474	218	45,99	80	16,87	36,69
b) építőipari	26	8	30,76	2	7,69	25,00
c) termény- és állatkereskedő	104	47	45,19	21	20,10	44,68
d) vaskereskedő	12	5	41,66	3	25,00	60,00
összesen (a—d)	616	278	45,13	106	17,21	38,13

Úgy véljük, a fenti csoportok részletesebb vizsgálata, fontosabb virilistáinak és vagyonuknak bemutatása, útjuk és kapcsolataik elemzése némileg közelebb vihet bennünket a kiegyezés kori Budapest társadalmának megismeréséhez.

2. Pest virilis háztulajdonosai. Ami a háztulajdonból eredő jövedelmet illeti: az 1028 pesti virilista vagyoni viszonyainak lehető gondos nyomozása után is jórészüknél kétségtelenül a kizárólagos háztulajdon szolgáltatja az adóalapul szolgáló anyagi bázist.⁹ A háztulajdon jelentőségét csak emeli az a körülmény, hogy míg az összesen 474 kizárólagosan háztulajdonos összesen csak 640 ház bérjövödelmét élvezi, a 400 ft-on felül adózó többi, már nemcsak vagy legalábbis nem elsősorban háztulajdoni vagyonalapú adózónak is 748 ház van tulajdonában. Ennek a körülménynek

a jelentőségét a város egész társadalmán belül akkor tudjuk helyesen értékelni, ha a virilisták házaikat az 5. táblázaton a tulajdonosaik által fizetett összadó nagysága és kerületek szerint csoportosítjuk.

A táblázaton a virilisták háztulajdonának végösszegeit összevetve az egész pesti háztulajdonra és annak átlagjövedelmére vonatkozó 1873. évi, városrészekre bontott adatokkal, azt láthatjuk, hogy a virilisták Pest háztulajdonában csaknem 25 (24, 59), 2 548 418 firt-nyi házbéradójában már 52,79, házbéradójában pedig 40%-ig érdekeltek. (1 345 000 forint házbéradójukat a jövedelem 20%-ával véve azonosnak, 6 725 000 forintot kapunk: ez a város ez évi, 16 670 000 firt összes házbéradójának kb. 40%-a.) A házak számarányának a házbéradó arányához képest kisebb volta pedig azt mutatja, hogy — ami különben a dolog természetéből következik is — a virilisták kezén Pestnek elsősorban nagyobb házai halmozódtak fel.

5. táblázat. A pesti háztulajdon városrészenkénti megoszlása az összeg nagysága szerint csoportosított legnagyobb adótételeket fizető adózók között

Fizetett adó firt	Adótételek		A hozzájuk tartozó, házbéradóval terhelt ingatlanok száma a							
	száma	%	Bel-	Lipót-	Teréz-	József-	Ferenc-	összesen		
			város területén						száma	%
400—500	228	21,26	26	9	79	72	20	206	14,85	
501—750	283	26,41	48	19	121	84	31	303	21,82	
751—1000	154	14,37	41	13	98	26	19	197	14,20	
1001—1250	74	6,91	31	14	38	20	7	110	7,92	
1251—1500	52	4,85	20	11	38	10	6	85	6,12	
1501—1750	47	4,38	22	14	18	7	7	68	4,90	
1751—2000	36	3,35	15	16	18	5	11	65	4,68	
2001—2500	56	5,22	28	26	23	8	3	88	6,34	
2501—3000	38	3,54	16	24	15	7	—	62	4,46	
3001—	104	9,71	57	74	54	14	5	204	14,71	
Összesen	1072	100	304	220	502	253	109	1388		
%			21,91	15,86	36,16	18,22	7,85		100	
Házak összes száma			584	428	1999	1870	763	5644		
%			10,34	7,58	35,42	33,14	13,52		100	
Átlagos házbér- jövedelem ¹⁰			6596	1035	2526	1222	1198			

Most már részletezve a táblázat tanulságait: a virilisták részesedése a Belváros és a Lipótváros házállományában a legerősebb: mindkét esetben valamivel 50%-on felüli. A Terézvárosban részesedésük már kisebb: mintegy 25%, a József- és Ferencvárosban pedig alig 14%. Világosan mutatja ez egyrészt e városrészek kispolgárságának még szívós ellenállását a virilisták terjeszkedésében megnyilvánuló spekulációs tendenciákkal szemben — ám ugyanakkor e területeknek még a spekulációs városépítés szempontjából aránylagos érdektelenségét is. Tanulságos lenne egy alaposabb analízis eredményeként térképre vetíteni a virilisták a Bel- és a Lipótvároson kívüli házbirtokainak elhelyezkedését a városon belül: az eredmény alighanem házaiknak a Belváros felé, illetve a kivezető főútvonalak mentén csoportosuló elhelyezkedését mutatná ki: a külső részeket (itt most nem is beszélve még a kifejezetten külterületekről) úgy látszik még nem vonták be érdeklődési körükbe.

A táblázat elemzése azonban azt is megmutatja, hogy a háztulajdon területi elhelyezkedése és mennyisége hogyan függ össze az összadókategóriák nagyságával, a virilisták e szerinti polarizálódásával. A virilista háztulajdonból a 2000 frt-on felül adózók a Belvárosban 1/3-ot, a Lipótvárosban 1/2-nél többet, a Terézvárosban is csaknem 1/5-öt tartanak kezükben; a József- és Ferencváros iránti érdektelenség itt is világosan látható. Igen jellegzetes viszont a 400 és 750 frt között adózók házbirtokának részesedése a virilista háztulajdonban: a Terézvárosban az ő kezükön található a virilista háztulajdon 40%-a, a Józsefvárosban éppenséggel több mint 60%-a, a Ferencvárosban is csaknem 50%-a. A Belvárosban arányuk a 2000 frt-on felül adózókéhoz viszonylag kiegyenlített (kb. 25%); legélesebb a polarizálódás a Lipótvárosban: itt a 750 frt-on aluli adózók aránya a háztulajdonosok között alig múlja felül a 10%-ot. Amiből némi újabb adalékot is kaphatunk az egyes városrészek virilizmusának (s összességében az egész fővárosi virilizmusnak) jellegzetességeihez: a virilistákon belül a felső, közép és alsó rétegnek, a Belvárosban még meglévő, részben a városrészek közül a Belváros legtörténetibb kialakulása által is befolyásolt (ám kétségtelenül itt is a nagypolgárság által dominált) egyensúlyát a végül is a nagypolgárság területi expanziójának eredményeként felépült Lipótvárosban már a felső réteg teljes, még a középrétegekkel is csak részben megosztott egyeduralma váltja fel. Ezzel szemben a Teréz- és Józsefvárosban a helyi kispolgárság meggazdagodott (a Józsefvárosban még inkább hagyományos) s így a virilizmus alsó kategóriáiba feljutott elemei rendelkeznek szerény, de szívósan védett pozíciókkal. S hogy az egyes városrészek arculatának ilyen eltéréseit még kiegészítsük: az 1870—1874. években egy ténylegesen megépített ház átlagos építési költsége míg a Lipótvárosban 200 812 frt volt, addig a Belvárosban már csak 77 035, a Terézvárosban 61 592, s a József- és a Ferencvárosban egyformán csupán 37 500 frt körül mozgott — újabb szempontból is jellemzően mutatva be egyrészt a város ekkori terjeszkedésének fő irányát, másrészt az egyes városrészek háztulajdonosai mögött álló, élesen eltérő vagyoni alapokat.

Tanulmányunk terjedelme nem teszi lehetővé azt sem, hogy benne részletesen kidolgozva teljességében mutassuk be a virilista háztulajdon kiterjedését és megjelenési formáit, akár csak a város belterületén is. Példásképp, vázlatos érzékeltetését azonban két vetületben megkíséreljük; egyrészt Pest 142, 2500 frt-on felüli adózója házbirtokának, másrészt — ezt részben fedve is — a Belváros egésze háztulajdoni viszonyainak és a birtokosok főbb típusainak bemutatásán keresztül.

Pest város 142, egyenként 2500 frt összadón felül fizető adózójának adóját elsősorban a házbéradó teszi ki. E rétegben a Deutsch és Schneider szállítócég kivételével minden adózó csak házbéradót vagy legalább házbéradót is fizet. Mint 5. táblázatunk mutatja: a 142 adózó összesen 266 ház birtoka után adózik.

Közülük a 9 legnagyobb adózó külön kiemelendő sajátos csoportot alkot. Kasselik Ferencnek, Hild mellett a reformkori Pest-Buda legnagyobb tevékenységi körű építészének és építési vállalkozójának, mostanra immár a város legnagyobb adófizetőjének 25 000 frt adót fizető 7 bérháza van. Báró Orczy György, Pest és Heves megyei nagybirtokos ugyan csak 2 ház után adózik, de összesen 16 300 frt-ot: házai közül ugyanis egyik a város szobaszámára (141) nézve második, lakóinak számára (359) nézve hatodik legnagyobb lakóháza, a Király (Majakovszkij) utca és Országút (Tanács körút) sarkán álló, 14 000 frt adóra kötelezett Orczy ház. A harmadik legnagyobb adózó a nevét még 1834-ben történt megnevezésekor Wurm-ról Almayra változtató Wurm József vaskereskedő immár földbirtokos fia, Almay Rezső: ő a ma is álló hatalmas, 1870-ben 181 szobájával a város első, 320 lakójával a város nyolcadik háza, a Wurm udvar (Dorottya utca 6.) és egy József nádor téri átjáró ház után 15 400 frt-ot fizet házbéradóba.¹¹ Negyedik helyen gróf Pálffy János, a bajmóci és vöröskői uradalmak és várak, valamint 8 értékes bécsi belvárosi bérház tulajdonosa áll: a mai Petőfi Sándor utca 3. és a Kossuth Lajos utca 3. alatt ma is álló házai után 12 600 frt adót fizet. Az adójegyzék ötödik helyén ismét pesti polgárt találunk: Unger Henriket, 9, részben bel-, részben terézvárosi ház utáni 11 900 frt összes ház-

béradóval; — a hatodik helyen újból arisztokrata, a Fejér megyében nagybirtokos Cziráky János gróf három ház után 11 427, a hetedik helyen viszont terménynagykereskedőből lett földbirtokos és 1867-től nemes: maglódi Wodianer Béla három ház után 11 201, nyolcadikként a régi pesti polgárcsaládból származó Neuhofer János három belvárosi, két lipót- és egy terézvárosi ház után 10 800 frt-tal adózik. A kilencedik legnagyobb adózó ismét arisztokrata: a Festicsek 1857-ben osztrák, majd 1874-ben Magyarországra is kiterjesztett grófi rangot nyert dégi ágából származó Dénes gróf, ki 10 600 frt adót fizet három háza után: közülük a legnagyobb a néhány éve lebontott Erzsébet (Engels) téri hatalmas Marokkói udvar.

A 9 legnagyobb adózónak — egyszersmind a város legnagyobb jövedelmű háztulajdonosainak is — társadalmi helyzetét tekintve ilyenképpen elég változatos, de mindenesetre nagyon jellegzetes összetételű e csoportja összesen 36 ház után tehát közel 125 000 frt adót fizet: ez összesen mintegy 620 000 frt évi házbérvédelemre enged következtetni: az 1028 virilis kezén levő összes ház bérvédelmének mintegy 9%-a ez.

De ha ezek után vizsgálatunkat a többi 133, 2500 frt felett adózó háztulajdonos személyére is kiterjesztve nézzük végig a főváros 1873. évi házjegyzékét, képünk a továbbiakban sem válik kevésbé érdekessé. A legforgalmasabb utcák legexponáltabb pontjain találkozunk e vezető réteg házaival. A Váci utca 9., 12., 13., 15., 17., 78. ; az Úri (Petőfi Sándor) utca 2., 7., 8., 9., 10., 12.; a Kishíd (Türr István) utca 1., 2., 4., 6.; a Deák Ferenc utca 1., 3., 5., 10., 11., 12.; az Aranykéz utca 3., 4., 5.; a Kristóf tér 3., 5.; az Országút (Tanács körút) 2., 3., 14., 18., 29.; a Városház tér 3., 5., 10.; a Fehérhajó utca 2., 3., 6., 8.; a Kígyó utca 3., 6.; a ma már a Városház térrel együtt eltűnt Sebestyén tér 4., 6.; a Szervita (Martinelli) tér 1., 2., 6. és az elegáns Aldunator (Belgrád rakpart) 3., 17., 30., 31., 32. és 33. számú házai mind e csoport kezén vannak; csak a felsorolt utcákon, a Belváros legforgalmasabb pontjainak viszonylag kis átmérőjű körében 53 ház — s ezenkívül még mindig a Belváros területén, csak jobban szétszórva további 23 ház. De még tanulságosabb képet kapunk, ha e réteg lipótvárosi házbirtoklását nézzük végig: a városrész 220 házából ui. 69 van birtokukban. A Lipótváros — ellentétben a tulajdonviszonyait illetőleg történetileg és elég komplex módon kialakult Belvárossal — racionális várostervezés és parcellázás eredménye, melynél kezdettől fogva szerepet kapott a spekuláció is: nem véletlen, hogy e viszonylag kis terjedelmű városrészben fizetik — elsősorban az itt lakó nagy terménykereskedők — a város jövedelmi adójának csaknem 50%-át. A Lipótváros 2500 frt-on felül adózó háztulajdonosainak ingatlanai egyrészt a Belváros határához legközelebb eső részen (Deák tér, József nádor tér, Erzsébet — Engels — és Gizella — Vörösmarty — tér) sűrűsödnek össze, másrészt az innen észak felé kiinduló főutak, a város akkori gazdasági cityjének főúttjai mentén: a Duna-parton, az Akadémia utcában, a Nádor (Münnich Ferenc), a Bálvány (Október 6.) és a Sas (Guszev) utcában, kisebb részben a Váci (Bajcsy-Zsilinszky) körúton — ott, ahol vagyonuk, spekulációs képességeik emlékét és az általuk foglalkoztatott nagy építészek ízlését a klasszicista és az eklektikus Budapest részben máig is fennálló, itt-ott már romantikus elemekkel is tarkított utcasorai őrzik: a földszinten az utca felől vastáblákkal zárt üzlethelyiségeikkel, az udvar felől mély raktáraikkal, az építészet optikai trükkjeivel is kihangsúlyozott belétagé-aikkal, az udvarokon a mitológiai alakokat ábrázoló kutakkal és az először itt megjelenő vasrácsos függőfolyosókkal, Budapesten első típusaiként a következő évtizedekben hatalmasan megszaporodó nagyvárosi bérházaknak. A klasszicizmus jegyében és a virilisták pénzén kiépült városrész terjeszkedésének ekkor még az Újépület és a mellette húzódó Sétatér, illetve a mai Kossuth Lajos tér helyén álló üres térség szabja határát: ettől feljebb már inkább csak kijelölt, de ekkor még ki nem épített utcák, üres raktárterek, grundok jelzik a várost. E területből a mai Engels tér, Deák Ferenc tér, József nádor tér, Vörösmarty tér, és az őket összekötő Bécsi, Deák Ferenc és Harmincad utcák 43 házsámából 25 a 2500 frt-on felül adózó természetes személyek, további 6 pedig bankok, biztosítók stb. tulajdonában volt, s a megmaradó 12 házsám

tulajdonosai is túlnyomó részt virilisták. Csak az itt álló házak jövedelmére jellemző, hogy az Erzsébet (Engels) tér kilenc, 2500 frt-on felül adózó háztulajdonosa házai után összesen 43 400 frt adót fizet, ami szerény számítás szerint is 200 000 frt házbérbevételnek felel meg. A Duna-part és a vele párhuzamos Dorottya, majd Akadémia utca és a Nádor (Münnich Ferenc) utca kb. a mai Kossuth Lajos térig terjedő összesen 76 házából csak az Akadémia utcában 9 (itt voltak a nagy vasúttársaságok székházai) jogi személyeké (Akadémia, Lloyd, bankok stb.); összesen 18 házába mellett a Dorottya utcában az 1., 6., 7., 9., 10., 11., 12., az Akadémia utcában az 5., a Nádor (Münnich Ferenc) utcában az 1., 2., 4., 6., 8., 9., 10., 16., 17., 18., 19., 20. számok szintén 2500 frt felett adózó virilisták tulajdonai. Ide számíthatjuk még a Báthory utca 281/b—e, 281/282., 284., a Géza (Garibaldi) utca 281/a—c, 283, 284., a Feldunasor 21. (284.) és a Nádor (Münnich Ferenc) utca 281., 282. helyrajzi számai által határolt hatalmas telek- és részben már házkomplexust is: a zsidó terménykereskedők és bérháztulajdonos nagybirtokos grófok mellett a kor harmadik jellemző kapitalizálódó típusaként Tisza Lajos kereskedelmi miniszternek (ekkor a Közmunkatanács elnökének, később Szeged dicséretes energiájú újjáépítő kormánybiztosának, s később grófnak) Zeyk Károly belügyi államtitkárral közösen birtokolt (kétharmad részében utóbbi nevén levő) ingatlanát: 54 szobájában 316 lakójával a város tizedik legnagyobb lakóházát. Ha tekintetbe vesszük, hogy ezek mellett a kiemelt területrészek mellett a Hochstrasse (Fő utca, a mai Arany János utca) 17 házából hét 2500 frt-on felül, más kilenc pedig ezen alul adózó, de ugyancsak virilista kezén van, a Bálvány (Október 6.) utca húsz házábanál ez az arány 5 : 9, a mindössze hét háznyi Mérleg utcában 2 : 4, a huszonhat házból álló Sas (Guszev) utcában pedig 10 : 5, — a virilista házbirtoklás méreteiről és jelentőségéről alkotott képünk jelentősen tovább bővül. Hogy befejezésül a Terézváros 67 házát birtokló 2500 frt-on felüli virilisták itteni ingatlanait vizsgálva, a legfelületesebb áttekintéssel is megállapíthatjuk: hasonlóan a Lipótvároshoz, itt is a Belvárost határoló Országút, a mai Tanács körút keleti oldalából 12 házból 2 híján mindegyik az ő kezükön van csekély 43 600 frt adóért, tehát kb. 220 000 frt házbérbérvédelemmel. Az innen kiinduló legfontosabb utca a Király (Majakovszkij) utca, a város kispolgári gazdasági és társadalmi életének egyik fő ütőere: a Lövölde térig érő 99 házából az 1—62. házsámok között 24 van a 2500 frt-on felül fizetők kezén, emellett legalább további 20 van az ez alatt adózó virilisták tulajdonában. Ugyanígy e vezető virilista csoport kezén van a Dohány utca elejének 13 házából 5, a Kerepesi (Rákóczi) út elejének 15 házából 3 — ugyanitt további 3 ház 2500 frt alatt adózó virilisták birtokában van.

Anélkül, hogy a virilisták ingatlanbirtokainak további részletezésébe belebocsátkoznánk (ám amennyiben az itt csak sommásan összefoglalt 2500 frt felett adózó háztulajdonosok és házbérbirtokosok a későbbiek során más vonatkozásokban említésre kerülnek, mindig utalni fogunk ingatlanbirtoklásuk adataira is), rá kell még mutatnunk arra, hogy a ház- és telektulajdonnak az az erős felhalmozása a virilisták kezében, ami a századfordulóra már megfigyelhetővé válik, itt még hiányzik: a legjelentősebb házvagyon komplexum, Kassalik Ferencé is csak 7 házból áll, és a pusztá spekulációs célú telekbirtoklás még nincs kifejlődve olyan hatalmasan, mint azt majd néhány évtized múlva látni fogjuk, mikor a város rohamos fejlődése már kézzelfogható közelségbe helyezte a külterület mielőbbi gyors kiépülését is. Az akkori külterületeken, mégpedig nemcsak a Városligetnél, hanem a mai VII. kerület külső részeit jelentő István- és Herminamezőn, valamint a Zuglóban, az ún. Erdőtelken; a Váci út felső részein és a Városliget háta mögött az ún. Ackergründén, a Duna és a Váci út közti részen (a későbbi Angyalföldön) és a Felső bikaréten — a déli részen pedig a Soroksári út hosszában nyúló területeken, Törökőrön, továbbá a Rákosi réteken s Kőbányán már megjelennek ugyan a virilisták telekbirtokai is, de az üres telkek spekulációs birtoklásának mértéke még nem éri el a későbbi méreteket. Ezt talán a városhoz közelebb levő részeket kezében tartó majoros rétegnek még viszonylag erős gazdasági pozíciója is magyarázza, de legalább annyira indokolja az, hogy azok az előfeltételek, melyek

e telkek megfelelő gyorsasággal való beépítését lehetővé tették volna (elsősorban a közművesítés, ami nélkül ekkor már nagyobb bérházépítkezésekbe nem lehetett bocsátkozni), ezeken a területeken még nem voltak biztosítva. A főváros ekkori legnagyobb adófizetőinek kültelki birtoklása és későbbi virilistáinak e kültelki telekbirtoklásból történő felemelkedése a budapesti nagy vagyonok kialakulásának kétségtelenül egyik legizgalmasabb fejezete, — konkrét vizsgálataiba belebocsátkozni azonban e helyütt egyelőre még nem állt módunkban.

A fővárosi virilisták házingatlan vagyonának már a nagyvonalú, csupán szinte szemelvényes és csupán mennyiségi áttekintése is világosan bizonyítja: túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a fővárosban természetes személyhez kötöten megadóztatott vagyonalapok közül a háztulajdon nemcsak összegével, hanem a benne fizikailag is kifejeződő társadalmi funkcionál fogva is (gondolva itt nemcsak a házingatlan által adott közéleti, társadalmi súlyra és tekintélyre, de — főleg a valamely ipari vagy kereskedelmi foglalkozást folytatóknál — a vagyoni helyzetnek a házingatlan által kifejezett stabilitására) e korban még a legjelentősebb és legkomplexebb tényező — nem is szólva a hatalmas építkezésekkel a városképet szinte napjainkig hatóan befolyásoló jelentőségéről.

Igen jellegzetes vonása végül e kor pesti házbirtoklásának az arisztokrata háztulajdonosok nagy száma és ingatlanaik nagy értéke. A városban a pesti oldalon az adójegyzék 38 arisztokrata háztulajdonost ír össze: házadójuk összesen mintegy 140 000 frt, ami a szokásos módon gyakorlatilag 20%-os adókulcsot számítva, legalább 650 000 frt házbérvédelemnek felel meg. A háztulajdonos arisztokraták névsorából jellegzetesen emelkedik ki a Pest és kisebb részben Fejér megyei, mellettük pedig a délvidéki eredetű nagybirtokos arisztokrácia: soraiban nagy súllyal a főrangjukat jórészt újabban, a XVIII. század óta nyert arisztokraták, akiknek árutermeleése számára Pest volt a nagy piac és életformájukban Pest volt a város; akik már a reformkorban elsőnek emelnek palotákat, majd bérházakat Pesten; akik részben újabb főnemességük, részben protestáns voltak következtében nem tartoznak a bécsi udvari arisztokráciához, az országos főméltóságok betöltésénél is háttérbe szorulnak és ennek megfelelően a politikában, ha nem is nyíltan ellenzéki szelleműek, de legalábbis pártfogói a sajátosan nemzeti kultúrának és a főváros e kultúra — s emellett a nemzeti piac — központjaként történő fejlesztésének. Amit jól mutat, hogy az 1842-ben a Kereskedelmi Bank alapításában részt vevő arisztokraták között is jórészt ezeket a családokat találjuk: egy-egy gróf Festeticset, Nákót, Wenckheimet vagy báró Orczyt, Podmaniczkyt.¹² 1873 fővárosi virilista arisztokrata háztulajdonosai között is elsősorban ők fordulnak elő (zárójelben házbéradójuk kerekített összegével): a Fóton éppúgy, mint Fejér megyében is birtokos Károlyiak: főleg György gróf (a Himző — Cukor — utca 3., Erzsébet Engels — tér 1. és 3. számok, valamint két ferencvárosi kis ház után 5000), a Pest megyeiek közül a báró Orczyak (16 000), báró Podmaniczkyak (2700), s a gróf Beleznyak (Ferenciek tere — Károlyi Mihály utca — 1125 frt), báró Prónayak (1500) és az ugyancsak Fejér, Veszprém és Somogy megyében birtokos gróf Festeticsek. Ez utóbbi család ezen, később déginek nevezett ága még a XVIII. század közepén elvált a keszthelyitől: alapítója Festetics Kristóf Lajos fia, az ága számára a grófságot megszerző Pál kamarai alelnöknek öccse volt. Lajos köznemesi házasságot kötött, fia, Antal pedig a Heves megyében birtokos Splényiekkal házasodott össze: ő veszi meg 1802-ben 65 000 frt-ért a Marokkói udvart, amit 1857-ben osztrák grófi rangot nyert három fia közül Dénes gróf kap majd meg. Ő a Zichy grófi családba, testvére Ágoston (2700) pedig az Almássy grófi családba házasodik. Különben az Almássyak (2600) és Wenckheimék (1845) békési, az Uri (Petőfi Sándor) utca 12. sz. után 3374 frt-tal adózó gr. Szapáry Gyula (a későbbi többszörös miniszter, majd miniszterelnök, ekkor a Közmunkatanács alelnöke: felesége Festetics Ágoston leánya, anyja pedig Orczy lány) Szolnok megyei, a Zichy grófok (3500), a Cziráky (11 000) és a Nádasdy grófok (2900) pedig — legalábbis Fejér megyei birtokaik révén — szintén Pesthez kapcsolódnak.¹³ Jellemző azonban, hogy a birtokaik jó része folytán a dunántúli történelmi, udvari arisztokráciához tartozó e három utóbbi család a reformkorban,

pesti kapcsolatai ellenére is aktív aulikus politikát folytat, jeleként annak, hogy a történetileg kialakult gazdasági, családi és azokra ráépülő politikai kapcsolatok még akkor, a polgárosodás előestéjén is erősebbek bizonyos újabb keletű gazdasági kapcsolatoknál. A Telekiek számára (3800) gyömrői birtokaik révén fontos a főváros — s nyilván a Pest megyei egykori Koháry-vagyon tartozékként jut hozzá Coburg Ferdinánd herceg (a későbbi bolgár cár) is egy 4100 frt adójú belvárosi ingatlanhoz a Ferenc József (Roosevelt) téren, a tér és a Mérleg utca déli sarkán. Vigyázó Sándor (8600) (ekkor még nem gróf) a báró Podmaniczky családdal kötött házassága révén kapcsolódik ebbe a csoportba. A gróf Karátsonyiak (6100), a gróf Csekonicsek (2100), a gróf Nákók (7300) számára (mindhárom egészen újkeletű grófi család) viszont a délvidéki birtokok teremtik meg a pesti kapcsolatokat, hiszen a birtokok terményeit elsősorban pesti kereskedők s a pesti piacon értékesítik. (A Karátsonyiak különben Budán is jelentős házigatlanokkal, köztük már 48 után épített fényes palotával is bírnak.) Az ő soraikhoz kapcsolódik a kibontakozó kapitalizmus már főrangot szerzett pénzarisztokráciájának néhány jellegzetes, a város fejlődésével éppen ilyen irányú tevékenysége révén szorosan összekapcsolódott, de ekkor már Bécsben tevékeny tipikus alakja: báró Sina 10 000, a később még más vonatkozásban is említendő báró Wodianer Mór 5090, lovag Landau 2500 frt adót fizető pesti házaival. Néhány kisebb arisztokrata háztulajdonon kívül (ahol nyilvánvalóan összeházasodásról lehetett szó) egyedül a Pálffyak 17 000 frt adójú, már említett, nagy házbirtokának szervezettebb kapcsolatai tisztázatlanok.

Persze nemcsak az arisztokrácia alkot külön jellegzetes csoportot Pest nagy háztulajdonosai között — bár tagjai többnyire egyedül állnak abból a szempontból, hogy sajátlagosan városi eredetű jövedelmeiknek a háztulajdon az egyetlen formája. Legalább ilyen határozottan felismerhető azonban a XVIII. század közepétől a XIX. század elejéig a Balkánról érkezett, összefoglalóan „görög”-nek nevezett részint makedón, részint román, részint valóban görög, nemegyszer szerbekkel keveredett kereskedők csoportja is. Vagyonuk eredetének és kibontakozásának útja elég ismeretes: magunk részéről itt csak annyit kívánunk hangsúlyozni, hogy a török alattvalók számára az 1718. évi passzarovici békében biztosított rendkívüli kedvezmények mellett (melyeket eddig e réteg vagyonosodásának szinte kizárólagos forrásaként szoktak feltüntetni) e balkáni kereskedő elemek gyors gazdagodásában legalább akkora szerepet játszott a Habsburg-birodalom gazdasági terjeszkedésének a Balkán felé való fordulása — ahol viszont csakis ezek, a Balkán nyelvi, kereskedelmi, gazdasági, politikai és személyi viszonyaiban (többnyire gondosan megőrzött helyi családi kapcsolataik révén is) oly tökéletesen jártas kereskedők tudtak eligazodni, éppen e kapcsolataik révén képesen arra is, hogy a körükön kívüli konkurrenciát fölényesen leküzdjék. Hogy itt mennyire az egész Habsburg-birodalomnak növekvő balkáni gazdasági érdeklődéséről — és nem csupán egy véletlen jogi intézkedés következményéről — volt szó, azt jól mutatja egyrészt, hogy az udvar gazdaságpolitikája már korán lépéseket tesz e kereskedő elemek minél több szállal a birodalom társadalmába és gazdaságába való betagolására, másrészt, hogy nagy gazdasági és társadalmi fellendülésük a Balkán gazdasági és politikai jelentőségének XVIII. század végi nagy megnövekedésével van összekötve. Ezért kötelezik már a XVIII. század közepén őket családjuk magyarországi letelepítésére, ezért igyekeznek kedvükben járni a sokkal korlátozottabb tevékenységi körű és így pénzügyileg sokkal kevésbé jelentős pesti kereskedőkkel szemben is a XVIII. század végével meginduló tömeges nemesítések, sőt nemegyszer főnemesi rangokra való emelés révén. Olyan fejlődés ez, mely lényegében a XIX. század közepén fog teljesen lezárulni, mikor a Balkán teljes felszabadulása a török alól és ugyanakkor e területre a nyugat-európai és orosz gazdaság benyomulása a pesti balkáni kereskedelem jelentőségét csökkenteni fogja — s mikortól fogva e pesti „görögök” is már minden vonatkozásban a hazai gazdasági életbe fognak beilleszkedni hatalmas vagyonukkal.¹⁴

Ez a vagyon már a XVIII. század végétől kezdve előszeretettel fordult a pesti ingatlanszerzés felé: nem azért, mintha a kormányzat ennek lehetővé tételével akarta volna gazdáikat kiszorítani a hazai gazdasági életből, hanem azért, mert e kereskedők ugyanolyan világos érzékkel ismerték fel Pest számukra rendkívüli piaci jelentőségét, mint az ugyanakkor ugyancsak ingatlanszerzésbe bocsátkozó már említett arisztokraták. „Görög”-jeink a XVIII. század legvégétől kibontakozó pesti ingatlanszerző tevékenysége mindenestre igen jellegzetes. 1873-ban a virilisták soraiban már nem sok „görög” család található, — de a kezükön levő ingatlanok az arisztokratákéval egyenlő értékűek: a Lipót- és a Belváros virilista házbirtoklásában jelentős részese-désük van. Házaik ott emelkednek a Belváros északi oldalán most keletkező Lipótváros legértékesebb, ám a XIX. század legelején még aránylag olcsón összevásárolt telkein: a Bécsi utca, Deák Ferenc utca vagy a Gizella (Vörösmarty) tér keleti felének szegélyein, egyes épületeikkel benyúlva már a Belvárosba is. 1873-ban az adójegyzék szerint a Mocsonyiak (egy négy részre bomlott vagyon után) összesen több mint 17 000 forintot, a Sebastianiak (3 részre bomlott vagyonkomplexumuk után) összesen 13 000, a Harisok közül Gergely mint Pest 11. virilistája, egymagában összesen 10 200, a család egyeteme pedig ezenkívül 3579 forint házbéradót fizet; Muráthy Szilárd 10 084, Petrovics Döme 6163, Dona Döme 4534, Manno István 4811 és János 1926 forint, Vrányi Konstantin kb. 2500 forint, a Takátsyak ugyanennyi, Sacelláry Döme 2912 forint, Palikucsevni Péter 2601, Lepora Anasztáz 1181, a Grabovszky család 1079 forint házbéradóval adózik. Mindössze 13 vagyonkomplexum ez (összesen 19 részben), de már mintegy 85 000 forintnyi, több mint 425 000 forint házbéradóval szembevetendő adóval. Pedig a felsoroltak nem is adják ki a pesti „görög” háztulajdon teljes névsorát: csak a legjelentősebb személyeket emeltük ki: azokat, akik a pesti német kereskedők minden gáncsoskodása ellenére is már a XVIII. század második felétől Pest balkáni kereskedelmének kulcspozícióit foglalják el, és ennek révén valóban már 1848 előtt is tekintélyes pesti polgárok voltak. A XVIII. század közepétől a pesti polgárjogot is elnyerik, sőt közülük sokan (elsősorban délvidéki) uradalmakat és magyar nemességet is kapnak. Így 1804-ben a Palikucsevniek (még mint Palikutya névre hallgató szegedi polgárok, fűrluki előnévvel); a Petrovicsok; a Grabovszkyak (apadiai előnévvel) 1823-ban; a (remetepoganyesti) Sebastianiak 1838-ban; a Mocsonyiak (alias Popovichok) foeni előnévvel 1783-ban; a nevüket urányi előnévű nemesítésükkor Terpkóról megváltoztató Vrányiak 1835-ben; a Takiadzsiról Takátsyra magyarosító család (berzai előnévvel) 1822-ben; míg a Sacelláryak már csak 1884-ben fognak (székasi előnévvel) nemességet kapni. Igazság szerint ide kellene számolni még az ugyanebből a rétegből a főnemesek közé emelkedett gróf Nákókat és a báró Sinákat is; ezeknek útja azonban ekkorra már némileg elvált e sajátos polgári rétegtől, melynek jelentős része roppant értékű és jövedelmű házvagyona mellett is még a hetvenes években is megmaradt kereskedése mellett, — ha nevük mellett az adójegyzéken jövedelmi adót már nem is, vagy házbéradójukhoz képest csak elenyésző összegben találunk. Egyesek közülük az országos politikába bocsátkoznak, mint a Mocsonyiak, akik már a reformkor óta a magyarországi román nagybirtokos osztály és burzsoázia rendkívül vékony rétegének szempontjai és igényei szerint kísérik meg — egyre sikertelenebbül — képviselni a magyarországi románok érdekeit. Megint mások a földbirtok felé fordulnak, mint — a többiekkel ellentétben — nem a Balkán, hanem a Lengyelország felől érkező Lykák: a XIX. század vége felé a család egy ága már Fejér megyei nagy jövedelmű földbirtokosként szerepel. A Sebastiani-vagyon egy része a családból nősült Kammermayer Károly polgármester pozícióját fogja anyagilag alátámasztani, a Muráthy-vagyon egyes elemei (így a Harmincad utca és József nádor tér sarkán álló kis sárga, kétemeletes palota) pedig egy XX. századi magyar miniszterelnökét, gróf Teleki Pálét: neki anyja volt Muráthy lány. S mint (legalábbis részben) ugyancsak a keleti-balkáni kereskedelmen meggazdagodott nagy háztulajdonosokat, ide számítjuk a pesti vagyonos örményeket: közülük a Jakabffyak és a Gyertyánffyak emelendők ki; előbbieik 4 és fél ezer fo-

rint adót fizetnek bérházaik után, utóbbiak pedig a reformkor vége felé építik fel Budapest első négyemeletes lakóházát, a mai Tanács körüti Anker palota helyén, az egykori Zsidópiacra, talán megirigyelve a szemközt álló Orczy ház hatalmas házbérlőjévé válását. És sikerrel: 1873-ban házaik után 8329 forint házbérlőt fizetnek.

A virilis háztulajdonosok harmadik, nem kevésbé jelentős csoportja a régi pesti német polgárság soraiból került ki. Míg a virilis arisztokrácia és a görög háztulajdonosok csoportja, megfelelően mindkét réteg egészében is csak vékony voltának, többé-kevésbé homogén: kis létszámú, és ezen belül majd minden tagja nagy házbérlővédelem után fizet adót, — addig a német polgárságnak mint a város nagyszámú törzslakosságának esetében természetesen erős a polarizálódás: közülük csak egy vékony réteg jut be a legnagyobb háztulajdonosok soraiba, míg a nagy többség kis házaik után csak néhány száz forintos házbérlőt fizet. Jellegzetesen megfigyelhető azonban ennél az élcsoportnál az, hogy tagjai jórészt valóban régi, több generációs pesti polgárok, akik a család évtizedes kereskedelméből vagy céhes iparából meggazdagodva és már visszavonulva élnek, immár kizárólag csak bérházaik jövedelméből — ám közülük, a görögökkel ellentétben, aránylag csak igen kevesen szereznek nemességet. Csak néhány jellegzetes nevet emelünk ki (folytatva az e réteg 10 000 forint feletti adózó tagjainak Almay, Unger, Neuhoffer által alkotott sorát): Amizoni Károlyt (4632 forint), Birly Edét (4356 forint), Grossinger Lipótot (4213 forint), Gross Ferencet (5403 forint), a II. József korában oly népszerűtlen polgármester Hülf Mór örököseit (3475 forint), Lautner Ferenc örököseit (3322 forint), a Leyritz testvéreket (3386 forint), Pekáry Józsefet (2744 forint), Rosenfeld Károlyt (6271 forint), Schlechta Jakabot (4881 forint), Schmidt Antalt (3236 forint), a Sziklayra magyarosított Krachfeller örököseit (6522 forint), a Walthier testvéreket (6805 forint), Westermayer Józsefet (3887 forint), Dlauchy Ágostont (4039 forint), Treichtlinger Józsefet (3718 forint), Erny Györgyöt (3741 forint), Langheinrich Frigyeszt (2855 forint). 18 komplexumban a kb. 75 000 forint házbérlő alapján mintegy 370 000 forint-ra becsülhető házbérlővédelem birtokosai: családjuk és vagyonuk története egyenként is egy-egy külön fejezete lehetne a főváros történetének. Házaik részben belvárosi, részben teréz- és kisebb mértékben józsefvárosi házaik. Vagyonuknak az arisztokratáékéval és a görögökével ellentétben további sajátossága az, hogy családjuk kevésbé maradandó: e családok jelentős része ezekben az évtizedekben már utolsó generációjánál vagy legalábbis utolsó férfitagjánál tart, és a vagyon rövidesen szétforgácsolódik nők és oldalági utódok kezén (amitől az arisztokráciát és sokáig a görögöket is egyaránt védte a házasság is döntően befolyásoló erős kasztszellem, illetve felekezeti összetartás, mely náluk végül is a vagyonok aránylag még erősebb akkumulációjához vezetett). E hanyatló tendenciát e réteg esetén különösen akkor láthatjuk világosan, ha utódokat a gazdasági életben továbbra is bennmaradó, abból vissza még nem húzódtott régi polgárok útjával hasonlítjuk össze. Valóban: mintha az üzlettől vagy ipartól való visszavonulás a család hanyatlását is jelentené — bármekkora vagyonnal vonult is vissza a vagyon ura. S mintha így a polgár nemesedési törekvései mégis egyfajta vitalitást is kifejeznének: igényt arra, hogy a nemességszerző fennmaradjon egy társadalomban, melynek feudális csökevényeit ha nem tudja is megszüntetni, de alkalmazkodni képes (és alkalmazkodni akar) hozzájuk.

A fentiekben 75 személy, illetve család házbérlőt fizető ingatlanvagyonán mutattuk be a pesti háztulajdon eredetére nézve legjellegzetesebb típusait. De a háztulajdonosoknak ez az együttesen kétségtelen nagy összegű házbérlőt fizető csoportja (300 000 forint házbérlőjüknek, mely Pest város 1873. évi egész házbérlőjének közel 12%-a, közel 1,5 millió forint házbérlővédelem felel meg) még a 2500 forint feletti adózó háztulajdonosok csoportján belül is annak már csak egy részét jelenti. A város e hagyományos társadalmi csoportjai mellé ugyanis már ekkor, és már a háztulajdon vonatkozásában is erősen feltörőben van a város legújabb gazdasági funkcióiból kinövő réteg, melynek előretörése — mint majd később még látni fogjuk — a már 1848 előtt polgárjogot nyert régi családok arányát a háztulajdonosok csoportján belül is erősen le

fogja csökkenteni. A háztulajdon ennél a rétegnél már új funkciót is fog kapni, ám ugyanakkor — mint ugyancsak látni fogjuk — a rohamosan kibontakozó kapitalista fejlődésben nagy háztulajdona révén a régi polgár is új és jelentős funkciókhoz jut. A társadalom a kapitalista viszonyok között erőteljesen és szélesen megindult átrétegződése így akár a legfeudálisabb eredetű háztulajdont is a maga rendjébe fogja betagozni, tulajdonosának új funkciók lehetőségét kínálva — s megmutatva a házvagyon jelentőségét a vagyoniilag újonnan felemelkedő rétegek számára. A házvagyon ilyenformán jelentőségét továbbra is megtartja, sőt növeli is: már nemcsak járadék alapja, hanem — mint még rámutatunk — spekulációs tárgy és tartaléktöke szerepét is be fogja tölteni. Indokolva ezzel egyrészt a városépítés vállalkozóinak gyors és nagyarányú benyomulását a virilisek soraiba, másrészt a házvagyon növekvő súlyát akár az aránylag legújabb keletű vagyonokban is.

3. *Pest építőipari virilisei.* Természetesnek találhatjuk ezek után, hogy abban a városban, ahol a háztulajdon a polgári vagyonosodásban ilyen nagy szerepet játszik, a legnagyobb adózók között előkelő helyen találkozunk az építési vállalkozókkal, építőművészekkel, építőmesterekkel, építőanyag-gyárosokkal és -kereskedőkkel — s általában mindazon szakmák képviselőivel, melyek a városban, de a legnagyobb cégek esetén budapesti székhelyükön túl országszerte is tevékenykednek, a kibontakozó kapitalizmus gyorsan megnőtt építési igényeinek kielégítésére vállalkozva. E vállalkozások profil szerinti szétválasztása meglehetősen nehéz: egyes cégeken belül építőanyag-kereskedelem, építési vállalkozás, építőanyag gyártása vagy feldolgozása, többnyire egészben vagy részben kapcsolódik egymáshoz. Talán csak a kifejezetten, vagy legalább elsősorban különféle funkciójú épületek tervezésével, építésével, és építésük művezetésével foglalkozó építészek, építőművészek csoportja különíthető el többé-kevésbé határozottan — s a másik oldalon azok, az inkább már szerényebb adóalapú kisebb-nagyobb vállalkozók, mesteremberek, akik az építéshez kapcsolódó egy-egy speciális iparágban tevékenykednek.

Az egykorú hivatalos jövedelmi adóstatistika szerint 1873-ban Pesten az építéssel közvetlenül kapcsolatos ipar után 105 személy adózott: köztük 24 kőműves, 7 ács és 4 általános pallér, 2 cserepező, 21 kútcsináló, 14 utcakövező, 2 aszfaltozó, 3 mozaikkészítő, 1 cserépkályhás és 2 cementöntő; ezenkívül 14 téglagyárost, 2 gőzfavágót, 15 épületfakereskedőt, 2 mész- és 1 téglakereskedőt, 45 építési vállalkozót és 116 építészt mutatnak ki — összesen tehát mintegy 300, az építéssel valamilyen kapcsolatban álló önálló adózót. Virilistáink közé ezzel szemben csupán aránylag kis részük jutott be: a 105 fizikailag is építéssel foglalkozó adózó közül csak 1 ács, 4 kövező és 1 kútmester — közülük is hárman már házbéradójuk és nem jövedelmi adójuk alapján. Jellegzetesen mutatja ez, hogy a kapitalizmus jegyében meginduló hatalmas építési tevékenység nem egyszerűen a hagyományos, esetleg még a céhes keretből kinőtt építési kisipar jelentőségének és vagyonának megnövekedését eredményezi, hanem megteremti a maga új, a feladatok nagyságához mért, sajátos karrierjeit: egyrészt az építőanyag-kereskedelemből kinövő építési vállalkozóét, másrészt a kiváló szervező képességű, magas műszaki képzettségű és művészi ízlésű műépítészt. Ezek és az építőanyag előállításával nagyban foglalkozó, s ehhez ugyancsak megfelelő tőkével rendelkező ipari vállalkozók lesznek azok a kategóriák, melyek az építészeti igények rohamos megnövekedésének hasznát elsősorban fogják lefölnözni, az építőipar még nagyszámú kismesterét is egyre inkább maguk alá rendelve.

1873 építőipari virilistáinak struktúrája nagy építési vállalkozóival, építőanyag-kereskedőivel és a város vezető építészeivel már világosan érzékelteti a fejlődésnek ezt az irányát.

Az építési vállalkozók csoportjának élén Gregersen Guildbrand cége áll. 1854 firt adót fizet: 1354-et a Két nyúl (Szamuely) utca 27—30., 33., 34., 40., 41., 44. számú telkei, illetve 5 kis házbére, 500-at pedig jövedelem után. A norvég születésű Gregersen 1847-ben ácsmesterként került

Magyarországra, ahol a meginduló vasútépítéseknel kapott alkalmazást. Először főleg hidakat épített: a bécsi vonal a Vág és az Ipoly feletti hídjait, majd a vonal Érsekújvár és Esztergom közötti szakaszát; később ő építette a szolnoki vasúti fahidat, alapozta a szegedi hidat, töltéseket épített, vezette a budai vasúti alagút és a Déli vasút pályaudvarának építését, majd a Délvidéken épített vonalakat. Alapításának éveként a cég 1850-et tartja nyilván. 1865-ben megvásárolja a Luczenbacher-féle fűrész- és fatelepet, és ennek bázisán hatalmasan kibontakoztatja vállalkozását. 1875-ben a Ferencvárosban, említett, a Két nyúl (Szamuely) utcában álló fatelepen egy 65 lóerős gőzgép 15 különböző típusú fűrész, favágó, gyalu, fűrő-, véső- és eresztékvágó gépet mozgat, melyeken 315 munkás dolgozik 3 technikus, 2 főpallér, 4 asztalos és 1 lakatos műhelyvezető irányításával. Irodatiszt, bevásárló, pénztárnok, 2 fakezelő, s felettük a hivatalfőnök adminisztrálja az üzletet, mely az osztrák tartományokba és Romániába is szállít faúrut. A fatelep azonban inkább eszköz az építési vállalkozás minél szélesebb kiterjesztéséhez, és valóban az ezekben az évtizedekben rohamosan kiépülő vasútvonalak roppant földmunkáikkal és jórészt faszervezetű első hídjaikkal, a meginduló városépítés (köztük az újjáépülő Szeged védőtöltései és csatornázási munkálatai) 1873 után is hatalmas lehetőséget nyújtanak Gregersen vállalkozásának. A vállalatba ekkor már bekapcsolódik három fia: Hugó, György és Nils: az apa halála után ők fogják továbbvinni majd a céget. 1887-ben a vállalat már mintegy 600 munkást foglalkoztat, tulajdonosa ekkor már két éve magyar nemes: a rangot a szegedi rekonstrukció befejezése után, 1885-ben saági előnévvel kapja meg; címerében oroszán ácsbárdot emel — az alsó mezőben hidak ívei magasodnak.¹⁵

Sokkal kisebb összadóval — ám jövedelemadóját tekintve (454 firt) Gregersentől nem sokkal elmaradva — találkozunk Haas Jacques építési vállalkozóval. A cégjegyzékben így bejegyzett vállalkozás mögött is — ugyanúgy mint Gregersennél — a fa áll: ám az adójegyzékben már csak mélyen a virilisták szintje alatt (160 firt jövedelmi adóval) találjuk meg Haas Lipót fakereskedőt és már csak a cégjegyzékben Haas Adolfot, mint ugyancsak fakereskedőt. Haas Jacques cége ekkor már helyi érdekű vasutak és középületek építésével foglalkozik. És pontosan Haaszal azonos összegű jövedelmi adót, 454 forintot fizet Steiner József vállalkozó is: e két utóbbi, adója szerint ugyancsak nem kis cég eddig még felderítetlen útja további kutatásokat igényel.

Mind Gregersen, mind Haas vállalkozásának kapcsolata a fakereskedelemmel nem véletlen. Budapest közvetlen környéke fában szegény, pedig a fa drága, de nélkülözhetetlen nyersanyaga az építkezéseknek; — igaz, hogy dunai szállítása olcsó. De ugyanígy jut egyre nagyobb jelentőséghez a város rohamos építése révén a téglagyár és a kőbányászat is.

Az e kettőben rejlő lehetőségeket legjobban a főváros legnagyobb építőipari vállalkozása, a hajdani Miesbach-féle téglagyárakból kialakuló Drasche komplexum példázza, mely ezekben az években válik részvénytársasággá. Az alapító osztrák nagytőkés volt, 13 ausztriai szénbánya tulajdonosa, aki már a reformkorban bekapcsolódott a soproni szénbányászatba is. 1838-ban, a nagy árvíz után előnyös szerződést kötött a pesti tanáccsal: a Rákospatak táján téglavető és kőbánya létesítésére 52 holdnyi területet ingyen engedett át neki a város. Miesbach egyúttal az esztergomi szénmedencében bányabérleteket is szerzett, melyeket azután a téglavető üzem bővítésével együtt folyamatosan nagyobbított. A vállalkozásba már az induláskor 150 000 forintot fektetett be: hazai tőkés számára ekkor még szinte hihetetlenül nagy összeget. Számítása azonban bevált: már 1838-ban, nem egészen 5 hónap alatt, mintegy 800 munkással — akiket a városi szegénységből és az invalidus katonákból toborzott — több mint 3 millió téglát gyártott, s másfél millió még kiégetetlenül állt. Az üzem fejlődésében már a többi kisebb, ekkor létesült vagy bővült, kőbányai hasonló vállalkozás sem jelentett komoly konkurenciát. 1840—1843-ban Miesbach telepe tovább bővült, 1852-ben területnövekedés mellett technikailag is tökéletesedik. Ekkor 70 holdon 11 kemence mellett 4—500 munkás 120 000 (nyilván bécsi, esetleg „vám”-), mázsa (6000 tonna) kőszén felhasználásával már mintegy 12—15 millió téglát állít elő. 1863-ban

kemencéinek száma már 13. A hatvanas években az elhunyt Miesbachnak örökébe lépett unokaöccse, Drasche Henrik és testvére, Gusztáv, a későbbi Gubacsi úton, majd Óbudán is téglagyárat épít: utóbbiban már a legmodernebb körtüzelési rendszert alkalmazzák. E vállalkozás a hatvanas évek végén alakul részvénytársasággá: a Kőszénbánya 's Téglagyár Pesten Rt. budai, gubacsi és kőbányai gyárai 1875-ben már 264 lóerejű gőzgépekkel felszerelve (igaz, maga a téglavetés még kézierővel történik), több mint 700 munkás munkájával 46 millió téglát állítanak elő évente. A volt tulajdonosoknak és továbbra is főrészvényeseknek a gyár eddig *more patrio* — mint látjuk — már három, összesen 7504 forint házbéradóra kötelezett házat is hozott a Belvárosban, közülük csak az egyik, a nagy forgalmú Deák Ferenc utcának, illetve a Kishíd (Türr István) utcának a Duna-partra vezető szakaszán 5504 forint házbéradót fizet.

A még ekkor is egyéni cégek közül az adójegyzékből (a cégjegyzéket is segítségül hívva) csupán egyetlen pesti virilista téglagyáros nyomozható ki: a háztulajdonosként szereplő Lechner N. János — de 652 forint összeadójából az 532 forint jövedelmi adót még 1815-ban létesült (1838-ban az árvíz után pedig hatalmasan fellendülő) téglagyára után fizeti. Lechner míg a XVII. század végén Pestre települt, valószínűleg kismartoni eredetű német polgár családból ered. A XVIII. század végén Lechner Simon kőműves pallér: az ő fia, Lechner N. János (1774—1845) Zitterbarth Júliát veszi feleségül, a klasszicizmus neves pesti építőmesterének családjából. Lechner amellett, hogy téglát gyárt, a városépítést szabályozó szépítő bizottmánynak is jegyzője — de építészetén kívül is vállalkozó szellem. A Városligetbe ő hozott először körhintát falovacsákkal, és ő járhatja az első omnibuszt a Király (Majakovszkij) utcán át a Ligetbe. Hasonnevű fia (1812—1884) ügyvéd lesz és Pest városának szolgálatába lép: a téglagyártást azonban nem adja fel, sőt gyárat egyesíti a Zitterbarth örökségből rászállt téglagyárral. 1875-ben — mikor e Lechner építésszé lett fiának, Ödönnek már állnak első, Pártos Gyulával közösen épített háza: a Múzeum krt. 33-ban Lenhossék orvosprofesszor bérháza, a Zöldfa (Veres Pálné) utca 9., a Lipót (Szent István) tér 3. és a Váci (Bajcsy-Zsilinszky) körút 43. — Lechner kőbányai téglagyárában már egy 35 lóerős gőzgép dolgozik, a téglát azonban 40 férfi, 45 nő és 10 gyermek munkása egy téglamester irányításával évi 300 napon át, napi 10 órában még kézzel veti: évi 4 millió darabot.¹⁶

A pesti ipar vállalatait áttekintve azonban kiderül, hogy a téglagyártás Pesten nemcsak Lechnernek jutott eszébe: téglagyára van ugyanis a két város egyik legnagyobb virilistájának, a Pesten 2579, (Budán meg éppenséggel 3060, összesen tehát 5139) frt adót (s ebből 1943 frt jövedelmi adót) fizető, 1878-ban szobi előnévvel majd nemességet is nyerő Luczenbacher Pálnak is. Hatalmas vagyonát ő elsősorban nem a téglán, hanem a fán szerezte, mellyel a belga származású, állítólag már a XVII. század végén Szobon letelepedett családból nagyobb mértékben először a XVIII. század végén Luczenbacher János kezdett kereskedni. Luczenbacher János hajótulajdonos is volt, és nyilván része volt a rohamosan növekvő dunai gabonaszállításokban is. Két fia, János és Pál (sz. 1818) közül az előbbi 1826-ban már pesti polgárjogot szerez és az olcsó vízi út segítségével a testvérek nagyban megkezdik a fővárosnak a Szob környéki erdőkből történő tűzifaellátását. Az 50-es évek elejére e vonatkozásban cégük gyakorlatilag már monopolhelyzetre tett szert (miközben unokaöccsük és apjuk gyámfia: nagybátyjuknak, a korán elhalt Luczenbacher Józsefnek János nevű fia (1796—1871) az értelmiségi pályát választva a magyar tudományosságnak válik kimagasló alakjává; az Akadémia első tagjai közé tartozik, a 30-as években nádori megbízással tesz külföldi tanulmányutakat a Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek gyarapítására, ásatásokat vezet, és 1848 nagy nemzeti fellobbanásában Érdyre változtatja nevét, melyet azután az általa az 50-es években felfedezett nyelvemlék kódex fog majd mai napig megőrizni). A fakeskeredő Luczenbacherek eközben az 1850-es évektől a favágást gépesítették, gőzfűrészeket állítottak fel: 1855-ben már 18 fatelepük van a városban, és ekkor már építési vállalkozásokba is belebocsátkoznak. Főleg földmunkákkal és nagy faanyagfelhasználással

járó építkezéseket vállalnak: vasútvonalak és gátak építését. Gregersen is náluk kezdi és sokáig velük közösen vesz részt nagy vállalkozásokban; — nem véletlen, hogy — mint láttuk — 1865-ben Luczenbacher-féle fatelepeket vesz át. A találékony Luczenbacherek azonban a hatvanas évektől kezdve már hajózási vállalattal is próbálkoznak: a cég személyszállító hajókat vásárol és távolsági személyszállításra rendezkedik be. S ha ebben a DGT konkurenciájával nem is tud versenyezni, (de a Pest és a Margitsziget közötti jól jövedelmező átkelési hajójárat bérletét továbbra is megtartja), teherhajókat és vontatókat továbbra is járat a Dunán. Eközben tovább növekszik gőzfavágójuk és faárugyaruk, s a profit egy része már korán ipari vállalkozások részvényeibe is átmegy: 1866-ban Luczenbacher Pál az Első Magyar Gépgyár alapításában vesz részt. A cég tevékenységében azonban mindvégig az építőanyag-kereskedelem marad az alapvető, az építőfáé és a kőanyagé, melyet a szobi kőbányából a hatvanas évek elején a Luczenbacherek saját hajói már évi 1500 köbölnyi (10 231,5 m³) mennyiségben szállítanak Pestre házak építéséhez és utak burkolásához, valamint a gödi és a négy kispesti téglagyár, melyek 1868-ban 5 millió téglát termelnek. Jellemző azonban, hogy a cégjegyzékben fakereskedőként már csak Luczenbacher János nevét találjuk (1571 frt házbéradóval); Pál nevével már a terménykereskedők között találkozunk, — legalábbis az adójegyzéken már így nevezi magát, — ilyen minőségében bemutatására még később visszatérünk. De ugyanakkor a háztulajdon iránti igény is megfigyelhető nála: 1870-ben készül el a Géza (Garibaldi) utcában Luczenbacherné háromemeletes bérháza.¹⁷

És bár bővebb adatunk nincs róla, de a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara egykorú jelentéséből tudjuk, hogy e legnagyobbakon kívül kisebb téglagyára volt nemcsak a Kempszki és Steigenberger háztulajdonos cégnek (igaz, hogy 1811 frt összádjukból csak 177 frt a jövedelmi adó), hanem Kőbányán dr. Virava József ügyvédnek, a később még sokat szereplő várospolitikusnak (561 frt összádjából közel 400 frt a jövedelmi adó), Samuely Mózes, 992 frt összádból 179 frt jövedelemadót fizető terménykereskedőnek, valamint az 1873-ban még csak 231 frt jövedelmi adót fizető, 1888-ra azonban már egy angol gazdasági gépgyár képviselőjeként 850 frt adóval jelentős virilistává előlépett Kotzó Pál mérnökkel nyilván rokonságban álló (nővére?) Koczó Pauline-nak is. De — bár budai volta révén nem tartozik tárgyalásunk körébe — megemlítendő, hogy építőanyag révén lesz Buda 23. virilistájává Holzspach András: őt a budai adójegyzék olajgyárosnak mutatja be és 943 frt adót ró ki rá, a kamarai jelentésből azonban kiderül, hogy a nevével jegyzett cégnek Budapest-Újlakon kőbányája, téglá- és mészégetője is van. A kőbányában három felügyelő irányításával 82 köfejtő és 63 férfi, 35 női és 2 gyermek segédmunkás dolgozik. Ugyanezen munkásokat a téglá- és mészégetésnél is foglalkoztatták, de rajtuk kívül a cég téglagyarában és mészégetőjében két felügyelő irányításával 6 tégláégető, 26 agyagkészítő, 35 téglavető, 40 férfi, 30 női és 20 gyermek munkás is dolgozik: őket alkalmilag viszont a köfejtésbe és kőbányászatba vonják be. Termelési adatokat a cég nem közöl a Kamarával. — Ugyanígy az agyagáruipar vezető pesti cége, az 1807-ben polgárjogot nyert, csehországi, mühlhausenai származású Prohászka Ferenc fazekas utódjának, Prohászka András és fiának 506 frt összádból 153 frt jövedelmi adót fizető cége is (a Dob utca 19. alatt 60 munkással dolgozó, még 1802-ben alakított üzem évi átlagban 1500 db kályhát gyárt) összefüggésben áll egy téglagyárral: Prohászka Ignác és Lisch aquincumi téglagyarával. Ennek termelési adatai ismeretlenek: ám 36 férfi és 15 női munkása egy 12 lóerős téglagyártó géppel a többi hasonló felszerelésű üzemhez viszonyítva évi mintegy 3 millió téglát termelhetett. 1875-ben azonban működését a gyár már szüneteltette.

Ipari és kereskedelmi: építési és vállalkozói tevékenység összefonódása az építőiparban — mint erre már Gregersen és Haas példája is utalt — legerőteljesebb a fakereskedelem és a fáfeldolgozás vonatkozásában. Lord Sámuel és fiai 500 frt jövedelemadót fizető, a cégjegyzék szerint fakereskedő cége szükségképpen fáfeldolgozással is foglalkozik: cégének Duna-parti

telepén 30 lóerős gőzgép hajtotta 6 fűrészszel 52 munkás 300 000 öl (mintegy 2 millió m³) törzsfát aprít fel. Lordnak azonban emellett — akárcsak Luczenbachernak Gödön — az olcsó vízi szállítás lehetőségét biztosító Nógrádverőcén téglagyára is volt, ahonnan évi 5 millió épület-, csatorna-, kövező- és szegély-téglát szállított Budapestre. 160 munkást és 12 hivatalnokot foglalkoztat: a termelés a hajdani Drasche gyárból alakult részvénytársaság évi 46 és az ugyancsak részvénytársaság formájú kőbányai gőztéglagyár 12 millió téglája után a harmadik (s egyéni cégeként az első) legnagyobb, ha nem is egyenesen fővárosi, de budapesti tulajdonban levő téglagyárat sejteti. A cégbirtokos Lordok nyilván rokonságban állnak azzal a Lord Józseffel, aki a negyvenes évek végén a Pálffyok (mégpedig éppen a budapesti háztulajdonos Pálffy János gróf ágának) birtokában levő, ekkorra már 3 millió forint adóssággal terhelt bajmóci birtokkomplexumnak bérlője, Petőfit vezeti felvidéki utazásának egy szakaszán és részt vesz a szabadságharcban is. Ők maguk jellegzetesen ugyancsak a terménykereskedelemből, majd az ebből kibontakozó nagymalomiparból indulnak el. Ővük a Victoria Gőzmalom, melyet később egy részvénytársaság 114 000 forintért vásárol meg Lord Sámuelától. De Lord nem csekély érdeklődéssel fordul a háztulajdon felé sem. Már 1850 és 1860 között találkozunk építkezéseivel, és a város-egyesítés előtti években készül el háromemeletes Nádor (Münnich Ferenc) utcai és kétemeletes Nyár utcai háza. A család végig fenntartja magát a főváros virilisei között: a század végén Lord Lajos a lágymányosi iparvidék kifejlesztésében fog nagy szerepet játszani, ugyancsak virilista Albert fia pedig a századforduló körül okos röpiratokat fog kiadni Budapest fejlesztésének perspektíváiról.¹⁸ Ugyancsak gőzfűrésztulajdonosként tartja nyilván jegyzékünk Auspitz Róbertet. 440 frt jövedelem- és 1212 frt házbéradót fizet. Gőzfűrészéről a kamarai jelentés 1875-ben nem tartalmaz adatokat, de mivel tudjuk, hogy Auspitz nevét 1882-ben Rémyre változtatta, valószínű kapcsolata ahhoz a Rémy Dánielhez, aki 1864-ben Neuschlossék alább említendő gyárának igazgatójaként kéri parkettkészítő gépe szabadalmának meghosszabbítását.¹⁹ S hogy Auspitz valóban megmaradt a faipar területén, az mutatja, hogy az 1888. évi cégjegyzéken már Rémy Róbertként mint tűzifakereskedőt látjuk viszont, igaz, hogy a virilisták jegyzékén már magánzóként szerepel. Lakása a Nemzeti Szálloda, melynek tulajdonosa Rémy Zsigmond (különben a Szőlőművelési és Borászati Szaklapnak is szerkesztője) a család induló más irányú orientálódását sejteti.

A fakereskedelem, illetve az ebből kinövő építőanyag-ipar területén egészen különleges helyet foglalnak el a Neuschlossok faipari vállalkozásai is. A család Újpest első telepesei között, a Károlyiak védőszárnyai alatt érkezett Pest határába: a 20-as évek második felében Neuschloss Simon, később Bernát lesz az ottani zsidó hitközség elnöke, Izsák 1836-ban a hitközség előimádkozója. 1851-ben Neuschloss Károly Pesten három ferencvárosi házat vásárol, 1852-ben mint fanagykereskedő véteti fel magát a cégjegyzékre, 1857-re pedig már Bernát és Simon is Pesten vannak, ahol Neuschloss I. Fiai cégbejegyzés alatt épületfával kereskednek. A kereskedés a faiparhoz vezet: 1860-ban Lotz Hermann pesti ácsmester csődtömegéből egy 20 lóerős gőzgépet és gőzfűrészszel vásárolnak. 1862-ben Bernát kiválik a cégből, mely ugyanebben az évben már épületfaasztalossággal is próbálkozik, egyelőre azonban eredménytelenül (a pesti asztalosok és ácsok céhe meggátolja a cég ilyen irányú tevékenységét); később viszont a parkettra specializálják magukat, és telepüket fokozatosan tovább gépesítik. Amellett már korán bekapcsolódnak horvátországi vasútépítésekbe, délvidéki folyamszabályozások építkezéseibe a Neuschloss Károly cég pedig a pest—losonci vasút építkezésében játszik jelentős szerepet. Mert az épületfa-kereskedő Neuschloss Károly 1850-ben alapított, s halála után fia, Simon által továbbvitt, Feldunasor 54—55. szám alatti hatalmas fatelepen 1873-ban már két, összesen 100 lóerejű gőzgéppel mozgatott 15 fűrészszel és 2 gyalun 159 munkás, egy mérnök vezetésével, évi 800 000 öl (közel 2,9 millió m³) törzsfát dolgoz fel. A tulajdonos 1727 frt adójából azonban csak 585 frt a jövedelemadó, a többit itt is a házbéradó teszi ki. 1873-ban viszont, az úgy látszik némi családi

viszályok után 1872-ben önállósult Neuschloss Miksa, a Neuschloss I. és Fiai céget továbbvivő, címében már a „királyi kiváltságolt szabadalmazott” jelzőket is hordozó fakereskedő cég tulajdonosa. Simon testvére, 410 fjt tisztán jövedelemadót fizet: ugyancsak a Feldunasoron, a mai Kossuth Lajos tér környékén levő fatelepen 80 lóerős, magasnyomású, háromkazános gőzgépe 30 különböző fűrészt (ebből 24 egyszerű körfűrész) és számos más speciális gépet működtetve 325 szak- és segédmunkással dolgozik. (Közülük 25 gyermek, akik 30—70 krajcár nap-számberért dolgoznak: oktatásukra a gyártelepen a tulajdonos külön iskolát is alapított, ahol egy tanító naponta kétszer 2—2 órában tanít. E sajátos jelenség magyarázatát rögtön megkapjuk, miután kiderül, hogy a telepen 18 órában folyik a munka: az osztott műszakok miatt iskola-kötelezettségüknek eleget tenni nem képes gyermekek számára a helybeli tanítás tehát még nyilván az olcsóbb megoldásnak látszott a tulajdonos előtt.) Egy mérnök és öt művezetőféle szakmunkás, valamint gépész, raktáros, kiadó és négy adminisztrátor segítségével a telepen évi 300 000 köbláb (mintegy 9500 m³) törzsfát dolgoznak fel, 22 000 ööl (kb. 80 000 m³) keményfát pedig 8000 ööl (mintegy 29 000 m³) fakockává. A cég láthatóan elsősorban már nem az épületfára specializálja magát, hanem felismerve a konjunktúra éveiben különös gyorsasággal nekilendülő városépítésben rejlő sajátos lehetőségeket egyrészt az épületek belső berendezésének faáruit szállítja: parkettákat és intarziáfát (mahagóni, ében- és diófát Amerikából kap), másrészt az előkelő utak zajcsökkentő burkolására használt keményfa kockát; utóbbiból exportál is. Alaposabban utánanézzve, az adójegyzékből emellett azt is megtudjuk, hogy Neuschloss Miksának háztulajdona is volt, ha nem is túl nagy jövedelmű. Az adójegyzéken ugyanis már jóval a virilista határ alatt megtalálhatjuk a Neuschloss Simon és Fiai céget mint 268 fjt házbéradójú ingatlanok birtokosát.

1888-ra a család két ága továbbra is külön tevékenykedik, Neuschloss Miksa a Neuschloss Károly és Fia cég tulajdonosaként fizet 613 fjt adót (ekkor már a vidéki kincstári fűrésztelepek egy része is a cég bérletében van), Marcell és Ödön pedig egyenként 526 fjt-tal fognak adózni. Az ő kettejük cégét Neuschloss Marcell fogja tovább vinni: elvégezvén a pesti piaristák hat osztályát, apja üzletében, majd egy hamburgi cégnél volt gyakornok: apja halála után visszatért Pestre, megszerezte az ácsmesteri képesítést és 1882-ben Ödön testvérel együtt átvették a céget. Az ő vezetésük alatt a cég azonban a fakereskedelem mellett már számos, kifejezetten építészeti feladatokkal járó vállalkozásba is belebocsátkozik. A cég építi fel Przemysl erődjét és laktanyáit ugyanúgy, ahogy a 80-as években elvállalta a leégett Eperjes újjáépítését, de Neuschlossék építenek laktanyát Lembergben, Vácott, Budapesten (itt egyenesen hármat); hadapródiskolákat Sopronban, Pécsen, Nagyváradon; ők töltik fel a Margitszigetet, építik az elevátort és gyárakat; pályaudvart építenek Pozsonyban és mindenféle hidakat. A Neuschloss cég építi meg a Millenáris kiállítás történelmi épületcsoportját, a ma Vajdahunyad vára néven ismert komplexumot is, valamint — saját rizikójára — a Millenáris Sportpályát. Neuschloss Marcell akkorra már bankoknak és gyáraknak is nagy részvényese, de ügyvezető helyettes nagymestere és később tiszteletbeli nagymestere a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholyának, lovagja a Ferenc József Rendnek, a harmadosztályú Vaskorona Rendnek, 1896-tól királyi tanácsos. Olyan út ez, a magyarországi fa- és építőipar vonatkozásában, mellyel csak a terménykereskedő hatvani Deutschoké hasonlítható össze.

A Neuschloss család Simon özvegyének Hirschler Jozefának révén azonban nyilvánvaló rokonságban van a város egy másik, ugyancsak virilista, sőt 686 fjt jövedelmi adóját tekintve mindkét Neuschlosst felülmúló fakereskedő családjával, a Hirschler Leon és társai Hirschler Frigyes, Ede, Adolf, Hermann, Vilmos a Fő (Arany János) utca 7-ben működött fakereskedő cég tulajdonosaival. A család pozsonyi eredetű. Pestre csak a 30-as évek elején költöztek fel: 1887-ben Hirschler Miksa és Lipót-János, valamint gyermekeik (nevüket egyúttal Zalánra változtatva) alsódomborui előnévvel kapnak majd nemességét. A család láthatóan közvetítő ke-

reskedelemre rendezkedik be, fafeldolgozással nem foglalkoznak, csupán a Józsefvárosban volt egy 18 lóerős, 12 munkással dolgozó kis fűrésztelepük. A Nógrád megyei Andrásfalván azonban egy kisebb szénbányájuk is van, mely egyes adatok szerint 150 000, mások szerint 94 000 vámmázsányi (tehát feleannyi métermázsányi) szenet termelt: az előbbi mennyiség értékét közel 17 000 frt-ra becsülik. A család emellett már az értelmiségi pályára is küld tagokat: Neuschloss Simonné testvére, Hirschler Ignác jeles szemészprofesszor, 1869 óta az Akadémia tagja, 1874-től az Orvosegylet elnöke, az Országos Közegészségügyi Tanács tagja, 1885-től pedig főrendházi tag. Hirschler volt az 1868—1869. évi izraelita kongresszus elnöke, majd a pesti izraelita hitközségnek lett elnökévé: mindvégig vezető alakja a zsidóság magyarosodását és kulturális haladását célzó törekvéseknek.²⁰

A fenti, kifejezetten általános, az egész ország, sőt már az egész Monarchia területén tevékeny, vasút-, gát-, laktanya-, híd- stb. építésekkel elfoglalt nagy építési vállalkozók mellett jelentős szerepet játszanak virilistáink között Pest sajátosan helyi építészei: azok a többé-kevésbé tehetséges építőmesterek és művészek, akiknek munkája nyomán ezekben az évtizedekben bontakozik ki a város új arca. E tevékenység méreteire, s a meggazdagodáshoz nyújtott lehetőségeire jellemző, hogy már 1850 és 1860 között Pesten 2244 építési engedélyt adnak ki: ebből 2030-at 28 mester épít meg és ezen belül is 1179-et mindössze 3 építész: Zofahl (461-et, bár már 1851-ben panaszkodnak rá, hogy mint céhes mester vállalja olyan „kontárok” terveinek szignálását is, mint Kauser, Feszl stb.), illetve a két Hild (718). Ebből persze igazi új ház még csak 556, köztük egyemeletes vagy annál is magasabb csak 179, a többi földszintes. Az engedélyek közel fele (1024) átalakításra és toldaléképítésre szolgál (ideértve az emeletráépítéseket is); további 241 épület ipari célokra épül, s a város új arcát talán legjobban alakítólag az engedélyekben 189 helyen jelenik meg új üzletportál: 6 kivételével mind a Váci, Úri (Petőfi Sándor), Hatvani (Kossuth Lajos), Deák Ferenc és Dorottya utcákban, illetve az általuk határolt területen.²¹ Viszont egy évtized elmúltával 1870—1871-ben, tehát immár alig két év alatt a városban 311 új lakóházat emelnek, és 80 esetben vagyunk ráépítés tanúi. Az építkezések súlypontja ekkor már jellegzetes módon nem a telítődött Bel- vagy a Lipótvárosban van, hanem a Teréz- és Józsefvárosban, elsősorban a körutak adómentességgel is támogatott, most meghatározott vonalán, ezenkívül a Józsefvárosban: a Múzeum körüli mágnásnegyedben. E munkák során csak a Pesten 1871-ben befektetett építési költségek több mint 12 millió frt-ot tettek ki.²²

E mennyiségi fejlődés alig két évtizede során azonban megtörténik a városépítés stílusának átalakulása is. A klasszicizmus elszárad, kiszikkad: Hild klasszicista bazilikája kupolájának összeomlása, melynek helyén Ybl már neoreneszánszban építi meg az újat, szinte jelképes jelentőségű. A klasszicizmus helyén most a romantika válik uralkodóvá, hogy a korszak vége felé már megjelenjék az eklektika a maga historizáló, elsősorban neoreneszánsz minták után induló stílusával. Az öreg Hilden kívül, aki Pest legnagyobb és így érthetően konzervatív virilis háztulajdonosainak 1850 és 1860 között még nagy későklasszicista épületeket épít — bár végső alkotásaiban már maga is meglepő jó érzékkel kísérletezik az eklektikával —, ennek az évtizednek mennyiségileg legtöbbet foglalkoztatott építészei: a még ugyancsak a klasszicizmusból indult Hild Károly és Zofahl már alig építenek nagyobb és jelentősebb épületet: építési engedélyek túlnyomó részben földszintes házakra, ipari és mezőgazdasági épületekre, toldaléképítkezésekre szólnak. Az igazi nagy, az új városképet meghatározó épületeket már azok az építészek fogják megalkotni, akik képesek lesznek elszakadni a kiszáradt klasszicizmustól és közeledni azokhoz a kibontakozó új stílusirányzatokhoz, melyek a korabeli Európa többi nagyvárosának képét is ekkor már egyre erősebben meghatározzák.²³

A virilista építészek között 1873-ban nem véletlenül fogunk éppen ezeknek a nevével találkozni. Mert Hild és Zofahl ekkor már nem él, s a klasszicizmus (több mint 400 házával) legtermékenyebb (ha nem is legszínvonalasabb) pesti építésze, Kasselik is — mint láttuk — már

csak mint háztulajdonos, és e minőségében a város legnagyobb adófizetője, fordul elő a virilista jegyzéken. Ekkor már öreg és 1852 után, a Citadella megépítése után Pesten már nem is épít. 1850 és 1852 között még 20 épületet emelt, csaknem valamennyit a késői, már eklektikába hajló klasszicizmus jegyében. Az ekkori építetők között — akárcsak Hild esetében — a város későbbi több fontos virilistáját is ott találjuk: a Bástya utcában kétemeletes házat építtető Mikisch Jánost; a Zichy Jenő utcában és a Dob utcában egyaránt építkező Seidl Józsefet; a Ráth testvéreket, Fröhlich Frigyest, egy Westermayert, egy Ranzembergert. Ám 1873-ra Kasselik már a cégjegyzékben sem szerepel, és 1884-ben bekövetkezett halála után a lakjegyzékben szereplő Kasselikek közül már úgy látszik, senki sem viszi tovább a vállalkozást.²⁴

A legnagyobb jövedelmi adót fizető pesti építészek egyike a virilista jegyzék tanúsága szerint a 627 frt összadójából közel 400 frt-ot jövedelme után adózó Ybl Miklós. A városegyesítés évében ő már nagy múltú és nagynevű építésznek számít a fővárosban: 1842 óta épít itt, de csak 1873-ban (s még szép, hogy mesterremek készítésének kötelezettsége nélkül) veszi fel tagjai közé a pesti építész céh. A városegyesítés évében már olyan épületek állnak mögötte, mint a Múzeum körút 7. alatti Unger ház, vagy az azóta elbontott mai Puskin utcai lovarda (mindkettő az ötvenes évekből), sorukat a hatvanas évek első felében Balassa orvosprofesszor a Váci (Bajcsy-Zsilinszky) körút és a Lázár utca sarkán álló háromemeletes bérháza, a Budai Takaréklapota, a Mészáros utca (Tolbuhin körút) 15. alatti Dlačny ház, a ma Puskin utca 26. alatti Festetics palota, Ganz Ábrahám Duna-parti háza, a Kálvin téri Geist ház, Károlyi Lajos Puskin utcai palotája és a Rácfürdő gőzfürdője folytatja. A hatvanas évek második felében épül Budán a Lánchíd Társaság palotája (ma Legfelsőbb Bíróság), a Főherceg Sándor (Bródy Sándor) utcai Képviselőház, Kovách László Zöldfa (Veres Pálné) utca 26. alatti háza, Pálffy Pálné a mai Puskin utcai palotája (44. szám), a Pesti Hazai Takarékpénztár palotája (ma a Vízművek székháza), és indulnak meg a Margitsziget nagy építkezései, köztük az azóta értelmetlenül elpusztított fürdőépületé is. A hetvenes évek elején ezekhez csatlakozik Bókay János orvosprofesszor Múzeum utca 9. alatti palotája, a Váci utcai (7. szám) Formágyi-ház, a budai Duna-parton állott Liphay-palota, a Pesti Hazai Takarékpénztár Kálvin téri bérháza, Róth Zsigmond Múzeum körút 19. alatti bérháza és Ybl egyik ma is álló főműve, a Vámház, a mai Közgazdaságtudományi Egyetem.²⁵

Csak legfontosabb budapesti épületeinek felsorolása, s összevetése az ötvenes évek vezető építészeinek termésével is jól mutatja, hogyan tört be a hatvanas évek a fővárosba a romantika, majd az eklektika; hogyan alakult át a város nagy építetőinek ízlése, s hogy annak, aki ezt az igényt színvonalasan ki tudta elégíteni, a városépítés milyen nagy lehetőségeket nyitott meg. Ugyanezt példázza számunkra a virilista jegyzéken 435 forintnyi, tehát Gregersenét megközelítő jövedelmi adóval szereplő Diescher József esete is. Ő egy a Kasselikénál nem kevésbé nagy múltú pesti építészdinasztia feje, aki 1839, míg a család két másik tagja: Diescher János 1842, Diescher Antal 1854 óta épít Budapesten; 1850 és 1860 között a három Diescher több mint 200 építési engedélyt kap. Diescher a városképben még sokáig a tiszta klasszicizmust viszi tovább, de a 60-as évek elejétől már határozottan az eklektika felé hajlik: kezenyomát Budapesten ma is 21, munkájának értékét jellemző módon részben műemléknek nyilvánított, részben műemlék jellegű vagy városképi értékű épület őrzi. Közülük 1850 után kiemelendő a Wurm udvarra 1867-ben ráhúzott 3. és 4. emelet; a szerviták számára 1872-ben épített, most lebontott Szervita (Martinnelli) tér 6. szám alatti roppant háromemeletes sarokház, az 1852-ben épített kétemeletes, Nagy Sándor utca 3. szám alatti ház, az 1854-ben a Váci (Bajcsy-Zsilinszky) körút 39. alatti nagy sarokház és az 1857 és 1867 között épült Kerepesi (Rákóczi) úti szlovák evangélikus templom. De az ő nevéhez fűződik (mint kivitelezőéhez) a Bálvány (Október 6.) utca 7. szám alatti Marczibányi palota neoreneszánsz átalakítása 1867—1868-ban és Ybl új képviselőházi épülete 1865-ben (az épület 100 nap alatti megépítése önmagában is ritka technikai bravúr volt), a József nádor

tér 5—6. alatti eredetileg háromemeletes hatalmas bérház, amely már a romantika egyes elemeivel díszítve Kovács Sebestyén Endre orvosprofesszor részére épült. És Ybllel együtt ő az Akadémia építkezésének vállalkozója, s ő építi az aldunasori kő rakpartot is.²⁶

Az újabb, már az abszolutizmus végén fellépő építőmesterek közül különösen jellegzetes a csak 1859-től kezdve feltűnő Gottgeb Antal tevékenysége. A nagy építkezési lendületre jellemzően 1859—60-ban, tehát mindössze két év alatt Gottgeb már 29 építkezést indít meg: részint új épületekét, részint — nem kevésbé jellemzően a kor pesti városépítésére — emeletráépítéseket. Így építi Testory Antal, Osvald Pál, Zachár Antal, Eigel Ferenc, Eischel Antal — jórésztükben jelentős virilisták — házait, de ipari épületeket is emel: pl. a börgyáros Mannonak a Király (Majakovszkij) utcában és a sodronygyáros Kollerichnek az Aldunasoron (Belgrád rakparton). Működése 1860 után lendül fel igazán: a kor mai műemléki és műemlékjellegű épületeinek építői között az ő nevét is ott találjuk. 1870-ben ő építi a budai Úri utca 36. számú ház a bástyasétányra nyíló szárnyát; 1871-ben a Váci körút (Bajcsy-Zsilinszky út) és Lipót (Szent István) tér sarkán álló hatalmas sarokházat; 1868-ban a Kecskeméti utca 17-et; 1872-ben a Magyar utca 18-at; 1866- illetve 1868-ban a Magyar utca 28-at; — 1861-ben Mandl Joachim számára ő építi a Nádor (Münnich Ferenc) utca 14-et, 1860-ban Reischinger Teréz számára a Váci utca 81-et, 1862-ben Erny Györgynek a Mészáros utca (Tolbuhin körút) 16-ot, 1863-ban a Király (Majakovszkij) utca 7. sz. harmadik emeletét Walthier Gábornak és 1866-ban ugyanezen utca 27. II. emeletét a Hugmayer és Mihalovich cégnek, 1869-ben a Liszt Ferenc tér 10-et stb. De ő az építésvezetője az Egyetem utca 12. szám alatti — már említett — Ybl épületnek, mely ma a Vízművek székháza, s az 1880-as években ő vezeti a Papnövelde átépítési és emeletráépítési munkálatait is. Áttekintve ezeket az épületeket megállapíthatjuk, hogy Gottgeb már határozottan eklektikában épít, a neoreneszánsznak egy egyszerűsített változatában. Kiterjedt építési tevékenységéhez képest meglepően kicsiny adója (732 frt, melyből 114 frt a jövedelmi adó, míg 552 frt házbéradóját két nagyobb és három kisebb ház után fizeti) jól mutatja, hogy az adótételek mögött nyilván máshol is az ebből következtethetőnél lényegesen jelentősebb tevékenység és vagyon húzódik meg.²⁷

Szintén már csak házbérjövdelem után adózott és nem is keveset: 3144, illetve 719 frt-ot a korabeli Pest neves építész családjának két, a virilisták szintjére eljutott tagja, Kauser István és Kauser János. A Kauserék Elzászból kerültek Pestre, állítólag még a XVII. század végén: a XVIII. században a polgárjogot nyert személyek névsorában két Kauser nevű szücsmestert és egy aranyművest találunk: az 1787 és 1841 között élt József, aki 1815-ben kap pesti polgárjogot, az első, akivel mint építésszel és kőfaragóval találkozunk. Az ő öt fia közül már négy az építőiparban marad — az ötödik lakatos lesz, majd a Török császárhoz címzett kávéház tulajdonosa. Az építőiparban maradt Kauser fiúk közül János (1817—1871) kőbányatulajdonos és nem túl jelentős építész: nevét csak a református gimnázium és mellette a Csillag (Gönczy Pál) utcai mai Képző- és Iparművészeti Szakközépiskola Hauszmann-nal közös terve őrzi. Különböző kőfaragó is volt: az építészeti díszítő- és sírkőszobrászat tevékeny és színvonalas mestere. A gazdag pesti Kölber kocsigyáros családjából nősült, ugyanúgy, mint öccse Lipót (1818—1877), aki már valóban jónevű és termékeny építész, bár inkább rutinos kivitelező, mint nagy építőművész. Az 50—60-as években főleg Frey Lajossal együtt egész sereg jelentős pesti épületen végez különféle munkákat: a városeyesítésig terjedő periódusban Freyjel együtt ők renoválják a budai Kapucinus-templomot, ők építik át a várbeli Teleki-palotát a Helytartóság számára (1859), majd építik meg a várbeli hajdani Clarissa-kolostor épületét a Magdolna-templommal összekötő szárnyat az új Belügyminisztériumnak (1872); ők húznak harmadik emeletet Fröhlich Gusztáv Sas (Guszev) utca 3. alatti házára (1853), alakítják át a Zöldfa (Veres Pálné) utca 15. szám homlokzatát 1868-ban, építenek új szárnyat a Kazinczy utcai dohányraktárhoz, építik meg az Első Magyar Általános Biztosító a Vigadó térre néző, azóta elpusztult palotáját. De építenek

villát a budai hegyvidéken, a Remete úton (16. szám), és Kochmeister bárónak a Budakeszi út 71. alatt is: ebben a villában lakik a porosz háború idején gyermekeivel együtt Pestre menekülő Erzsébet királyné. Elég jelentéktelen építészeti oeuvre ez, mégis akkora tekintélyt biztosít Kausernak, hogy 1865-ben az Országház tervpályázatára is meghívják.

Lipót öccse, Kauser József harmadik fia, István (1830—1905) a szabadságharcban tisztirangot ér el, majd az emigrációban a garibaldista légióhoz csatlakozik, utána Amerikába megy, ahol megnősül, s hazaérkezve már építési vállalkozóként, Türr-rel és Gersterrel (kinek leánya lesz második felesége) az iszthmoszi és a Ferenc-csatorna építkezéseibe száll be. De ő építi amerikai mintára a napjainkban eltűnő Százházat is a Keleti pályaudvar mellett, ugyanúgy mint a budai katonai kórház nagy épületkomplexumát: amerikai családi kapcsolatai és nyilván Türr protekciója az USA budapesti konzulátusát szerzik meg számára. Az ötödik Kauser fiú, Jakab, kőfaragómester, aki a gazdag Frohner családból nősül.

József unokái közül Jánosnak hasonnevű fia (1847—1925) nagybátyjának, Lipótnak özvegyét (mint láttuk ugyancsak Kölber leányt) vette el; ő is építész lett: többek között Steindl tervei alapján ő kivitelezte a Műegyetem Múzeum körüli régi épületét. A család igazán jelentős építész tagja azonban az ő öccse, Kauser József (1848—1919), aki már a budapesti és a zürichi műegyetemet végezte, majd Párizsban tanult, s aki Ybl halála után, a század végére majd a Bazilikát fogja befejezni, miután előbb többek között elvégezte a Ludovika átépítését is (1880). Jelentős megbízásaiban kétségtelen tehetsége mellett nyilván szerepet játszott az a körülmény is, hogy felesége Gerlóczy Károly alpolgármesternek volt a testvére. Öccse, Gyula (1855—1920) ugyancsak Kölber leányt vett feleségül és szintén építómester lett: az ő nevéhez fűződik többek között a Fővárosi Múzeum városligeti szép, elpusztult épülete.

A Kauserek esetében tehát valóban építész-dinasztiáról beszélhetünk, hiszen a 70-es években, közel egyidejűleg, Pest építésén hét Kauser is dolgozott. Munkásságuk felmérése és értékelése mégis nehézkes, egyrészt mivel ők maguk is csak később kerülve be a céhbe (1851-ben Kauser terveit is még Zofahl szignálja) az 1850—1860-as évekből még terveik is valószínűleg más neve alatt szerepelnek. Másrészt, sajátos módon, bár jó ízléssel építettek, mint afféle tipikus vállalkozó építészeknek, fennmaradt épületeiknek egyedileg csak kis része érte el a napjainkban műemléknek, műemlék jellegűnek vagy városképileg jelentősnek minősített épületek színvonalát. Pedig termésük igen nagy volt, és Budapest városképileg legfontosabb pontjainak kialakításában — ha nem is egyedi értékekkel — jelentős szerepük van. Jellemző, hogy 1873 után csak a Körúton hat nagy Kauser épület épül, s a Sugár út (Népköztársaság útja) épületei közül is sok az ő munkájuk. A család igen kiterjedt építészeti tevékenységének feldolgozása, úgy véljük, érdekes feladatul lenne az eklektika fővárosi indulását és kivirágzását vizsgáló építészettörténeti kutatásnak, annál is inkább, mert éppen Kauserek erősen vállalkozói szemléletéből következőleg alkotásaik elemzése a kor az építéssel szemben az építető által támasztott, a kapitalista nagyváros építészeti arculatát és részben polgári életformáját is ilyenformán döntően befolyásoló igényeinek tisztázásához is új adalékokat nyújthat.²⁸

A Kausereken kívül a virilista jegyzéken még néhány jelentéktelenebb építész is találunk: Buzzy Bódogot és Dörschug Antalt. Előbbi 442 frt adót (ebből 200 frt-ot jövedelem után) fizet, utóbbinak jövedelmi adója — 430 frt összadóból — már csak 93 frt. Végignézve fennmaradt, jelentősebbként nyilvántartott alkotásaikat látjuk, hogy egyikük sem nagy építész, de koruk technikai és művészi színvonalán építkező szolid mesteremberek. S már csak a háztulajdon után adózók között találkozunk a város az 50-es években még számos (127) építkezésén működő, de többségükben külsőbb területeken épülő, főleg földszintes házacskákkal az új városképet tartósan már nem alakító Seenger András nevével. Ő maga már hosszabb ideje, úgy látszik, nem is épít: három kis ház után 943 frt házbéradót fizet. Családjának többi tagja is háztulajdon felé fordul: a városegysítést közvetlenül megelőző években készül el Seenger

Jenőnek a Gyár (Jókai) utcában egy két- és a Rózsa (Rózsa Ferenc) utcában egy egyemeletes, Seenger Ferencnek pedig a Gyár utcában és a Szegefű utcában egy-egy egyemeletes háza.²⁹

Megemlítendőnek tartjuk végül, hogy a jegyzéken, ha egyelőre még csak a virilista adózók szintje alatt is, de már találkozunk a következő generáció jelentős építészeivel is: azokkal, akiknek építési tevékenysége majd csak a század végére fog kialakulni olyan mértékben, hogy őket a virilisták közé emeli majd be. Elsősorban Hikisch Lajos (a XVIII. századvég jönevű vízi-városi, újlaki és óbudai templom- és világi építésze, Hikisch Kristófnak feltehető leszármazottja), Glasner József, Ámon József (kapcsolata különben a feltehetően ugyanezen családból származó Hamon Kristófhhoz, a vízivárosi Szent Anna- és az újlaki templom első építészehez és a munkáját az 1740-es években a Szent Anna-templomon és a plébánia épületén folytató Hamon Mihály Jánoshoz még tisztázandó), Pucher József, Kernstock József és Feszty Adolf nevét kell megemlítenünk: 1873-ban 170 és 380 frt közötti adóval, s részint még csak háztulajdonosokként találkozunk velük, hogy másfél évtized múltán az 1888. évi virilista jegyzéken már a város vezető és nagy vagyonú építészeiként lássuk viszont őket.

Adataink, a fentiekben valóban a város minden, az építőiparral kapcsolatban álló jelentősebb egyéni vállalkozását bemutatva, világosan érzékeltetik a sajátlagosan kereskedelmi, mégpedig ez esetben elsősorban az építőanyag kereskedelméből kifejlődő tőkének az építőiparban is erőteljes jelentkezését, és annak a polgári vagyoneképződés e szektorában is játszott nagy szerepét. Itt azonban ennek kizárólagos érvényesülését némileg korlátozzák a szorosabban vett építészeti szakmából kiinduló, szerencsés esetben ugyancsak önálló tőkés vállalkozásokká felnőni képes építészek és építőmesterek.

Eppen a Neuschlossok további útja — melyen a család ifjabb tagjai bár kifejezetten építéssel foglalkozni közvetlenül soha nem fognak, de megszerzik a mérnöki képesítést — jelzi, hogy az építőipar további fejlődésében az építészeti szakszerűségnek és a tehetségnek mindvégig nem lebecsülhető szerepe jelentős marad.

Jól látszik emellett, a szűkebb értelemben vett építőipar esetén, a kor új építészeti stílusának jelentősége is a polgári vagyonosodásban. Az az építész, aki képes megfelelni az új stílusban történő építkezés követelményeinek (ami persze az építetető számára sem csupán esztétikai probléma, hanem a ház lakásainak kelendőségét és az értük szedhető bér magasságát is jelentősen befolyásoló körülmény), számíthat arra, hogy a rohamosan épülő város legnagyobb adófizetői közé is bejuthat. A régi stílushoz ragaszkodó építészekre így már csak a hanyatlás vár — a kibontakozó eklektika művelői pedig — és nemcsak Ybl, hanem a szorgalmas művészi mesteremberek is — elindulnak a vagyonosodás útján.

De azt, hogy a városépítés nem csupán építőanyag és építészeti stílus kérdése, és ennek megfelelően nem csupán az e területeken tevékenykedő számára nyitja meg a vagyonosodás útjait, hanem már a tisztán építészetin túlmutató más műszaki feladatok megoldását is igényli és honorálja, legjobban Mendl István, 1873-ban 483 frt összadóból 233 frt jövedelemadót fizető bádogosmester karrierje példázza. Mendl régi pesti polgárcsaládból származik: bádogosmühelye, mely a fővárosban elsők között járt a vízvezeték- és gázszerelésben, a 70-es évek nagy építkezési konjunktúrájában különösen fellendült: új típusú petróleumlámpákat hozott forgalomba, és a régi Könyök utca. Retek utca, Hajós tér a Sugár út (Népköztársaság útja) kialakítása során lefolytatott rendezésekor az itt épülő új házakba ő vezette be az első vízvezetéki csöveket. Az üzemet 1873 után Zellerin Mátyás vette át tőle: 1875-ben a kamarai jelentés szerint 60 munkás 8 esztergapadon dolgozik a gyárban, mely után tulajdonosa 1888-ban már 1506 frt-tal adózik. Mendl számára azonban az üzem átadása nem hanyatlást jelentett: tőkéjének további metamorfózisaként részvényeket vásárol, és nem is kis tételekben: olyan út ez, melyre — mint arra még később külön visszatérünk — nem egyedül lép rá. Elnöke lesz az akkor alakuló Részvényserföldének, és tagja lesz a Magyar Országos Központi Takarékpénztár, az Első Magyar Iparbank

és a Schlick Rt. igazgatóságának is: láthatóan mindazon vállalatoknak, melyek a kispolgár részvényjegyzésére vagy legalábbis támogatására számítanak üzletükben. Emellett tevékeny a városi — szűkebben kerületi — közéletben is: egyik alapítója a VI. kerületi kaszinónak és számos jótékony intézménynek vezetőségi tagja. S ha öregebb napjaira mindez megszerzi számára a Vaskorona Rend keresztjét — mint ahogy a Rózsák terén felépített erzsébetvárosi plébániatemplom körüli buzgólkodása a pápai Nagy Szent Gergely Rend jelvényét bújtatja gomblyukába — életútja egyrészt jellemző példája annak, hogy a kézműiparból hová vezetnek tovább lehetséges utak, másrészt azonban annak, hogy ezen az úton is már csak korlátozott tér nyílik az olyan kísérletező számára, aki nem képes tőkájével további nagyvonalú spekulációkra. Az iparomsterből lett, műveltsége hiányait később hallatlan szorgalommal és energiával pótló rentier kitüntetések és kerületi vezérferfiúságának valóságos arányai a nagykereskedők főrendházi tagságaival és báróságaival összevetve mutatkoznak meg. Mintha Mendl tulajdonképpen így elég szerény, a középpolgárság színvonalán túl nem emelkedő társadalmi útjának elég keresettként is ható hangsúlyozásával a kialakuló tőkés társadalom a polgári forradalmat egykor támogató, attól saját felemelkedésüket is váró kispolgári tömegeknek a polgári demokratikus illúziókba vetett, mostanra megrendülni kezdő hitét akarta volna megerősíteni.³⁰

De nem hallgathatjuk el itt sem, hogy mind az építőipar, mind az annak perifériáira eljutott építőanyag-kereskedelem virilistáinak vagyonalapjában is igen jelentős szerepe van a házbérből eredő jövedelemnek, és ez alól még olyan nagy vállalkozók sem kivételek, mint Neuschloss Károly, sem az olyan jól foglalkoztatott építészek, mint Ybl. A háztulajdon jelentőségét az építőipari vagyonszerzésben jól mutatja az olyan, pályájuk végéhez ért mesterek vagyonállagában játszott szerepe, mint Kasselik vagy Kauser. Ugyanakkor persze nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy — mint arra már korábban is rámutattunk — éppen az építészek és építési vállalkozók számára a legkézenfekvőbb és legkönnyebb a spekulációs célú háztulajdonba való tőkebefektetés.

4. Pest virilis terménykereskedői. A virilisták jegyzékének a háztulajdonosok után legnépesebb csoportja a kereskedőkből áll: 38 kereskedelmi ágazatból 251 kereskedőt találunk a virilisták között — közülük kisebb-nagyobb jövedelmi adót azonban (s erre a figyelmet már itt fel kell hívni) a csoportnak csak mintegy 70%-a, 171 személy fizet; a többi kizárólag házbérből jövedelem után adózik. Anélkül, hogy egyelőre e feltűnő jelenség okait kutatnók, a következőkben, eredeti célkitűzésünknek megfelelően, az egyes főbb terménykereskedelmi ágazatok jellegzetesebb virilista képviselőit fogjuk bemutatni.

Megfelelően Magyarország a Habsburg-birodalmon belüli helyzetének, nem találjuk meglepőnek, ha a főváros virilista kereskedői között messze a termény- és gabonakereskedők csoportja a legjelentősebb: a város 121 terménykereskedőjének csaknem fele és a virilizmusig eljutott összes kereskedők számának is több mint ötöde: 52 személy tartozik ide. Közülük csaknem harmadrész, 17 fő az 1500 ft-on felüli adókatagória tagja — s ami nem kevéssé jellemző: e foglalkozási csoportnak közvetlenül lefelé, a 200—400 ft között adózók rétegében is erős részesedése van: e kategória 25 adózójával együtt összesen 77 terménykereskedő haladta felül a 200 ft adó mögött álló, nagyjából legalább évi 2000 ft jövedelmet. Mégpedig jellegzetes módon úgy, hogy adójukban a házbéradó jelentősége az összeadó csökkenésével együtt csökken: 1000 ft összadón alul már egyre inkább a jövedelemadó válik túlnyomóvá és végül egyeduralkodóvá.

Ha a terménykereskedők vezető szerepét a kereskedelmi struktúrában így már nem érezzük is feltűnőnek, feltűnő azonban, hogy az 50-es évek közepétől kezdve e terménykereskedelmi struktúra vonatkozásában jelentős bővülés és ugyanakkor belső súlyponteltolódás következett

be. Ennek a jelenségnek, mely a gabona- és általában szemestermény-, állatkereskedelemben pedig a sertéskereskedelem döntő mértékű előtérbe nyomulásában áll, okát egyrészt a vasút megjelenésében és a gőzhajózás kiterjedésében, másrészt a feudális viszonyok megszüntetése kapcsán a magyar mezőgazdaság struktúrájának átalakulásában, a növénytermesztés előretörésében, az extenzív állattartás hanyatlásában kell látnunk.

A vasutat megelőző korszak kezdetleges szállítási viszonyai mellett ugyanis a nagy tömegű, de aránylag olcsó szemestermény nagyobb távolságra történő szállítása csupán vízi úton volt kifizetődő — e vonatkozásban azonban a hazai szemesterménypiac központja már régebben Győrben alakult ki. Győr vízi úton közvetlen kapcsolatban állt egyrészt a Délvidék hatalmas gabonatermő területeivel, másrészt (1855-től vasúti összeköttetéssel is erősítve) Bécs felvevő piacával. Az abszolutizmus idején gyors ütemben kiépülő és a tömeges terményszállítást egyszerre nagy távolságra is aránylag olcsón lehetővé tevő vasutak révén viszont a külföld piacain egyszerre kihasználhatóvá lett a hazai gabonának az a nagy előnye, hogy a nyugat-európai terméknél néhány héttel korábban ért be és így legelsőnek volt piacra dobható.

Ugyanakkor a vasutak egyrészt új gabonatermő területeket (elsősorban a Tiszántúlt és a Duna—Tisza között) nyitottak meg a (vasutak Pesten centralizált vezetése folytán természetesen elsősorban a pesti) kereskedők számára, másrészt a Buda—Trieszt közvetlen vasúti összeköttetés megteremtésével kikapcsolták Bécs és az annak piacát alimentáló győri gabonakereskedelem exportközvetítő szerepét.

Az új terménykereskedelmi ágazat és benne a pesti piac jelentősége így gyorsan és rendkívüli mértékben megerősödött: a gabonakereskedelem Pest terménykereskedelmének egyszerre vezető ágazatává lépett elő, hatalmas profitot biztosítva az abszolutizmus első, szűkpénzű éveiben a tőkehiánnyal küszködő birtokossal szemben az árakat szabályozni képes terménykereskedőnek. E profit csak még jobban megnő, mikor a pest-budai gabonakereskedők jól megérezve, hogy a városon átfutó hatalmas gabonamennyiség lisztté való feldolgozása és illetően értékesítése milyen hallatlan haszonnal kecsegtet, a terménykereskedelem eddigi hatalmas profitját malomépítésbe investálva, a városgyűjtés éveire a Duna partján Európa legnagyobb és legmodernebb malomiparát teremtik meg.³¹

A gabonakereskedelem mellett ugyancsak a vasútépítés révén lendül fel Pest sertéspiaca. Míg a vasútépítések előtt a hazai állatkereskedelem csupán a lábán hajtva is szállítható szarvasmarhára korlátozódott, addig most a vagonok (és a DGT növekvő számú speciális sertésszállító uszályai) a sertések ezreit és táplálékuk tonnáit tudják szállítani anélkül, hogy a szállítás az állatokban kárt okozna. Az 1840-es évek végétől így épülnek ki az alföldi vasútvonalak beérkező pontján Kőbánya hatalmas, több tízezer állat összegyűjtésére és tartására alkalmas sertésszállásai.³²

Nem csodálható ezek után, hogy az 1873. évi pesti jövedelmi adójegyzéken már meglehetősen differenciálódva, kb. másfél száz, elsősorban gabonával foglalkozó terménykereskedőt és 53 sertéskereskedőt találunk: előbbiek mintegy 18 000 frt jövedelemadót fizetnek, ami mintegy évi 180 000 frt nettó jövedelmet jelent, — ehhez lenne még hozzászámítható 84 lisztkereskedő 5512 frt adóval, ám az utóbbiak már kifejezetten kicsinyben dolgoznak. A hagyományos terménykereskedelmi ágak: a bor, a gyapjú, a marha, a toll stb. kereskedői továbbra is jelentős szerepet játszanak, itt azonban már érződik, hogy az itt tevékeny virilistáknak sikerült a szakma kiterjedését, új konkurrens megerősödését megakadályozniuk: az adózók száma e szakmákban nem nagy, de az átlagosnál több esetben igen nagyok az egyéni jövedelmi adók. Ezzel szemben a gabona- és sertéskereskedelem esetében a résztvevők számának az árumennyiség növekedésével együttjáró emelkedése a legjellegzetesebb.

Nincs megfelelő terünk rá, hogy az alábbiakban teljes felsorolást adjunk ennek a Budapest kereskedelmét döntően jellemző csoportnak minden tagjáról, vagyonuk összetevőiről — így

csupán a csoport jellegét leginkább érzékeltetni képes néhány, 1500 frt-on felül adózó tagjának és esetleges vagy feltételezett kapcsolataiknak bemutatására vállalkozunk.

Ehrenfeld Benő az adójegyzék szerint háztulajdonos és kereskedő; a lakjegyzék terménykereskedőként ismeri. Ám 2808 frt összadója éppúgy csak házbéradóból (Bálvány — Október 6. — utca 11.) áll, mint fiainak és az Ehrenfeld Benő és fia nagykereskedő cégben cégtársainak, Ehrenfeld Antalnak 1844, és Ehrenfeld Lipótnak 489 frt-nyi összadója; a budapesti cégjegyzékben ugyanakkor Adolf, Ignác, Miksa, Salamon és Zsigmond van bejegyezve külön-külön terménykereskedőként, ők azonban a virilisták jegyzékén nem szerepelnek. 3535 frt adót, ebből 800 frt jövedelemadót fizet a Herzfelder H. és Fia nagykereskedő cég (2700 frt házbéradója a Zrínyi utca 6. számú bérháza után számítódik), mely a címtár szakjegyzéke szerint főleg terménykereskedéssel foglalkozik. A cégjegyzék tanúsága szerint a céget Herzfelder Adolf jegyzi; ő ugyancsak virilista nagykereskedő 591 frt jövedelemadóval. Mivel a két cég jövedelmét nyugodtan egybeszámolhatjuk, Herzfelder Adolf kezében 10%-os adókulcs mellett 14000 frt jövedelem jön be a kereskedésből, és (20% átlagú adókulcs alapján) ugyanannyi a házbérékből is: jelentős összeg még akkor is, ha a társascég jövedelméből esetleg további családtagokat is ki kellett elégítenie. Feltehető persze az is, hogy ezek (Herzfelder Zsigmond gabonakereskedő 1304 frt összadóval, amiből 370 frt a jövedelmi; Herzfelder Lajos terménykereskedő mindössze 555 és Herzfelder Izidor terménykereskedő 380 frt jövedelemadóval) már korábban, a cég szétválásakor végkielégítették. A család kezén ténylegesen létező vagyon kialakulása szempontjából azonban emellett meg kell említeni a nevét Herzfelderről Gyömrőre változtató Vilmos háztulajdonost is: Bálvány (Október 6.) utca 17. számú háza után 4091 frt házbéradót fizet. Hoffmann Frigyes neve az adójegyzéken kétszer fordul elő: egyszer mint háztulajdonosé (7886 frt házbéradóval Sas — Guszev — utca 3. számú háza után), másodsor mint kereskedő: 1018 frt jövedelemadóval. A cégjegyzék felvilágosítása szerint Pesten ekkor Hoffmann Frigyes nevén egy terménybizományos cég volt bejegyezve, melyet Hoffmann Domokos és Frigyes együttesen jegyzett. Mivel sem a cégjegyzék, sem a lakjegyzék, sem a szakmai jegyzék lehetséges fejezetei alapján nem tételezhetjük fel, hogy ekkor a városban két Hoffmann Frigyes nevű terménykereskedő lett volna, joggal tételezhetjük fel azonosságukat: a két adat együttesen mintegy 45 000 frt évi jövedelemre enged következtetni. De az adónak ez a széttagolt jelentkezése az adójegyzéken rámutat egyszersmind annak lehetőségére, hogy a jövedelemadó esetleg a házbéradótól elszakítva is kerülhetett könyvelésre, amit pedig a jegyzék, ha — számos bejegyzésének tanúsága szerint — kínosan igyekezett is elkerülni, tökéletesen megoldani még több hasonló esetben sem tudott. 2868 frt adót fizet — de csak Nádor (Münnich Ferenc) utca 13. számú házában házbére után — a Klein J. és Fia cég is, melyet a cégjegyzék szerint Klein Lipót, Albert, Ferdinánd terménykereskedők jegyeznek.

Az adójegyzék Tafler Izsák és Kálmán háztulajdonos és terménykereskedő tétele alatt együttesen fizetett 2128 frt összadó különös figyelmet érdemel: eddig első ismert jele egy nagyranövő virilista pályának, melynek végén az 1910-es évek elejére — mint még majd látni fogjuk — a család valamelyik leszármazottja, Tafler Kálmán 70 000 korona adóval Budapest egyik legnagyobb virilistája lesz. Izsák és Kálmán 1873. évi együttes adóalapja két ház (Akácfa utca 49. és Király — Majakovszkij — utca 19.) házbéradójából és 143 frt jövedelemadóból áll össze. Emellett azonban Tafler E. Kálmán háztulajdonos és pénzüzer házbéradó címén (Váci körút — Bajcsy-Zsilinszky út — 50., Üllői út 43.) külön 2020 frt adóval van megróva. A lakjegyzék azonban emellett felsorolja még Adolf magánzót (Fő utca — Arany János utca — 16.), Kálmán kereskedőt (Béla — Vigyázó Ferenc — utca 5.) és Antalt, mint bérlőt a Három Korona (Alpári Gyula) utca 25. sz. alatt. A Taflerek kezén levő ingatlanok eszerint már ekkor is nagy jövedelműek, és az ingatlanvagyon (amit egy, már ekkor kialakulni kezdő Tápió völgyi nagy-

birtokkomplexum is fokoz) a Taflereknek a már említett Ehrenfeldekkel való későbbi összeházasodása után a család emelkedését jelentősen elősegíti.

Nem kevésbé jellegzetes alakjai a névsornak a Wodianerek. A család valószínűleg csehországi eredetű: első Magyarországon ismert tagja, Sámuel még Weidmann vagy Woidzislav néven 1750 körül tűnik fel a Bács megyei Eperovácon; 1781-ben Fülöp már Wodianer néven költözik be Szegedre, ahol terménykereskedéssel foglalkozik. Két fia, Sámuel és Rudolf lesz a család két fő ágának alapítója. Az 1820-as években mindketten Pesten tevékenykednek: terménykereskedelemmel foglalkoznak, a konjunktúra idején hadiszállításokban vesznek részt, majd nagyszabású dohányexportba bocsátkoznak, később gyapjúosztályozó intézetet nyitnak, előbb (1828) Bécsben, majd (1839) Pesten is, melyekkel gyapjúexport kereskedésüket segítik elő. Rohamosan növekvő vagyonukból hiteleket is nyújtanak iparosoknak éppúgy, mint községeknek: később Wodianer a Kereskedelmi Bank alapításának egyik fő mozgatója lesz. Terménykereskedése révén emellett kapcsolatba kerül a legelőkelőbb arisztokrata családokkal is. Wodianer Sámuel 1844-ben kaprioriai előnével magyar nemességet kap. 1846-ban már ő a város legnagyobb adófizető nagykereskedője; testvére, Rudolf az ő adójának már csak mintegy felét fizeti.

A Wodianerek ekkor már elkezdték pesti házingatlan-vagyonuk kialakítását is. 1835 elején Sámuel fia, Mór (1810—1885) és felesége, Ullmann Franciska 136 000 pengő forintért megveszi a Kemnitzer-féle, Budapest 1945. évi ostromakor elpusztult ún. Két török házat, a későbbi Deák Ferenc téren. 1844-ben 47 000 ft-ráfizetéssel a házat elcseréli az ugyancsak a Kemnitzer testvérek birtokában volt Duna-parti Angol királynő szállodára, de 1848-ban, ezúttal már 110 000 ft-ért, újból megveszi a Két török házat és irodáit is odaköltözteti, miközben a Kereskedelmi Bank a magyar bankjegyek kibocsátásának lebonyolításával foglalkozik. A Két török ház homlokzatán Dunaiszky kőből faragott törökjei ettől kezdve az S. W. kezdetüket tartják, az Angol királynő pedig (melyet 1849-ben Hentzi bombái oly súlyosan megrongáltak, hogy 1852-ben Hilddel teljesen újjá kellett építtetni) Rudolf ágának birtokába került.

1848 után azonban Wodianer Mór nem maradt Pesten. Bécsbe ment, ahol apja dohányexport üzletében szerzett ismereteit a kormány szolgálatában a dohánymonopólium bevezetésénél gyümölcöztette. Így megerősödött politikai és pénzügyi pozíciójában egyik mozgatója lesz az osztrák vasúti hálózat francia érdekeltségek részére történő átadásának: ennek révén az így megalakult Államvasút Társaság alelnöke lesz, majd a DGT elnöke, a Hitelbank és a Tiszai Vasút igazgatósági tagja, később a bécsi nagykereskedelmi testületnek is elnöke. 1863-ban osztrák báróságot kap, melyet éppen 1874-ben terjesztenek ki Magyarországra is. Ez az év különben is szerencsés Wodianer számára, akit ekkor Bécsben már Rothschilddal együtt emlegetnek: sikerül érintetlenül kikerülnie a nagy tőzsdekrachból. Mindenesetre jellemző, hogy halálakor a közhiedellemmel ellentétben csak 15 és nem 30 millió forintnyi örökséget fog hátrahagyni (ebből, általános felháborodástól fogadva, csupán 10 000 ft-ot hagyva jótékony célokra), öccse, Albert 1886-ban fog báróságot, majd később főrendiházi tagságot és valóságos belső titkos tanácsosi méltóságot kapni: ő borsjenői Atzél Zsófiát veszi majd feleségül. Mór leányát, Gabriellát gróf Nemes Vince fogja feleségül venni.

A család Rudolftól származó ága ezalatt a földbirtok felé fordult. Rudolf fia, Béla földbirtokos is, ki egyrészt maglódi birtokán gazdálkodik, innen is kapva maglódi előnevét 1867-ben elnyert magyar nemességéhez. Emellett azonban terményexporttal is foglalkozik és banküzlete is van, később képviselővé is megválasztatja magát. Adót Pesten csak három háza után fizet: egyrészt az Angol királynő már említett épületének (az 50-es évek közepétől Deák Ferenc állandó pesti szállásának), másrészt a Zrínyi utca 3. szám alatti háznak tulajdonosaként: előbbiből 2900, utóbbiból 2500 ft lakbéradónak megfelelő jövedelem után. S a Józsefváros 612. szám alatti házának egyelőre csak 400 ft jövedelme sem rejtheti el azt a tényt, hogy e későbbi Baross, most még

csak Nagy Stáció utca 17. számú házaról van szó: néhány év múlva azonban magas jövedelmű bérházakkal telepített városrész nagy értékű ingatlanáról. Wodianer Mór ugyanakkor a Két török ház után 5091 firt házbéradóval adózik. (A telekre akarják 1871-ben felépíteni az Operát, de a telek ára akkor már olyan magas volt, hogy a tervet el kellett ejteni: állítólag a szomszédos háztömbbel — benne nyilván a Marokkói udvarral — együtt 1 700 000 forintot kértek érte.) 1888-ra sem őket, sem az előttük felsorolt terménykereskedőket nem fogjuk megtalálni a virilisták soraiban, e körülmény azonban nem szükségképpen elszegényedésükre utal: jelentheti esetleg a család Bécsbe (mint a báró Wodianereknél) vagy — mint a Taflerek esetében feltételezhetjük — vagyonuk zömével átmenetileg vidékre való húzódását.³³

Az 1888-ban is tovább szereplő terménykereskedő virilisták között mint legjelentősebbet a Deutsch családot kell elsőnek említeni. Deutsch Ignác (1803—1873) Aradon született és 1822-ben alapított cégével innen indult el a vagyonosodás útján. A cég a dél-magyarországi nagybirtokok központjában nagyarányú terménykereskedést folytatott, 1838-ban pedig átvette a Generali biztosító képviseletét is. Deutsch Ignác a feleségétől, a valószínűleg az 1837-ben jabukai előnévvel és Temes megyei birtokadománnyal megnemesített (s ez alkalommal nevét Nemeshegyire változtató) Adelsberg Zsigmond pesti gabonakereskedő leányától, Teréztől (1802—1863) született két fiával, Józseffel (1824—1903) és Bernáttal (1826—1893) együtt 1852-ben Pestre teszi át a cég székhelyét. Egyúttal felveszi működési körébe a vasutak építését: az eddig csak terménykereskedelemmel foglalkozó cég most a kassa—oderbergi és a munkács—beszkidi vasút mellett sok más kisebb vasútépítésnek is fő vállalkozója lesz. 1873-ban a cégjegyzékben a Deutsch Ignác és Fia (Ignác és Bernát által jegyzett) cég mellett esetleg a Deutsch Gábor és József név alatt bejegyzett, Deutsch József és Károly, valamint Deutsch Sándor által jegyzett cég is ennek a Deutsch családnak birtokában van (ez ellen legfeljebb az szólna, hogy Bernát két fia József és Károly ekkor még csak 15, illetve 10 évesek, Deutsch Sándornak, az id. József fiának (1852—1913) szereplése azonban mégis azt sejteti, hogy itt a cégnek egy más név alatt futtatott vállalkozásáról van csupán szó). Ez utóbbi cég ugyanis főleg szemes terményekkel kereskedett, míg az eredeti Deutsch Ignác és Fia cég a már ekkor meglevő hatvani nagybirtokkal a háta mögött Nádor (Münnich Ferenc) utca 2. alatti saját házában a terménykereskedelmen kívül általában értéktárolással is foglalkozott. A cég 3041 firt adójának alapja azonban érdekes módon csak két ház bérjövödelme, ám a Deutsch Gábor cégnek csak jövedelemadója (603 firt), ugyanúgy mint a cégjegyzékben nem is szereplő Deutsch Bernát és Fia név alatt két részben bejegyzett összesen 1225 firt jövedelmi adó, mégis e cégek valamilyen összetartozását sejteti. A cég útja Ignác éppen 1873-ban bekövetkezett halála után is tovább visz felfelé: 1879-ben Bernát és József hatvani előnévvel magyar nemességet kapnak, 1888-ra Bernát már 6915, fia, az ifjabbik József 1566, annak unokatestvére pedig az idősebb József fia Sándor ugyancsak 1566 firt-tal adózik. Ez utóbbiak: a két unokatestvér fogják majd az 1880-as évek elején — egyelőre a Kohne-ekkel és Brüllökkel együttműködve — átvenni a csödbe ment nagysurányi cukorgyárat és kialakítani a legnagyobb hazai cukoripari komplexumot, 1889-ben létrehozva a hatalmas hatvani cukorgyárat, amelyhez az ifjabb Józsefnek öccsével, Bélával (1866—1933) együttesen alapított sárvári és több alföldi cukorgyára fog majd csatlakozni. A család ebben a harmadik generációjában 1910-ben a bárói rangot kapja meg. Míg azonban Sándor a század elejére a cukorgyáron kívül már főrésztvényese hat nagy gőzmalomnak, a Nasici Tanningyár és Gőzfűrésztelepnek, a nagyszlabosi papírgyárnak stb. is, és — mint a századelőről szólva még látni fogjuk — bankkapcsolatai is jelentősek — a családnak ebben a generációjában az irodalom és a művészet aktív művelőit és mecénásait is megtaláljuk: Sándornak unokahúgától, Bernát leányától született két fiát: Lajost, a Nyugat mecénását és a jőnevű festő Ferencet (utóbbi felesége Lukács Lucia, Lukács László volt miniszterelnök leánya), valamint József első leányát, az irodalomba is be-
merészkedő Lilit (férje Madarassy-Beck Gyula báró).³⁴

Nem éri utol ugyan a hatvani Deutschok karrierjét, de a budapesti terménykereskedelemnek ugyancsak jelentős tényezője az 1873-ban 1852 frt összadót fizető Basch Fülöp háztulajdonos és terménykereskedő. Adójából azonban csak 250 frt a jövedelemadó, a többit Mérleg utca 2. számú házának bérjövédelmé után fizeti. Baumgarten A. háztulajdonos és terménykereskedő 8106 frt adója ugyancsak két házának — Három Korona (Alpári Gyula) utca 18. és Erzsébet (Engels) tér 11. — házbéradójából áll össze: a jövedelmi adót azonban a családban Baumgarten Ignác terménykereskedő fizeti: 854 frt-ot. Ám a Baumgarten testvérek nevén áll a 2408 frt házbéradóra kötelezett Szerecsen (Paulay Ede) utca 15. sz. alatti hatalmas bérház is, mely fele-részben Lajos, másik felében Ignác, Móric, Emília, Izidor, Károly és Henrik nevén áll (az akkor 18 éves Baumgarten Henrik később udvari tanácsos és a Ganz Rt. alelnöke lesz). Ebből a vagyomból fog kinőni majd a Horthy-kor irodalmi életében oly nevezetes szerepet játszó Baumgarten-alapítvány. De a cégjegyzék még több más terménykereskedő Baumgartent is tartalmaz: Bernátot és Ferdinándot (az utóbbi egy Basch lánnyal fog összeházasodni), a virilisták jegyzékén azonban már egyikük sem szerepel.

Ugyancsak terménykereskedőkként vannak bejegyezve a cégjegyzékben a Fischl testvérek: Guttman és Károly, ám ezek csak Nádor (Münnich Ferenc) utca 19. számú házuk házbérvjövédelmé után fizetnek 1764 frt-ot. Fischl Guttmanról tudjuk azt is, hogy a kor dúsgazdag dohánykereskedő családjával, a tornyai Schossbergerekkel került házassági kapcsolatba, felesége Schossberger Emma (1834—1907) révén. Fischl Guttman 1884-ben kap nemességet dirsztai előnévvel: öt év múlva fiai Dirsztaira változtatják nevüket: közülük László (bankár és török konzul) 1905-ben báró lesz, ugyancsak bárói rangra emelt testvére, Béla pedig domonyi Brüll Irént veszi feleségül, a kor pesti burzsoáziájának egy másik neves családjából. Az ő fiainak házassága azután tovább erősíti az e réteget összetartó családi kapcsolatokat: Andor báró egy Wolfner baronesse-t, Gedeon báró egy Kohner baronesse-t vesz feleségül. Ugyancsak Fischl néven még más terménykereskedőkkel is találkozunk: így Fischl Alajos bizományossal és szállítóval, valamint Fischl Salamon és Lajos hüvelyes kereskedőkkel: a virilisták jegyzékére azonban ők már nem kerültek fel. Ugyancsak házbér (Dorottya utca 12., Nádor — Münnich Ferenc — utca 52.) után fizeti 3513 frt adóját Flesch Mór háztulajdonos és terménykereskedő, egy Bécsbe és Prágába is szétágazott, de esetenként közösen vállalkozni is képes család pesti tagja. Flesch Mór (1820—1898) terménykereskedőként kap 1884-ben nemességet borsai előnévvel. Apja, Alajos már 1847-ben a Pesti Nagykereskedők Testületének egyik vezető tagja volt. Mór gyermekei közül Aladár osztrák—magyar főkonzul lesz Jokohamában, leánya, Emma pedig az 1873. évi virilisták jegyzékén ugyancsak szereplő, 733 frt összadóból 490-et jövedelem után fizető nagy terményárkereskedő Reusz Károly, a kereskedelmi tőke földbirtok felé fordulásának egyik jó példjaként 1908-ban már tápiósápi földbirtokosként nemesített utódjának, rátonyi Reusz Henriknek felesége lesz.³⁵ Heller M. és Heusinger G. háztulajdonosok 1838 frt házbéradója mögött szintén terménykereskedés áll, az üzlet 396 frt jövedelmi adója azonban (hasonlóan Hoffmann Frigyes esetében) csak a céget jegyző Heller Ágost neve alatt fog előjönni, természetesen már a virilista színvonal alatt. De házbérben realizálódik Herzl Antal terménykereskedésének jövedelmé is: 1909 frt házbéradót fizet; 255 frt jövedelmi adójával jóval hátrább találkozunk az adójegyzékben. Ugyanígy csak házbéradót (2390 frt) fizetnek a Lederer testvérek (Ede, Bernát és Jakab), közülük Edének terménykereskedelemből eredő 214 frt jövedelmi adóját is csak a virilisták határán messze túl találjuk meg. (A virilisták között azonban egy másik Lederert is találunk: Lederer Sándort 2291 frt házbéradóval. Lederer az iparos hitelügy későbbi agilis szervezője, az Országos Bank, majd az Iparos és Kereskedelmi Bank, végül az Adria Tengerhajózási Rt. igazgatója, mindenekfelett azonban a Magyar Általános Szénbánya Rt. egyik fő-résztvényese és igazgatósági tagja, a hasonló nevű terménykereskedőkhöz való kapcsolatának kiderítése még további kutatást igényel.)³⁶ Ezúttal terménykereskedőként lép elénk Luczen-

bacher Pál, a kor egyik legjellegzetesebb pesti kereskedője. A téglagyári vállalkozásán kívül elsősorban tűzifakereskedésre specializálódott (és e minőségében már részletesebben bemutatott) Luczenbacher család ugyanis terménykereskedélemmel is kísérletezett: legalábbis Pál a pesti cégjegyzékbe végül is ilyenként vétette be magát. (Fakereskedőnek a jegyzéken még Luczenbacher János van feltüntetve.) Luczenbacher pesti 2079 frt összadójából 1943 frt a jövedelmi adó, de emellett 3060 frt-tal Budán is adózik. Jellemző példa arra, hogyan fordul a dúsgazdag, rugalmas és jószimatú Luczenbacher korábbi vállalkozási irányai mellett ekkor a nagy jövedelmű terménykereskedés felé. Ezután nem meglepő az sem, ha a 900-as évek elejére már mint Angyalföld egyik legnagyobb telektulajdonosával fogunk találkozni vele.

További útjával külön szint jelent a láthatóan már nagyobb múltra visszatekintő terménykereskedő virilisták soraiban a Rupp család. Régi nagy múltú polgári família: nyilvánvalóan attól a Rupp Károlytól származik, akinek számára 1789—1790-ben az akkori Pest legnagyobb bérházát, a Marokkói udvart építették. Bár a házat az időközben elhalt Rupp özvegye már 1802-ben eladta Festetics Antalnak, ez nem jelenti a család vagyoni hanyatlását. Az 1830—1840-es években cukrászként működő Rupp Jánosnak és Rupp Sebestyénnek a terménykereskedő Ruppokkal való kapcsolata még tisztázásra szorul. Az 1873. évi adójegyzéken azonban három adótétel is a Rupp György által jegyzett, Rupp testvérek című terménybizománnyos cégre vezethető vissza: a cég 792 frt és Rupp György nagykereskedő 308 frt jövedelmi adója, valamint Rupp György háztulajdonos 1470 frt házbéradója, összesen 2570 frt; a valóságban úgy látszik a jövedelemadó közös, mert Rupp Ignác terménykereskedő 2383 frt-nyi ugyancsak házbéradója lipótvárosi, Három Korona (Alpári Gyula) utca 13. számú háza után csaknem pontosan annyi, mint Rupp Györgyé. Pesten ezenkívül még három, ám már a virilista határ alatt adózó Ruppot találunk: ezek mind háztulajdonosok és magánzók, egyikükről, Rupp Jánosról (akit 1867-ben illobai előnévvel nemesítettek meg) azonban azt is tudjuk, hogy neves törvényszéki orvosszakértő, e tárgynak professzora az egyetemen, 1866—1867-ben az egyetem rektora, aki 1873-tól az Országos Közegészségügyi Tanács másodelnöke, 1888-ban pedig elnöke lesz.³⁷

Feltűnő lehet, hogy a legnagyobb terménykereskedők fenti csoportja az adójegyzéken jóformán kivétel nélkül elsősorban háztulajdonosokból áll, és ha fizetnek is jövedelmi adót, az a házbéradóhoz képest (még az adókulcs különbözőségét is beszámítva) kisebb jövedelemről tanúskodik. Ezzel a kérdéssel és okaival később szándékozván foglalkozni, itt ismét csak arra kívánunk rámutatni, hogy az adott személy esetén az általa vitt terménykereskedelem egy adott időpontban tényleges volumenének szempontjából az összadó (amelyben a házbéradó legjobb esetben is csak a kereskedelmi tevékenység egy hosszabb megelőző időszakában elért tőkefelhalmozást reprezentálja) nem szükségképpen a legjellemzőbb: kifejezi a kereskedő tökérejét, jellemzi stabilitását, de nem szükségképpen utal pillanatnyi forgalmára. Ezért az alábbiakban a pesti terménykereskedőkről adott képünket néhány, ekkor még kisebb összadójú, de jövedelmi adójában nem kisebb terménykereskedő bemutatásával is kiegészítjük.

Ezek sorában elsők között kell bemutatnunk a Herzog M. L. és Társai terménykereskedő céget 612 frt jövedelmi adóval. A társak: Herzl Tivadar és Herzog Adolf és Péter. Utóbbi (1838—1915) lovasberényi születésű: itt a gróf Czirákyak (mint láttuk maguk is nagy pesti virilisták) védőszárnyai alatt a XVIII. századtól igen népes zsidó község is létezett. Az ifjú Herzog középiskoláit már Pesten elvégezve, apjának a 70-es években Herzog A. L. és Társa cím alatt alapított cégébe lépett be. Néhány évtized múlva Herzog a főváros egyik legnagyobb terménykereskedője lesz. Később a dohányra specializálja magát, kiterjesztve üzletét Törökországra és a Balkánra is, ám egyidejűleg az ipar felé is fordul: a zsolnai posztóipar és a hozzácsatlakozó, Csacán épült fonó- és szövőipar, a nagyváradi malomipar felfejlesztője. Végül: a kereskedelmi tőke útjának logikus végpontjaként, egyik legnagyobb magánbankárja a fővárosnak, 1886-tól kezdve csetei előnévvel magyar nemes, majd — miután már évek óta állandó vendége a gödöllői

udvari vadászatoknak — 1904-ben bárói rangra is emelik³⁸ —, így fogjuk majd viszontlátni a századelő virilisei között. (A terménykereskedelemnek ezt, a későbbiekben a bank felé vezető útját 1873. évi virilistáink közül a Kunewalderek még másutt ismertető példáján is különösen jól megfigyelhetjük.) A 914 fjt összadójából 500 fjt jövedelmi adót fizető Beimel és Herz tulajdonos pár mögött is a hasonnevű nagy (és Herz Ármin neve alatt nagy jövőjű), 1888-ra már 1227 fjt adót fizető, és a Herz márka alatt a szalámigyártást is megkezdő termény- és gyapjúkereskedő cég lappang. Laczkó Ármin 960 fjt összadójú háztulajdonos hasonlóan 500 fjt jövedelmi adója ugyancsak terménykereskedésen alapszik, ugyanúgy mint a 800 fjt, csak jövedelmi adót fizető Laczkó Nátháné is: ő a Laczkó N. J. — Popper A. társaság tagja. De a Laczkó családból Antal is terménykereskedéssel foglalkozik: terménykereskedő ügynökként emlegeti az adójegyzék, melyen a virilista 358 fjt jövedelmi adójával még nem éri el, de már megközelíti. A családdal különben — mely a kor legérdekesebb budapesti kereskedő családjainak egyike — még más kereskedelmi ágakban is találkozhatunk.

De ugyanúgy itt, ebben az összadóját tekintve alacsonyabb, kizárólag jövedelmi adó-fizetőként igen magas kategóriában találjuk meg a város és a kor egyik legjellegzetesebb terménykereskedő családját, a Strasser családot: egyrészt mint a Strasser és König terménykereskedő céget 819 fjt csak jövedelmi adóval (a cég tagjai Strasser Márk és József, valamint Altmann Károly), másrészt Strasser Alajost két tételben 691 és 409 fjt jövedelmi adóval (az adókönyv egy bejegyzése szerint 1873 után Strasser Alajos lépett társasviszonyba Königgel). Strasser 1886-ban halt meg: a kereskedelmi tőke útjának egyik jó példjaként egyik alapítója volt az Első Gazdasági Gépgyárnak, a Szegedi Kenderfonógyárnak, de benne volt a Pannonia Gőzmalom igazgatóságában is, alelnöke volt a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarának és tulajdonosa a Ferenc József Rend lovagkeresztjének. 1888-ban öt fia (egyenként 622 fjt adóval) szintén terménykereskedő; — közülük — nem kevéssé jellemzően a terménykereskedő virilisták a budapesti háztulajdont még nem igénylő rétegére — Sándor 1904-ben már mint földbirtokos kap magyar nemességet kisbábi előnévvel (a család kisbábi birtokáról, ahol már családi sírbolt is van). Az adójegyzékben még a virilista határ alatt is találkozunk több Strasserral: a Strasser testvérek céggel (341 fjt jövedelmi adó), melyet a cégjegyzék szerint Strasser Emil jegyez, valamint Strasser Béla terménykereskedővel és Strasser Salamon ugyancsak terménykereskedővel; előbbi 180, utóbbi 145 fjt jövedelmi adót fizet.³⁹ A család jelentőségét Budapest gabonakereskedelmében még az 1910-es években is meg tudja tartani.

Legalább annyira jellegzetes képviselője a pesti terménykereskedelemnek az Ullmannok később (1888-tól) erényi előnévvel nemességet nyert ága. Az erényi Ullmann Károly és (1889-től) baranyavári előnevű Ullmann Mór György testvéri kapcsolata révén rokon két ág a közös ő, Ullmann Károly által pécsi eredetű. Az ifjabbik Ullmann Károly (sz. 1812) ekkor az Ullmann Testvérek (rajta kívül: Imre és Mór) terménykereskedő cég jövedelméből 616 fjt jövedelmi adót fizet, emellett azonban már ekkor a Kereskedelmi Bank aligazgatója, 1888-ra pedig már 685 fjt adójú virilistaként a Bank alelnöke. Fia, Lajos (megh. 1903) udvari tanácsos, később a DGT vezérigazgatója, valószínűleg azonos az 1873-ban még csak 141 fjt jövedelmi adót fizető Ullmann Lajos bizományossal. Másik fia, Ullmann Sándor (1850—1897) csak 1888-ban fog felütni a virilisták között 974 fjt adójával, de ő már a közéleti dekórumra is törekszik: amellet, hogy jeles közgazdasági író, 1879-ben már a fővárosi törvényhatósági bizottság tagja, lovagi címet is szerez, 1884 és 1892 között pedig az alsóárpási kerületnek országgyűlési képviselője is.⁴⁰ Rajtuk kívül feltehetőleg a családnak ezzel az ágával tart rokonságot Ullmann Lipót, ki Seligmann Sándorral társas terménykereskedő cége jövedelme után csak 223, és Ullmann Ignác terménykereskedő, Rechnitz Ignác társa, ki 174 fjt jövedelmi adót fizet. (Rechnitz különben nyilván rokonságban áll a Rechnitz H. és M. terménykereskedő cég 885 fjt házbéradót fizető tulajdonosaival: Henrikkel és Mórival; előbbi a Községi Banknak is igazgatója, ám 1888-ra

egyiket sem találjuk a virilisták soraiban; a század elején azonban már a név ismét megjelenik a fővárosi virilisták jegyzékein.) Itt, a terménykereskedelem aránylag magas, csak jövedelmi adózó-csoportjában találjuk meg 611 frt jövedelmi adóval Brachfeld Gyulát. A cég Brachfeld Ármin és Gyula neve alatt van bejegyezve, az adójegyzékben Ármin 2475 frt adója csak házbéradó a Váci körút 28. számú ház után. A család — a főváros egy másik rendkívül érdekes és a továbbiakban még külön vizsgálendő kereskedő családja — más családtagok által képviselve, más kereskedelmi ágakban is sokszor fel fog bukkanni: de tagjai ekkor csak házbéradót fizetnek, holott a cégjegyzék még mást mond: a 9810 frt-tal adózó (Három Korona — Alpári Gyula — utca 21. és Béla, — Vigyázó Ferenc — utca 1.) Adolf lókereskedő, a 2623 frt-tal adózó Arnold szintén. 1888-ban nem találkozunk velük, a XX. század elején azonban már ismét a virilista jegyzék előkelő helyén fognak állani mint udvari szállító fehérenemű és divatáru kereskedők. A Brachfeldkéhez hasonló vagyongosztlást láthatunk a Faber családban: Faber L. G. terménykereskedő 601 frt jövedelmi adót fizet. Faber Fülöp hüvelyeskereskedő azonban már csak házbéradót: 611 frt-ot. 800 frt jövedelmi adót fizet Friedmann Mór és fia nagykereskedő, csaknem ugyanannyit: (780 frt) Gruber Jakab terménykereskedő, de ehhez nála még 450 frt házbéradó is járul. Nagy József terménykereskedő 563 frt jövedelmi adót fizet; Wiener Lipót és Albert terménykereskedő-502, illetve 320 frt-ot. Ám a Brachfeldtől kezdődve felsoroltak egyike sem szerepel 1888-ban a virilisták között.

Nem kétséges: hosszan sorolhatnók még az 1873. év fontosabb, vagy egyre kevésbé fontos gabona- és általában terménykereskedőinek névsorát és adótételeit: e legnépesebb és talán az egész budapesti kereskedelem általános jellemzőinek tanulmányozására is legalkalmasabb kereskedelmi ágazatban azonban már így is két, elég élesen elkülönülő csoportot figyelhetünk meg: a legnagyobb adózók szinte már kizárólag háztulajdonossá vált vagy való csoportját; és azoknak csoportját, kiknek közvetlen kereskedelmi eredetű jövedelme már nem kisebb, sőt többnyire jóval nagyobb az előbbiekéénél, és összadójuk mégis kisebb, belőle a házbéradó teljesen hiányozván. Talán nem indokolatlan túlzás, ha ebben a jelenségben már itt a korabeli kereskedő kétféle típusát látjuk megjelenni: az egyik kereskedelmi eredetű tőkéjének már befektetésére törekszik, miközben a tényleges kereskedelemmel apránként felhagy — a másik még a felhalmozás lendületében van: tőkéjét még nem vonja ki az üzletből. Ami persze nem jelenti azt, mintha az első típus útja és kereskedelmi vagy általában gazdasági tevékenysége már lezárulóban lenne; később látni fogjuk, hogy nagy részüknél új, modern formákban s még nagyobb-mértékben fog továbbélni — párhuzamban a város gazdasági struktúrájának az egész nemzeti piaccal együttes változásával.

Ugyanezt a kettősséget látjuk a további, mint azonban táblázatunk mutatja a terménykereskedelemtől már jóval kisebb volumenű és jelentőségű kereskedelmi ágakban. Ezek részben még a terménykereskedelem különböző specializált ágazatai. A differenciálódás elég erős és néhány vezető nagy cég kiemelkedik: ezek tulajdonosainak egy részénél már szintén találkozunk a háztulajdonossá válás folyamatával; másoknál azonban még nem. A fejlődés előrehaladottsága vagy elmaradottsága e folyamatban bizonyos fokig rávilágít az illető ágazat fejlettségére is.

A gabona- és általában szemestermény-kereskedés fenti csoportjához tartozik mindazoknak a kereskedőknek köre, akik az ország egyéb terményeivel és állatokkal kereskednek, és azokat forgalmazzák további belföldi és nem kis részben külföldi piacok felé. A bor, a bőr, a dohány, a gyapjú, a marha, és a sertés kereskedőire gondolunk itt elsősorban: a virilistáknak ez az összesen 27 főnyi rétege egy, a korabeli statisztika szerint 151 tagból álló csoportnak áll az élén.⁴¹ E csoporton belül az egyes kereskedelmi ágak aránya jellemzően mutatja a város kereskedelmének bizonyos, már megindult átrétegződését: a 151 főnyi csoporton belül a korábban jelentősebb marha- és gyapjúkereskedők összes száma már csak 6, illetve 5 fő; a borkereskedőké viszont 35, a bőrkereskedőké és a sertéskereskedőké meg éppen 52, illetve 53 fő, jeleként annak, hogy —

főleg az utóbbi esetben — a gyors vasúti szállítás megjelenése hogyan lendíti fel egy nem túlságosan igényes és kockázatos állattenyésztési ág a korábban lassú és kezdetleges szállítási viszonyok között még kockázatos és így korlátozott forgalmát. Az 53 sertéskereskedőből indul ki az a fejlődés, mely nem sok idő múlva Kőbánya európai méreteiben is hatalmas sertésszállásait megteremtve, néhány évtizedre, az 1895-i katasztrofális sertésvészig a fővárost az európai sertéskereskedelem egyik jelentős gócpontjává fogja alakítani.

Mindezen foglalkozási kategóriák virilistái közül a borkereskedelmen kezdve: e szakma élén 1873-ban a két Jálícs áll: Ferenc és legidősebb fia, Kálmán. Kálmán 1156 frt összegű adója egészében házadó, bár a cégjegyzékben ő is bornagykereskedőként szerepel. Valószínű azonban, hogy a cég egész jövedelme Jálícs A. Ferencnél adózik: nála is közel 4000 frt a házbéradó (a Király — Majakovszkij — utca 18., a Hímző — Cukor — utca 38. és egy kis józsefvárosi házacska után), de ezenfelül 2000 frt jövedelmi adót is fizet. A XVIII. század elején Csáktornyáról bevándorolt Jálícs Mátyás fia, az apja mészáros iparát folytató és városi tisztségeket is viselő Kristóf (1729—1804) mint budai lakos kapott 1795-ben nemességet: a nemeslevél a hétéves háború idején gyorsan fizetett nagy összegű subsidiumát emeli ki; így járt el „a most folyó háborúban is”, melyben emellett egy újoncot is kiállított. Címerében párdúc ágaskodik babérkoszorúval és felhős égen a felhők közül kitekintő hold világít, megfejthetetlen, már a praeromantika hangulatát idéző szimbólumként. Fia (vagy unokája?) az összeírásunk időpontjában már 78 éves András Ferenc 1795. november 30-án született: a 9 éves korában árvaságra jutott gyermek Gyöngyösön, majd Bécsben tanult; rokonai hivatalnoki pályára szánták, ő azonban (nyilván a konjunktúra sodrától is befolyásolva) a kereskedői pálya iránt érdeklődik. Bécsi és trieszti cégeknél tanul tovább, és hazatérve családjá kiterjedt budai szőlőjében modern bortermelést kezd. 1822-ben maga is polgárjogot kapott, és ez évben alapította meg először gyarmatáruval kereskedő, majd borkereskedelmi cégét is. A cég hamarosan a város egyik legnagyobb kereskedelmi vállalatává növekedett (ebben nyilván része van Jálícs a gazdag vaskereskedő Schopper családjából történt nőülésének is), mely a 40-es években már kiterjedt exportot bonyolított le nemcsak Európába, hanem Észak-Afrikába, sőt Amerikába is. 1842-ben Jálícs már részt vesz a Kereskedelmi Bank alapításában is (a 60-as évek végére a bank alelnöke lesz), 1844-ben pedig a Cukorgyár Egyesületében. 1846—47-ben a pesti kiváltságolt nagykereskedelmi testület 13 frt adóval az élen adózó tagja. A cég virulását az abszolutizmus viszonyai nem befolyásolják: 1849—1874-ben Jálícs a Pesti Nagykereskedők és Nagyiparosok Társulatának már egyik vezetője (kiküldöttje), a 60-as években a Lloyd Társaság elnöke. Az 50-es években a cég még tovább bővíti üzleti kapcsolatait. Király (Majakovszkij) utca 18. szám alatti házának Pesten legnagyobb, közel 1 holdas, mintaszerűen felszerelt pincéjében mintegy 50 000 akó bor várja szállítását a világ minden tájára, köztük ekkor már a Távols-Keletre, Szingapúrba, Japánba, Latin-Amerikába és az USA-ba is. A cég kiterjedt bizományosi hálózatát ekkor már az egyes világrészekre specializálódott fiúk mozzatják, de e távoli kapcsolatok mellett a cég már a 60-as évek közepétől fogva balkáni és közel-keleti piacait is kiépíti. Az alapító éppen az összeírásunk utáni évben, 1874-ben bekövetkezett halála sem rendíti meg a cég helyzetét. Fiai közül Kálmán 1887-től a Pesti Nagykereskedők és Nagyiparosok Társulatának alelnöke, 1888-ban pedig testvérei, Géza és Ignác a virilisták között összesen több mint 5500 frt adóval fogják képviselni a céget.⁴²

A város másik nagy borkereskedő családját, az óbudai Abeleket, szintén megtaláljuk a virilisták között. Abeles Dávid és Jónás háztulajdonosok és borkereskedők: az előbbi 1376 frt adójából 420 frt a jövedelem utáni, Jónásnál 466 frt-ból 201. Rajtuk kívül az 1873. évi lakjegyzékben azonban kerek félszáz további Abelest találunk; közülük a cégjegyzéken is 9-et és a virilista jegyzékben is még további két háztulajdonost. De ha ezeknek rokoni kapcsolatai egyelőre tisztázatlanok is, talán így sem indokolatlan, ha az adójegyzékben már a virilista határ alatt álló, csupán 381 frt adót fizető Abeles Lipót vendéglőst is a borkereskedőkkel hozzuk kapcsolatba. Az Abe-

lesek borkereskedő cége különben még 1888-ban is fennáll: a vezetést átvevő Zsigmondot és Izidort ekkor fejenként 309 frt összadóval találjuk meg a virilisták jegyzékén, s az előbbinek nevét 1896-ban is ott olvashatjuk a nagykereskedők és nagyiparosok társulatának tagjai között.

Ha összadójaival (780 frt) nem is jár az élen, 468 frt-nyi jövedelmi adójával még meg is előzi Abeleséket Fleischmann Mór háztulajdonos és borkereskedő, s ha összadóját nézve a virilista határ alatt, de megközelíti őket a 350 frt jövedelmi adót fizető Fleischmann Ede, mint a cégjegyzékből végül is kiderül: Mór cégtársa a kettejük összesen 818 frt-nyi jövedelmi adója alapján immár igen tekintélyesnek tekinthető Fleischmann Ede és társa borkereskedő cégben (talán az 1846—1847-ben a pesti polgári kereskedelmi testület X. adóosztályában 3 frt 30 krajcárt fizető Fleischmann J. cég utódjában). Strohmayer Ferenc borkereskedő 500 frt házbér mellett fizetett 100 frt jövedelemadója mindehhez képest már csak szerény, kis méretű vállalkozásról tanúskodik. S mint egy, a borszakmából végleg kilépett üzletember, Koszgleba Antal már csak háztulajdonosként fizet 227 frt adót, bár a cégjegyzék még borkereskedőként tartja nyilván. Családja győri eredetű, és két fázisban érkezett Pestre: 1801-ben János háztulajdonosként, 1814-ben László már kereskedőként kap polgárjogot. Antal és az ifjabb László polgárjoga — már mint pesti születésű kereskedőké — 1843-ból, illetve 1844-ből származik. Nevükkel 1847-ben a pesti polgári kereskedők VIII. és X. adóosztályában találkozunk 5,30 illetve 3,30 frt adóval. 1888-ra azonban már egyikük sem fordul elő a virilisták soraiban.

A virilisták vagyoni viszonyait tekintve, a bornál semmivel sem kisebb jelentőségű a dohányossal való kereskedés: jelentőségét a vagyonosodásban már a Wodianerek példáján láthattuk. A dohánykereskedő virilisták közül legjelentősebbek a Schossbergerek: a főleg dohányossal és szeszszel kereskedő, illetve a szeszt a budai Tabáni Spirituszgyárban elő is állító Schossberger S. W. és Fia cég tulajdonosai: S. W., Henrik, valamint Zsigmond. A cég 3572 frt házbéradóval terhelt ingatlanai (Fő — Arany János — utca 4., Nádor — Münnich Ferenc — utca 20.) mellett 1800 frt jövedelemadót fizet, és kiemelkedő jelentősége a hazai terménykereskedelemben később még csak növekedni fog. Schossberger Zsigmond és Nádor fia 1888-ban már mint nagybirtokosok és nagykereskedők egyenként 1987 frt-ot adóznak, 1890-ben pedig 1863-ban nyert nemességük után már bárói rangot kapnak. A tornyai előnév a család alföldi nagybirtokossá válásáról tanúskodnék akkor, ha nem tudnók, hogy a nagybirtok, éppen a dohánykereskedéséről híres csongrád—csanádi vidéken, láthatólag a kereskedelem nyersanyagának birtoklását is jelenti. Schossberger Zsigmond felesége, Mayer Teréz maga is valószínűleg az 1888-ban 567, illetve 318 frt adóval virilista két nagy dohánykereskedő Mayer (Alajos és György) családjából származik. A Mayerék vállalkozása azonban ennél régebbi múltra tekinthet vissza: ők ugyanis Medetz Józsefnek a reformkorig visszanyúló cégét vették át. A szlovéniai származású Medetz 1838-ban már dohánykereskedőként kapott pesti polgárjogot, 1846-ban a pesti polgári kereskedő testület VI. adóosztályában fizetett 8 frt adót, 1847-ben pedig szivar-, burnót- és dohánykereskedésére gyári kiváltságot kért és kapott. Vállalkozása ekkor évi 183 700 frt-ot forgatott meg. Két dohánykészítő üzemében 95, Váci utcai szivarraktárában 17 munkás dolgozott, emellett foglalkoztatott egy pipafaragó ezüstművest is. Medetz, kinek ekkor egy földszintes és egy Király (Majakovszkij) utcai háromemeletes házán kívül több mint 80 000 frt vagyona volt, 1873-ra már visszavonult az üzlettől, és csak házbérijövedelem után adózik 1960 frt-ot, miközben a céget Mayerék viszik tovább, s mint említett 1888. évi adójuk is majd mutatja, nem is eredménytelenül.

A nagy dohánykereskedők sorában kell megemlítenünk a Gold Mór és Fia céget is. 5654 frt összadóját tekintve a cég még Schossbergerékénél is jelentősebb vállalkozásnak tűnik. Az összeg azonban ekkor már kizárólag a Bálvány (Október 6.) utca 18. számú ház házbéradója, és azt sejteti, hogy Gold már visszavonult az aktív dohányüzlettől. Ez a körülmény viszont a több korábbi, jeles dohánykereskedő céget összeolvasztó Schossberger cég jelentőségét csak tovább

emeli: s ezt igazolja is az a tény, hogy 1888-ra Schossberger Zsigmondnak már Turán is 16 000 holdas birtoka van.

Alapjában dohányból származik a város 1873-ban ugyanúgy, mint 1888-ban egyik legfigyelemreméltóbb vagyona: a Fuchs testvéreké, kivált Fuchs Rudolfé. A szepesi patríciuscsaládból származó Fuchs Rudolf 1846—47-ben már 20 frt adóval a Pesti Kereskedelmi Testület II. osztályában adózik dohánykereskedőként, és valószínűleg tulajdonosa is annak az Első Magyar Dohány- és Szivargár néven működő dohánygyárnak, amelyre még 1843-ban a Szepességből jött, polgárjogot nyert, a Kereskedelmi Bank alapításánál is tevékeny, és az igazgatóságba is már bejutott Fuchs Keresztély kapott gyári kiváltságot, hivatkozva üzeme már ekkor 40 000 frt évi termelési értékére. A dohánymonopolium bevezetésekor az üzletet és a gyárat a kincstár megváltotta, s így Fuchsék a dohányüzletből kiléptek. A dohányon szerzett vagyon azonban tovább működik a város gazdasági életében. 1873-ban Fuchs Rudolf három ház után 2265 frt adót fizet, 1888-ban ugyanő már 3170 (Gusztáv testvére pedig 347) frt-tal adózik. Jövedelmének további növelésében azonban — viriliseink között korántsem egyetlen esetként — nem a házvagyon, hanem tőkéjének ipari és banki befektetése játszotta a szerepet, amire később még visszatérünk.

De ugyanígy a dohányra megy vissza a Kunig Mária révén (1821—1843) különben a Medetz családdal ugyancsak rokoni kapcsolatba jutott — sőt a házasság révén talán Medetz vagyoni emelkedésében is részes — Kunig örökösök 5315 frt házbéradóra kötelezett házvagyon: a Király (Majakovszkij) utca 23., 40., a Sas (Guszjev) utca 1. és a Fő (Arany János) utca 12. alatti házakból álló komplexum. A vagyon ekkorra már megoszlik Kunig József és három Kunig lány (egyik Türyné, a másik Stambachné) között: ám 1888-ra egyikük sem fordul elő a virilisták között. A vagyon alapja a csehországi születésű, 1828-ban polgárjogot nyert Kunig Józsefnek a reformkorban nagyra nőtt dohánykereskedése volt. 1841-ben Kunig és fia már a dohánygyártással is kísérletet tesznek, gyáruk 1845—46-ban 82 munkással dolgozik, emellett egy molnár bedolgozójuk burnótlisztet őröl. Évi forgalmuk értéke 63 000 frt felett van. Ekkor szabályszerű gyári jogosítványt kérnek és kapnak, a gyárban egyúttal a karbantartást is saját munkásaikkal végeztetik el. A dohánymonopólium bevezetésével az állam ezt az üzemet is nyilván megváltotta: a tőke azonban nemcsak a házvagyon, hanem földbirtok felé is fordult: 1873-ban a címjegyzék Kunig Józsefet földbirtokosként említi, bár földbirtokának helyére nem utal.⁴³

A bőrkereskedők közül Jordán Alajos 2300 frt összadójával (melyből 400 frt a jövedelemadó) nyilvánvalóan szorosan kapcsolódik Jordán Károly bőrgyárához: egyetlen példaként virilistáink között a bőrfeldolgozás és értékesítés egy családon belüli egyesülésére. Rajta kívül Mauthner Lipót (nyilván a későbbi nagy bőrgyáros dinasztia első generációjából) már (illetve ekkor még) kizárólag bőrkereskedéssel foglalkozik, 537 frt jövedelmi adót fizetve.

A Flesch testvérek: Flesch Manó és Ignác bőrkereskedők (az előzőekben a terménykereskedőknél bemutatott — s végül is a Machlup-féle bőrgyárba betársuló — Flesch Mórral nyilván rokonságban) 1183 frt házbéradót fizetnek; bőrkereskedelmi tevékenységükre és ennek jövedelmére az adójegyzékben már a virilista határ alatt elhelyezkedő Flesch Ignác és testvére bőrkereskedő c. tételnél kimutatott 180 frt jövedelmi adó utal. Taub Salamon bőrkereskedőnél ugyancsak a háztulajdon dominál az adóalapban: 2470 frt adójából csak 136 frt a jövedelemadó (1888-ra már 3400 frt-tal adózó háztulajdonosként látjuk viszont). Háztulajdonba fektetett tőkével találunk jegyzékünkön még két további kisebb bőrkereskedőt: Rotter Jánost (a lakjegyzék szerint cipész, a cégjegyzék szerint bőrkereskedő, s nem valószínű, hogy két különböző személyről lenne szó) és Tausk Henriket is: előbbi 801, utóbbi 412 frt összadóval elsősorban háztulajdonos. Házbéradójuk mellett jövedelmi adójuk Rotter esetén csak 134 frt, illetve Tausknál aránylag még nagyobb: 104 frt. Közülük a Rotter család a XVIII. század végétől úgy látszik két fázisban érkezett a fővárosba: Antal, eisenbergi származású szappanfőző 1799-ben, Ferenc,

frankstadti szíjgyártó mester 1831-ben lesz pesti polgár. A bórkereskedők sorában külön említendő a Staffenberger család.⁴⁴ A családban 1742-től kezdve négy bőrs szerzett polgárjogot; az 1873-ban már csak 679 frt házbéradót fizető id. Staffenberger István bórkereskedő 1846-ban a Pesti Polgári Kereskedelmi Testület X. adóosztályában 3 frt 30 krajcárral adózik. Népszerű ember volt a polgárság előtt, mert nemcsak, hogy 1848 előtt városi szószólóként tevékenykedik, de tag az 1848—1849-es városi képviselő-testületben is, emellett azonban már 1849. augusztus 18-án tagja lesz a bevonuló császáriak által szervezett pesti gazdasági bizottmánynak, október 18-án pedig a katonaeállításal foglalkozó városi bizottmányba is kinevezik, s még az 1850-ben összeállított községtanácsnak is tagja. S bár onnan nemsokára kiesik, 1858-ban már ismét községtanácsi tagként találkozunk vele: 1860. augusztus 14-én, tehát még az októberi diploma kihirdetése előtt, az ő javaslatára fogja kimondani a pesti tanács azt, hogy tárgyalási és jegyzőkönyvi nyelve a magyar, a német szöveg pedig csupán fordítás jellegű. Nem meglepő, ha 1861-ben, az 1848-as jogfolytonosság alapján összeülő pesti képviselő-testületben ismét övé lesz e vezető szerep, amit az 1867-es lustrumban is megtart. 1873-ban üzletét — az azóta eltűnt — Városház téren már fia vezeti, bár ő maga is még virilista 679 frt adóval. Halálával azonban (halála után a hálás város a Józsefvárosban — a ma Apáthy Istvánról elnevezett — utcával tiszteli meg emlékét) a család kihullik a város immár náluk nagyobb stílusú kereskedők által jellemzett vezetőrétegeből, ha fia — bár már csak 335 frt adó alapján — tagja is még 1888-ban a virilisek csoportjának.

A bórkereskedők közül — legalábbis vagyonának alapját s nagyságát tekintve — kiemelendő még Sacelláry Döme. Bár 1873-ban már semmiféle jövedelmi adót sem fizet (3000 frt-ot megközelítő adója József nádor tér 5. számú házának házbérbéjévédelme után számít), de a cégjegyzék szerint bórkereskedő. Sacelláry a XVIII. század végén Pestre telepedő görög kereskedők szokásos származási helyéről, a macedóniai Kozianiból származó, görögkeleti, 1777-ben polgárjogot nyert Sacelláry János György kereskedő leszármazottja: Sacelláry Dömötör Ignác és Dömötör György már mint pesti származású kereskedők kapnak polgárjogot 1841-ben, illetve 1847-ben. 1846—1847-ben a pesti polgári kereskedő testület IX. osztályában 4,30, a XII.-ben 2,30 frt-tal adózó tagokként találkozunk velük. György különben 1861-ben és 1867-ben tagja a városi képviselő-testületnek is, ami vagyona mellett társadalmi tekintélyét is mutatja.

A bőrhöz kapcsolódva kell megemlíteni a város szűcsiparát, illetve szűcsáru-kereskedelmét: a termék jellegéből kifolyólag a megmunkálás és értékesítés ott sokkal összpontosítottabb folyamat, mint azt a bőr esetén láttuk. A szakma négy virilistája közül az élen az értékesítéssel foglalkozó szűcsmesterek állnak: Deák János és Horváth Benő: előbbi 2181, utóbbi Nádor (Münnich Ferenc) utca 1. szám alatti háza után 2598 frt házbéradót fizet. Velük ellentétben, a két szűcsárukereskedőnél csak jövedelmi adót találunk: Goldstein Edénél 413, Heidelberg Árminnál pedig 410 frt-ot. A két vezető cég kizárólag házbéradója azonban nem jelenti tulajdonosaik visszavonultságát az üzleti tevékenységtől. A Deák céget 1817-ben alapító Deák János 1849-ben társul veszi az üzletbe Horváth Józsefet, aki (mint az 1873. évi szakjegyzék mutatja) egy házban (ma Puskin utca 14.) lakván a másik virilis háztulajdonos szűcsmesterrel, Horváth Benjáminnal, rokoni vagy legalábbis szoros üzleti kapcsolatuk is nyilvánvaló. A sokáig az azóta eltűnt Városház tér 3. alatt, tehát a Belváros legelőkelőbb pontján található, de még nem nyílt árusítású üzlet vezetését Deák 1876-ban történt elhunytá után önállóan, de a régi cég nevét megtartva Horváth veszi át. Ekkor a cég a Váci utca 9-ben már nyílt árusítással dolgozik, 1888-ban pedig átköltözik a Váci utca 13. és Régiposta utca sarkán álló hajdani Alterfélé igen előkelő divatáru üzlet helyiségébe, ahol azután egészen a második világháborúig fennállt, miközben 1903-ban megkapta a cs. kir. udvari szállítói címet is.⁴⁵

Egy három korszakon átnyúló fővárosi cég életének e jellemző pályaképe mellett sem érdektelen a Heidelberg-féle, egyedeiben nem jelentős adójú, összességében viszont, mint látni fogjuk, igen jelentékeny vagyonú szűcsárukereskedő család vizsgálata. A már említett Heidelberg Ár-

minről ugyanis a cégjegyzék alapján joggal feltehető, hogy azonos a Heidelberg tesvérek ugyancsak szücsáru cégét (az adójegyzék szerint 150. frt jövedelmi adót fizető szücsárukereskedő Heidelberg József mellett) másik tagként jegyző Heidelberg Hermannal (amit az is bizonyít, hogy Heidelberg József lakása a lakjegyzék szerint ugyanúgy a Sas (Guszev) utca 12-ben van, mint a szakjegyzék szerint a másik Heidelberg által is jegyzett cég). Nyilvánvaló, hogy a környékére telepedett többi, ugyancsak szücsmester Heidelberg (adók a következőkben zárójelben) is rokonságban van vele és így egymással is. Heidelberg Lipót a cégjegyzék szerint részint szücs (163 frt jövedelmi + 685 frt házbéradóval), részint Glaser Judával együtt egy férfiruha és szőrmeáru-kereskedésnek is tulajdonosa. Heidelberg Mór a lakjegyzék szerint kereskedő és háztulajdonos (1799 frt házbéradó), ugyancsak a Sas (Guszev) utcában lakik, fia pedig, ifj. Heidelberg Mór a cégjegyzék szerint szőrme- és bőrkereskedéssel foglalkozik. Üzlete a Deák tér és Erzsébet (Engels) tér sarkán áll, és 359 frt jövedelmi adót fizet. A Heidelberg család így különböző tagjainak szőrmekereskedelmi és szücsipari tevékenysége után végül is összesen 3000 frt-on felül adózik; s az ifjabb Mór és Lipót személyében 546, illetve 706 frt adóval 1888-ban is találkozunk majd tagjaival.

A szőrmekereskedés mellett kell ismertetnünk a város egyik későbbi legnagyobb kereskedő családjának, a Kohnereknek kezdeteit is. Ők ugyanis a nyerstermények kereskedelmén belül a tollkereskedelemből indultak el. A család lipcsei eredetű, és már a XIX. század első felében megjelent a fővárosban. Virilistáink jegyzékén 1873-ban Kohner Henrik két tételben (a mai Tanács krt 4. és a Dohány utca 6. szám alatt) bejegyzett, összesen 5548 frt házbéradóval szerepel, valamint a Kohner Henrik és Testvérei című, főleg tollal foglalkozó terménykereskedő cég 628 frt jövedelmi adójával. Henrik társai (testvérei?), Zsigmond és Károly azonban 1873-ban kiváltak a cégből, és Kohner Adolf és Fiai címen új vállalkozást alapítottak. 1888-ban már mindketten, valamint Kohner Ágoston gyapjúkereskedő, egyenként 818 frt adót fizetnek, Zsigmond és Károly emellett, egyenként 3385 frt adóval, a Szolnok megyei Besenyszögön is virilisták, az öreg Henrik pedig 2374 frt adóval a torontáli Valkányban virilista birtokos: ő a pesti virilisták között ekkor már elő sem fordul. A céget ezután a Budapesten maradt Adolf (1865—1937) fogja fejleszteni: és a másik ágból Alfréd és Jenő 1912-ben áganként külön-külön a bárói rangot is el fogják nyerni.

A bőrrel ellentétben a kizárólagosan gyapjúkereskedést a virilisták között csak két cég képviseli: az Ehrenstein Wolf és Társa cég 447 frt-nyi kizárólag jövedelemadóval, és a Hay M. L. (talán Mór Lipót) gyapjúkereskedő és háztulajdonos nevével jegyzett cég, 415 frt összáradójából mindössze 133 frt jövedelmi adóval. A Hay családból M. L.-en kívül az adójegyzék szerint — igaz, hogy a virilista határon alul — még Hay Bernát (292 frt összáradóból 100 frt jövedelmi adóval) foglalkozik gyapjúval, emellett találkozunk még a 151 frt adót fizető Fülöppel és az 150 frt-ot fizető Ignáccal: a cégjegyzék szerint az előbbi bizományos és szállító, utóbbi terménykereskedő. 1888-ra a családból budapesti virilistaként egyedül Bernátot találjuk meg mint háztulajdonost (a lakjegyzék szerint azonban földbirtokosként) 712 frt adóösszeggel; Mihály viszont valóban mint abonyi birtokos Pest megye, fegyverneki birtokosként pedig Szolnok megye virilista jegyzékén is előfordul, előbbi esetben 343, utóbbiban 664 frt adóval, de mindkét esetben budapesti lakhellyel.

Az állatkereskedelemre térve: a cégjegyzék szerint lókereskedő, ám 1873-ban már csak Három Korona (Alpári Gyula) utca 21., 24. és Béla (Vigyázó Ferenc) utca 3. szám alatti házaik után összesen kb. 12 500 frt-nyi házbéradót fizető két Brachfeldet: Arnoldot és Adolfot már említvén s csak éppen hozzájuk fűzve a 909 frt összáradóból 290 frt jövedelmi adót fizető, 1888-ban azonban már 503 frt-tal adózó Neubauer Mayer marhakereskedőt — megfelelően általában nagy számuknak —, a sertéskereskedőket kell kiemelnünk. Sertéskereskedők a virilisták között is jelentős számban fordulnak elő: táblázatunk bizonyossága szerint heten. Közülük Eigel Nándor

háztulajdonos és sertéskereskedő tűnik a legjelentősebbnek: 3324 forint összedójából 1300 forint a jövedelemadó, a többi házbéradó, főleg az előkelő Városház tér 10. szám alatti háza után. Bár lakása ezek szerint a Belvárosban van, a lakjegyzékben Kőbányán nyilvántartott Eigel Nándor nevű bérlő is nyilván vele azonos: kőbányai előfordulását a sertéskereskedelem itteni telephelyei is indokolják és az, hogy Eigelnek itt nagy saját ingatlanai is vannak: az ún. „szállás” telkeken (tehát nyilván a sertésszállások környékén) a Pest-kőbányai vasútállomás melletti 204—207. szám, valamint a Gyömrői út és a szolnoki vasút közti szántókból a 86—87. számú telekdarabok. Nem meglepő tehát, hogy ha Eigel 1888-ban is mint (667 forint adót fizető) virilistát látjuk viszont. Nála valamivel nagyobb összedót fizet a gyulai származású, ide pedig a XVIII. század első felében Németországból bevándorolt családból származó, 1844-ben pesti polgárjogot nyert ugyancsak sertéskereskedő Geiszt Gáspár, ám adója Eigelénél nagyobb arányban házadó. Geiszt (1815—1875) kádármesterként kezdte Gyulán, majd Pestre jött és itt gyertyagyártással kísérletezett, később pedig átvette sertéshizlalással foglalkozó rokona, Geiszt Ádám sertéseinek értékesítését. Ehhez rövidesen földbérleteket szerzett, majd saját birtokot Békés megyében: itt ló,- és főleg juhtenyésztés folyt, állítólag Petőfi öccsének, Istvánnak irányítása mellett. Mindez nem csekély jövedelmet jelentett: Geiszt fia, Gyula (1855—1903) már nyilván erre a vagyronra támaszkodva kapta meg 1885-ben Jálícs Kálmán leányát, szerzett 1895-ben a szarvasi határban levő birtoka után csákoói előnévvel nemességet, adta hozzá leányát Wekerle Sándor miniszterelnök később pénzügyminiszterre lett fiához, és szerzett másik leányának, Georjinának egy Zichy grófot férjnek. Maga Geiszt Gáspár jó ízlésű ember volt: már a mai Budakeszi úton levő villájának is valószínűleg Pollack volt a mestere, de Kecskeméti utca 13. szám alatti, a mai Kálvin tér sarkára nyíló, Budapest ostromakor elpusztult bérházát is jó építéssel, Ybl Miklóssal építette. (E házban nyílt meg 1888-ban a Báthory kávéház: tulajdonosa Bajor Gizi édesapja volt, és a kávéház feletti lakásban Vajda János lakott). Ideszámítva még a Kerepesi (Rákóczi) út 8. alatti nagy bérházat és az Üllői út 42. alatti ingatlanát, Geiszt 3663 forint házbéradót fizet, de emellett a lakjegyzék szerint földbirtoka is van. Jövedelemadója viszont 505 forint-nyi összegben (mint ezt már máskor is láthattuk) egy jóval későbbi adótételben kerül csak elő.⁴⁶

Eigel és Geiszt mellett a többi virilis pesti sertéskereskedő összedóját és jövedelmi adóját tekintve egyaránt már jóval jelentéktelenebb: Voracsek Antal (a lakjegyzék szerint termény-, az adójegyzék szerint sertéskereskedő) 405 forint jövedelmi adóval, Voigt János 586 forint összedójából csak 115 forint jövedelmi adóval és Windisch Ferenc, nemcsak hogy 947 forint összedóval, hanem őt 1848-ban, 1861-ben és 1867-ben egyaránt a Pest városi képviselő-testületbe bejuttató társadalmi tekintéllyel. Míg ez utóbbi három kereskedő nevével azonban 1888-ban már nem találkozunk, addig Bösch Antal, 1873-ban 590 forint-ot fizető háztulajdonos sertéskereskedő 1888-ban 687 forint adóval él tovább.

5. *Pest virilis vaskereskedői.* Hosszan sorolhatnók még a főváros e legjelentősebb termény- és állatkereskedelmi ágainak a virilisek jegyzékén szereplő egyes további jellegzetes alakjait, cégeit — úgy véljük azonban, hogy a pesti terménykereskedelem társadalmi, gazdasági típusai így is már elég világosan állanak előttünk. Ezért a továbbiakban már csupán a pesti vaskereskedelem bemutatására fogunk szorítkozni, mely ekkor már nem nyersvas vagy acél forgalomba hozatalával foglalkozott (ezt elsősorban maguk a gyárak forgalmazták), hanem elsősorban vas- és egyéb fémáru cikkekével, s melynek jelentőségét így egyrészt a kézműipar, de még inkább az induló fővárosi fémipar, és általában a technikailag modernebb, polgári életformák elterjedése szempontjából még ekkor sem lehet eléggé nagyra értékelni.

Budapest vaskereskedőinek útját vizsgálva a nevét Almayra változtató reformkori Wurm már ismertetett, a kereskedelemről már különben is kilépett karrierjére csak utalva, e korszak vas-

szakmájában kétségtelenül a Tömöry (Schopper) E. A. és a Heinrich Alajos és Ferenc cégek a legjelentősebbek. Tömöry összedója (3071 frt) kezdetben ugyan nem éri el a Heinrichekét (5296 frt), de Tömöry egyrészt nem sokkal 1873 után még megszerzi Kauser István egy 2757 frt házbéradójú ingatlanát, másrészt a 3071 frt-ból a Régiposta utca 4. és a József nádor tér 3. szám házbéradója mellett 1091 frt a jövedelmi adó. A család régi polgárdinasztia: első tagja, Schopper Károly már mint vaskereskedő jött Nagykárolyból Pestre, ahol 1776. január 8-án kapott polgárjogot. A XVIII. század végén a mai Nap utca, Szigony utca, Üllői út és József körút által határolt területen Schopper Károly vaskereskedő nagy szántóterületet birtokol, s mikor ezt a napóleoni háborúk idején parcellázzák, a telket keresztülzselő utca megőrzi Schopper nevét: csak Pest magyarosodásának korában fogják, megfelelően a név személyi eredetéről, az utca nevét Tömő utcára magyarosítani. Az 1809-ben polgárjogot nyert következő Schopper, György, ugyancsak vaskereskedő, s nyilván Károly unokája, már pesti születésű; az a Schopper György pedig, aki 1825-ben lesz pesti polgárrá, az ő fia. E II. Schopper György fia, Jenő Ágoston, ki 1838-ban kap pesti polgárjogot, lesz az, aki családja német nevét 1872-ben történt megnevesítése kapcsán megváltoztatja. A cég 1846-1847-ben a pesti polgári kereskedelmi testület VI. osztályában 12 frt adót fizet. 1873-ban a cég már Schopper György és Károly nevében van, a vagyon felett azonban, az adójegyzék tanúsága szerint, még az öreg Jenő Ágoston regnál; György és Károly neve majd csak 15 év múlva fog felbukkanni az adójegyzéken is: előbbié akkor már a királyi tanácsosi ranggal díszesítve. Ám, jellemzően a hazai polgárság útjára, a családban már a legfiatalabb nemzedéket képviselő Kálmánnal, 1888-ban mint (nyilván a vagyon járadékával megtámogatott) pénzügyi fogalmazógyakornokkal találkozunk.⁴⁷

A Heinrich család pesti pályafutásának kezdetét az a székesfehérvári születésű Heinrich Alajos jelzi, aki 1809-ben lett társ a Wurm és Schmidt-féle vaskereskedésben, és ugyanebben az évben pesti polgár is. Heinrich ebben az évben, mikor a franciák megszállták Stájerországot és Auszriát, és e tartományokkal mindenféle kereskedelmi kapcsolat megszűnt, hónapokig tartózkodott ott (nyilván az ugyancsak e címen nemességet kapott Wurm, a későbbi Almay üzlettársaként) azért, hogy „életének és vagyonának nem csekély kockáztatásával” innen lássa el kórházi és hadi felszereléssel a Magyarországon állomásozó császári csapatokat. Emellett azonban egy ízben „az ellenséges őrzőjáratok gyűrűjén keresztül” a Magyarországtól ekkor már elvágott császári főhadiszállásról egy hivatalos levelet is átcsempészett a nádornak és a választ is visszavitte rá. Talán így szerzett hadidicsőségének hatása alatt Heinrichet később a pesti polgárörtség adjutánsává is megválasztották, és itt már nyilván vagyonától is segítve, tagja lett a pesti választott községnek is. Testvére, Heinrich Ferenc, bajai gabonakereskedőként kezdte pályafutását (házassága az 1835-ben megnevesített Etlinger Ferenc győri gabonakereskedő családjából nyilván üzleti kapcsolatokat is kifejezett), s mint ilyen 1820-ban a kincstár számára teljesített nagyszabású és jutányos áru gabonaszállításokat. Fenti érdemeik tekintetbevételével 1827-ben mindketten magyar nemességet kaptak, és (nyilván az ő esetükben is valamely kincstári tartozás kiegyenlítéseképpen) inscriptiót a Bács megyei ómoravica uradalomra. Ferenc 1845-ben engedélyt kapott nevének Imrédyre történő megváltoztatására, a vasüzletet továbbvivő Alajos azonban megmaradt a régi német családnévénél. Ezt viszik azután gyermekei: a már pesti születésű, 1841-ben polgárjogot nyert Alajos és az 1845-ben polgárrá lett Ferenc. 1846-ban a pesti polgári kereskedelmi testületben nemes Heinrich Alajos az I. osztályban 25, nemes Heinrich Ferenc a VIII. osztályban 5,30 frt adót fizet. 1873-ra Heinrich Alajos 5296 frt összedójából csak 800 frt a jövedelmi adó, ugyanúgy mint ahogy házbéradó a már említett Heinrich Ferenc 1382 frt adója is. Alajos nevének ekkor a Dorottya utca 7., a Feldunator 5. (a későbbi Carltonszálló, a mai Intercontinental helyén) és a Szív utca 25. szám alatti házak bérjövédelmé adózik.⁴⁸ Hogy a két Heinrich hogy viszonyul genealógiailag a város többi Heinrich nevű virilistájához — így pl. a vízivárosi három, össze-

sen 5100 frt adót fizető Heinrichhez (ez az ág fürdőbérlo orvosok családja: János — 1873-ban Buda legnagyobb adófizetője — a Rácfürdőt, majd Trencsénteplicet bérlő, s utódaik vállalkozásait még több fővárosi fürdőre is kiterjesztik majd) —, az egyelőre bizonytalan.

Heinrichékkal egy házban, az azóta eltűnt Városház tér 2-ben van üzlete (Kőbányán pedig jelentős telekvagyon) Barhó Ferencnek, aki a boroszlói Sziléziai Cinkkohászati és Bányászati Rt. budapesti képviselője: ő két kis ház után 248 frt házbéradót, üzlete után pedig 291 frt jövedelemadót fizet, és valószínűleg azonos azzal a Barkoe Ferenc budai születésű kereskedővel, aki 1842 júliusában kapott polgárjogot, 1846—1847-ben pedig a pesti polgári kereskedelmi testület VIII. osztályának 5,30 frt adót fizető tagja. Nem nagyobb a jövedelemadója a Biach testvéreknek sem (190 frt), igaz, hogy mindkét üzletük saját házukban van: Adolf és Sámuel üzlete az Ó utca 32-ben és Antalé sem messze a Révay utca 11-ben: házbéradójuk közel 7000 frt. Visitzky Ferencnek az Aranyhorgonyhoz címzett vasüzlete a Kerepesi (Rákóczi) út végén, a 73. szám alatt van: már illetően — nyilván a Rákos felől érkező falusiakra szabott — címével is érzékeltette a különbséget a belvárosi finomabb üzletekkel. Ő 203 frt adót fizet jövedelem, 250-et pedig házbér után. Jelentős vaskereskedés a már 1846—1847-ben ugyancsak a pesti kereskedelmi testület tagjaként V. adóosztályban 10 frt adót fizető Romeiser Ferenc Váci körút 1. szám alatti, tehát a hajdani pesti Vásártér peremén települt, nyilván ugyancsak vidéki, mégpedig elsősorban a Nyugati pályaudvar felől érkező vásárlóközönségre számító, az Arany golyóhoz címzett üzlete. Tulajdonosa 443 frt jövedelmi adót fizet: egy másik Romeiser viszont, akinek vaskereskedése a Király (Majakovszkij) és a mai Rumbach Sebestyén utca sarkán van, nem szerepel a virilisták jegyzékén. Az, hogy az üzlet nem mehetett rosszul, látszik abból, hogy Romeiser (felesége az alább ismertetendő másik nagy vaskereskedő család leánya, Forstinger Borbála) 1897-ben bátaszéki előnévvel fog magyar nemességet kapni.

A cégjegyzék többi vaskereskedője ekkor még nem éri el a virilisták színvonalát: Gruber Vilmos, Heinrich és Barhó mellett az azóta eltűnt Városház tér 2. számú házának harmadik üzlet-helyiségét is vasáruval elfoglaló, az Arany rácshoz címzett vasüzlet tulajdonosa már csak 197, Friedmann Antal pedig 166 frt jövedelmi adót fizet. Csak 284 frt jövedelmi adót fizet a már említett Unger Antal és fiai: József és Leó a mai Petőfi tér és a Régiposta utca sarkán a Vaskaszához címzett üzlete is (melyből 1888-ra egy közel 3000 frt adót fizető cég fog kinőni), és Waldhauser György Adolfnak a hajdani Vásártér Romeiserrel ellentétes végére, a Dohány utca 2-be települt 230 frt jövedelmi adójú üzlete (mely 1888-ra háztartási és konyhaszerekre specializálódva már 1249 frt adót fog fizetni). E két utóbbi cég tulajdonosai különben régi pesti polgárcsaládok leszármazottai: Unger nyilvánvalóan abból a pesti kovács családból származik, melyből a Pinkafőről származó Benedek 1740-ben, s a már pesti származású ugyancsak kovács Antal 1798-ban, Ferenc pedig 1805-ben lesz polgár: a kovácsságra utaló üzletcégér alatt Antal az első, aki 1830-ban már kereskedőként kap polgárjogot. Waldhauser György 1810-ben már mint pesti születésű szitakötő kap polgárjogot: a szitakötésből azonban úgy látszik, van bizonyos átmeneti lehetőség a fémiparhoz, amit a Kollerichék példája is mutat. Hogy aztán ez a Waldhauser hogyan kapcsolódik az 1761-ben polgárnak felvett, ismeretlen foglalkozású, de már szintén pesti születésű Waldhauser Henrikhez, éppúgy bizonytalan és további kutatást igényel, mint az Ungerek kapcsolata Unger Henrikhez, a kor ötödik legnagyobb pesti virilistájához, a már előbb bemutatott nagy háztulajdonoshoz. A címtár szakjegyzéke ezenkívül egy további vaskereskedőről is tud, akivel nem vaskereskedő virilisták kapcsolhatók össze: Csekő Ágost Soroksári (Ráday) utcai vaskereskedő és Csekő Alajos, 1844-ben kereskedőként polgárjogot nyert, 1846—1847-ben a IX. osztályban 4,30 frt adót fizető pesti kereskedelmi testületi tag és budai származású háztulajdonos (Pesten 460, Budán a Tabánban 146 frt adójú házbérijövedelemmel) között nyilván van valamilyen kapcsolat. Végül a vaskereskedők között kell megemlíteni Forstinger Albertet, a Dorottya utcai Wurm udvarban levő Első Háztartási Cikk és Konyhaeszközök

Lerakat tulajdonosát, „A Háztartás és Konyha Könyve” című jeles munka szerzőjét, a már említett Romeiser apósát (vagy sógorát). Arte et Marte, az ügyes Forstinger (1847-ben kapott polgárjogot kereskedőként, de pesti származása alapján az 1721., 1752., 1783., 1817. években már pesti polgárokat adó hasonnevű halászdinasztia valószínű leszármazottja) jelentős vagyont szedett össze: ekkor már 1044 frt házbéradót fizet; a család egy másik tagja, Forstinger János pedig 620 frt-ot. Az ő tisztán házbéradójú adóalapjukkal ellentétben a vaskereskedelem egy másik szakágazatában Hirschl Jakab háztulajdonos (Dorottya utca 11.) és kereskedő — aki minden valószínűség szerint a Hirschl Izidor és Fia (Jakab és Vilmos) szerszámkereskedő céget jelenti — 2936 frt összadójából 843 frt-ot jövedelemadóban fizet. Árui jórészt nyilván egyszerű szerszámok: a cég a jövedelmi adóban kifejeződő forgalma jól mutatja azonban az épülő város és a növekvő lakosság igényei által támasztott bizonyos konjunktúra hatását.

A vaskereskedést azonban nemcsak Wurm-Almay hatalmas házvagyonában, hanem más, hozzá képest kisebb, de még így is igen jelentős háztulajdonok mögött is megtaláljuk. Grossinger Lipót őseit talán az 1791-ben polgárjogot kapott, már pesti születésüként jelölt Grossingerekben (Ferenc tímár, Lipót mészáros) kereshetjük: ő maga 1846-ban már vaskereskedőként a pesti kereskedelmi testület VI. adóosztályában 8 frt-tal adózik. De az előző évben már Koth J. J. ház- és vasbányatulajdonossal együtt gyorsvasöntő felállítására kértek engedélyt: kettejüknek akkor két egyemeletes és egy kétemeletes házuk és több telkük van. Az engedélyt meg is kapják. 1873-ra azonban a virilisták jegyzékén csak Grossinger szerepel a Király (Majakovszkij) utca 4. és 41. alatti két háza után összesen 4213 frt házbéradóval. A vasöntödére ekkor már nem találunk utalást, s 1888-ra már Grossinger maga sem szerepel a virilista polgárok jegyzékén.⁴⁹

Pest városnak 34 vaskereskedőjéről tud az 1873. évi jövedelmi adóstatisztika. Ebből — mint láttuk — csak háromnak jövedelmi adója éri el a virilisták alsó szintjét, míg a többiek csak házbérbéjöveldelmükkel együtt válnak virilistákká. Jellemzően mutatja ez a körülmény is a háztulajdon jelentőségét még ebben az annyira stabil keresletű és kínálatú kereskedelmi ágban is, ahol a cégek jelentős része már nagy múltra tekinthet vissza. Mutatja azonban ugyanakkor azt is, hogy a vaskereskedelem állandó jellegű jövedelme csak kisebb mértékben igényli az üzlet továbbfejlesztését: a tőke a háztulajdonban nemcsak stabilabb, hanem, úgy látszik, a kereskedésnél nem lassabban megtérülő jövedelmet biztosít.

6. *Pest virilis terménykereskedői a főváros iparában.* A főváros legjelentősebb virilistáiról s a kibontakozó polgári társadalomban betöltött funkcióikról alkotott képünk nem lenne teljes azonban, ha nem mutatnánk rá a legnagyobb terménykereskedőknek bizonyos, az ipari vállalkozások iránt már korán megnyilvánuló érdeklődésére. Ennek különösen jellegzetes példaként említhetjük meg a 417 frt jövedelmi adót fizető Machlup Ede és Fiai terménykereskedő cég vállalkozását (a már említett régi polgár Birly Ferenc által létesített és 1868-ban részvénytársasággá átszervezett) Első Magyar Bőrgyári Rt. átvételére. A gyár ui. — bár üzleti forgalma 1871—1872-ben már megközelítette az évi másfél millió forintot — forgótökéjének csekély volta folytán 1873 válsághullámában csődbe jutott; ekkor veszi át a Machlup és Fiai cég. A gyár ekkor Budapest legnagyobb bőrgyára: a Két Nyúl (Szamuely) u. 37. számban évi 125 000 db bőrt dolgoznak fel 90 munkással és egy 25 lóerős gőzgéppel. Machlupék azonban emellett társulva a város egy másik nagy terménykereskedő családjával, a már említett Fleschekkel (a bécsi Alajossal, a prágai Vincével és az 1884-ben majd magyar nemességet is szerző pesti Mórral) átvesznek egy másik, ugyancsak válságba jutott gyárat, melyet Flesch és Machlup (Flóra) Első Magyar Gyertya- és Szappangyár néven üzemeltetnek tovább. E gyárban 29 lóerős gőzgép és 180 munkás állít elő évi 60 000 vámmázsányi (fele ennyi métermázsányi) árut: 9 tisztviselő adminisztrál és 20 főnyi ügynöki gárda terjeszti a nevében napjainkig továbbélő Flóra szappant. Ugyanígy az 500 frt jövedelmi adót fizető

Landauer Ignác és Ede terménykereskedők 1873-ra már egy gyufagyár tulajdonosai, melyben 39 munkás évi 3200 vámmázsányi gyufát állít elő. 1888-ra azután már teljesen a gyufa- és festékgyártásra fognak átállni, — a család további generációja azonban a megyei és állami szolgálat felé fordul, 1905-re megszerezvén a magyar nemességet is. Ugyanúgy az Óbudáról elinduló Holitschereknek (1873-ban Mór háztulajdonos 688 frt házbér-, Baruch és fia terménykereskedők 512 frt jövedelmi adóval) kezén is van egy kis olajgyár: tulajdonosa Holitscher M. J. 438 forint tisztán jövedelmi adót fizet — nem valószínű, hogy csupán a kis olajgyár után, melynek jelentősége azonban a család vagyoni emelkedésében jelentős lehetett akkor, mikor 1850 körül Holitscherék bérelték Pest város egész — s akkor még olajlámpákkal történő — közvilágítását is.

E kísérletek azonban ekkor már nem tekinthetők a kereskedelmi tőke ipari tőkévé válása tipikus útjának: ez a folyamat ekkor már sokkal inkább ipari részvénytársaságok alakításán át érvényesült, egyéni cégek egyéni ipari alapításai egyre ritkábbá válnak.

Bár végső fokon a hitelügy felé forduló kereskedelmi tőke is egyre inkább a részvénytársasági bankokban találta meg a számára legmegfelelőbb utat, 1873-ban a legnagyobb terménykereskedők még igen széles és kiterjedt hitelügyi tevékenységet is folytatnak. Ez részint a terménykereskedelemben ekkor bevezetni kezdett határidőüzletek és a bizományi üzletek természetéből is következik.⁵⁰ Olyan körülmény ez, melyre gazdaságtörténetírásunk, mely a hitelügyek történetét elsősorban a nagy, s már eleve részvénytársasági formában alakult hitelintézeteken keresztül ragadta meg, még kevésbé figyelt fel. Pedig a nagy terménykereskedők ilyen hitelügyi funkcióival (sőt a szakma egészéhez képest majdhogynem kiterjedtebb mértékben) már a reformkorban is találkozhatunk. 1847-ben a pesti kiváltságolt nagykereskedelmi testület 44 tagja közül csak 14-nél nem találunk bizományi és váltóüzlet ágat: elsősorban a kézmű-, norinbergi és divatárkereskedőknél, valamint a két nagy borkereskedőnél. A terményüzletnek (mely e nagy terménykereskedőknél már ekkor is majd minden esetben bizományi és váltóüzlettel együtt szerepel) ilyen funkciója a hazai, elsősorban nyilván agrárius tőkeképződés lehetőségeinek a bankok és általában a hitelintézetek számából következtethetőnél már akkor jóval szélesebb voltát sejteti. Jellemző, hogy e funkciójuk a pesti terménykereskedőknek még 1873-ban is megvolt: ez esztendő pesti címjegyzékét tanulmányozva több terménykereskedővel banküzlet tulajdonosi minőségben is találkozunk. Így bank- és terményüzlettel foglalkozik a háztulajdonosként 1200 frt adót fizető Frankl Jakab, de a dohánykereskedő Schossberger is foglalkozik a dohányon kívül banküzletekkel is — ugyanúgy, mit a már említett Reusz Károly terménykereskedő vagy a 650 frt jövedelmi adót fizető Brüll Henrik és Fia terménykereskedő cég egyik jegyzője, Brüll Zsigmond. A számos, bizományi és váltóüzlettel egyaránt foglalkozó kereskedő közül a fent felsorolt, tágabb értelemben vett nyersterménykereskedő szakmákból megemlítendő Muráthy Szilárd, 10 086 frt házbéradójával a város tizenkettedik virilistája, a már említett szücsárkereskedő Heidelberg — s mint a korabeli Budapest gazdasági életének egyik legjellegzetesebb alakja, az ekkor 3533 frt házbéradóval adózó Weisz Bernát Ferenc. Weisz (1800—1888), eredetileg terménynagykereskedő, ekkorra azonban a cégjegyzék szerint bank- és váltóüzlettulajdonos életútja a magyar polgári fejlődés egy sajátos típusát testesíti meg. A lugosi születésű német fiatalember 16 éves korában kereskedelmi pályára megy; 21 éves fejjel Szeged egyik előkelő cégében társ; négy év múlva már önállósul; 1838-ban Pestre teszi át cégét, és 1846-ban a pesti polgári kereskedelmi testület I. adóosztályában 25 frt adót fizet, egy sorban a város leggazdagabb kereskedőivel. Nem meglepő, ha Weisz végül is Kossuthtal kerül kapcsolatba: segítségére van a Kereskedelmi Társaság likvidálásában, de tagja lesz az Iparegyletnek is, majd a vukovári vasút ügyében megindított pénzügyi tárgyalásokon képviseli Kossuth szempontjait. Kapcsolatait a pénzügyminiszter Kossuthtal még szorosabbra fűzi: Kossuth a pénzügyminisztériumban az V., főszámvevőségi osztály igazgatójává nevezi ki: e minőségben aktív részt vesz az első magyar bankjegyek ki-

bocsátásában is. 1850 után Weisz egy időre visszahúzódik, de a Pester Lloydnak már egyik alapító tagja, 1861-ben és 1867-ben a főváros törvényhatósági bizottságának tagjává választják, mely tiszttét haláláig megtartja. Weisz a kor egyik legtevékenyebb közéleti alakja gazdasági vonatkozásban, de más téren is. Egyik kezdeményezője a Kereskedelmi Akadémiának; elismert biztosítási szakember: a kötelező állami tűzkárbiztosítás gondolatának első felvetője és energikus képviselője; és, talán fiatalkori emlékei alapján, 1875 óta az iskolai takarékpénztárak eszméjének legbuzgóbb propagátora — mint ahogy egész várospolitikai működésére is a jó polgári gazda takarékosága nyomja rá bélyegét. De emellett egyik kezdeményezője a városi leányárva-háznak, sokat foglalkozik a városi vízvezeték ügyeivel és az ingyen Dunafürdő megteremtésével. Jellemző, hogy három lánya német könyvkereskedő családokba megy férjhez, egyikük a Brockhaus házba.⁵¹

Anélkül, hogy terménykereskedő, vagy a terménykereskedelemből kinőtt virilistáink más irányú kapcsolatait itt tovább ismertetnők, máris elég világosan látszik, hogy e csoport a terménykereskedelmen már túlnyúlni igyekszik: olyan körülmény és tanulság ez, mely e csoport jelentőségét a város társadalmának és gazdaságának fejlődésében igen nagy mértékben emeli és segít megérteni a részvényügy a továbbiakban még bemutatásra kerülő nagyarányú kibontakozását az egyesítés évtizedének Budapestjén.

7. *Pest virilisei a fővárosi részvényes vállalkozásokban.* Háztulajdon, építőipar és építőanyag-kereskedelem, valamint nyerstermények kereskedelme (közéjük számítva a vas- és fémanyagét, illetve áruét is): íme ezek a pesti gazdasági életben a polgári vagyonosodás leghatékonyabb tényezőinek bizonyult ágazatok, s ezek voltak a fontosabb személyek, akik az ezen ágazatokat kibontakoztató gazdasági erőkre támaszkodva ez években a város legnagyobb adófizetői, s ami az esetek nagy többségében ezzel egyenlő: legnagyobb háziurak közé jutottak. Részletesebb vizsgálatuk azonban azt is megmutatja, hogy ennek során nemcsak a már az előző évtizedek alatt különböző utakon-módokon felhalmozódott tőkék alakultak háztulajdonná, hanem a házingatlan szerzésének megszakítatlan folyamatával állunk szemben, mely nyilván nemcsak a terménykereskedelemben — ahol részletesen is figyelemmel kísérhettük —, hanem (házbér és jövedelemadó viszonyának tanulságai alapján) minden, bizonyos tőke felhalmozódásának lehetőségéig eljutott gazdasági ágazatban előbb-utóbb jelentkezik. Mindazok a tőkék, melyeket az immáron az egész országra kiterjedő hatáskörű pesti gazdaság létrehoz, adójegyzékünk elemzésének tanulsága szerint így elsősorban a főváros építésébe torkollnak bele, Budapestet a maga legkézzelfoghatóbb fizikai valóságában: házaiban s az általuk szegélyezett utcáiban, tereiben: egész város mi-voltában ilyen módon valóban, a szó legszorosabb értelmében is az egész magyar tőkés fejlődés erőfeszítéseinek mintegy végső rezultátumává, kifejezőjévé téve. A háztulajdon ilyen uralkodó jelentőségét a tőke metamorfózisában nem csökkenti az, hogy — mint láttuk — egyes kereskedők közvetlenül próbálkoznak ipari üzemek átvételével, alapításával — vagy pénzüket közvetlenül hitelügyletekben forgatják. Annál kevésbé csökkenti ez a háztulajdon jelentőségét, mivel ők maguk is ugyanakkor jórészt háztulajdonosok is.

Ha azonban adójegyzékünk elemzése alapján e háziúrrá válási folyamat létezésében és méreteiben nem kételkedhetünk is — a tőkefelhalmozás illetően végpontjának kizárólagosságában már nem hihetünk. Csak Pesten ui. adójegyzékünk felvételének időpontjában már 96 részvénytársaság működik, melyeknek összesen 605 313 frt-nyi adója a pesti összadóbevételnek elég jelentős részét, kb. 8%-át teszi ki.⁵² Éppen ez a körülmény azonban — bár a részvényjövedelem adóztatása már akkor is az egész részvénytársaság (illetően módon a részvényjövedelemet az egyénnél ki nem mutathatóan csökkentő) adóztatása által történt — joggal tételezteti fel, hogy a részvénytársaságokban — ha nem is mindegyikben — a pesti tőkefelhalmozásnak legalább akkora —

ha az egyénnél soha már ki nem mutatható — része van lekötve, mint amekkora a rohamosan épülni kezdő főváros új utcáit hozta létre. S mivel a pesti tőkefelhalmozás csúcspontját általában valóban a város legnagyobb adófizetői jelentik, — úgy tűnik, joggal tételezhetjük fel, hogy a pesti részvénytársaságok 1873. évi vezetőségében is velük vagy legalábbis bizonyos csoportjaikkal találkozunk. Mert az 1873-ban Pesten bejegyzett cégeként működő részvénytársaságok vezetőségeinek is elsősorban természetesen a főrészvényesekből kellett összetevődniük: s e vezetőségek névsorának elemzése így egyedüli — bár kétségtelenül korlátozott — lehetőségünk viriliseink részvénytársasági kapcsolatainak felderítésére.⁵³

Ezt kutatva 6. táblázatunkon azt kíséreljük meg kimutatni, hogy virilistáink vagyonalapjuk, s azon belül adóösszegük nagysága szerinti egyes kategóriái milyen mértékben foglalnak helyet részvénytársaságok vezetésében. Az eredmény, mely itt is a háztulajdonosok és terménykereskedők vezető szerepét mutatja ki, messzemenően összhangban áll a város legnagyobb adófizetői között általában is e csoportok jelentőségét bizonyító egyéb adataink tanulságaival.

6. táblázat. A részvénytársaságok vezetőségeiben helyet foglaló legnagyobb pesti adófizetők megoszlása foglalkozási főcsoportok és összádjuk nagysága szerint

Foglalkozási főcsoport	Tagjai össz- létszáma	%	Ebből rt. vezetőségi tag							Összesen		
			400— 600	601— 800	801— 1000	1001— 3000	3001— 5000	5001— 10000	10001— től	szám	a főcso- port %-ában	a rt.- vezetők %-ában
			forint adóval									
Háztulajdon	474	46,10	18	5	8	25	7	4	2	69	14,2	35,07
Kézműipar	87	8,46	3	2	2	4	—	—	—	11	12	5,58
Gyáripár	42	4,08	2	3	3	2	—	—	—	10	24	5,07
Építőipar	26	2,53	4	2	—	1	—	—	—	7	30	3,56
Termény- kereskedés	104	10,11	11	10	3	13	5	5	—	47	33,6	23,86
Textilkereskedés	60	5,86	3	1	—	4	—	—	—	8	14,5	4,06
Vasárkereskedés	12	1,16	—	—	—	1	1	—	—	2	16	1,01
Üveg-, papír- kereskedés	8	0,77	4	—	—	1	—	—	—	5	25	2,53
Fűszer-, csemege- kereskedés	25	2,43	2	1	—	4	1	—	—	8	33	4,06
Könyvkereskedés	7	0,68	1	—	—	—	1	—	—	2	14	1,01
Kereskedés általában	24	2,33	1	—	—	3	1	—	—	5	20	2,53
Vendéglátóipar	52	5,05	—	1	—	1	—	—	—	2	0,5	1,01
Bérmunkás, fuvaros	8	0,77	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Szabad foglalkozású értelmiségi	59	5,79	3	3	1	4	—	—	1	12	18,3	6,09
Bankár, pénzváltó	10	0,97	—	—	—	3	1	1	1	6	50	3,04
Alkalmazott	30	2,91	—	1	—	2	—	—	—	3	10	1,52
Összesen	1028	100	52	29	17	68	17	10	4	197	17,5	100

Anélkül, hogy a táblázat nyújtotta összes elemzési lehetőségeket kihasználnók, röviden csupán két körülményre kívánjuk felhívni a figyelmet.

a) A részvényesek átlagosan 17,5%-os arányukat elsősorban a gyáripáros, építőipáros, termény- és kézműáru, valamint fűszerkereskedő, továbbá igen nagy mértékben (ám aránylag kis

számú adózó esetén és így bővebb következtetéseket lehetővé nem téve) a hiteléletben tevékeny virilisták főcsoportjaiban múlják felül: azokon a területeken tehát, ahol egyrészt a kereskedelmi tőkének ipari tőkévé való átalakulása, másrészt a már korábban egyéni céggént megalakult gyárak továbbfejlesztésében érdekelteknek előbb-utóbb a felhalmozódott kereskedelmi tőkéhez való eleve várható fordulása folytán ez szinte természetes is (mint ahogy nem meglepő a kézműiparosok, a vendéglátó iparosok és a fuvarosok hagyományosan inkább kispolgári, a kisváros-hoz kötött rétegének táblázatunkon mélyen átlagon aluli szereplése).

b) A részvényesek elsősorban a magasabb összadókategóriákban adózók közül kerülnek ki, ami egyelőre azt mutatja, hogy a kizárólagosan vagy túlnyomórészt részvényvagyon virilistáink között aránylag még ritka: akik közülük a részvénytársaságok vezetőségében helyet foglalnak, többnyire már saját egyéni ingatlanvagyon alapján vagy nem részvényes jövedelmük alapján is a virilisták között vannak. Olyan tanulság ez, mely a kereskedelmi tőke ipari tőkévé válásának közismert folyamatába pontosan beleillik. A virilisták két legnépesebb, s így valamely tendencia felismerését leginkább lehetővé tevő csoportjának: a háztulajdonosoknak és a terménykereskedőknek vizsgálata ezt még azzal is kiegészíti, hogy míg a háztulajdonosoknál a 2000 forint adón felüli kategória, mely a csoport 23%-át adja, a csoport részvényeseinek 33%-át foglalja magába, addig a terménykereskedőknél a virilisták és a részvénytársasági vezetők aránya fő adókategóriánként azonos. Ez rámutat arra, hogy a még fejletlen és így kevésbé gyorsan amortizálódó és különben is csekélyebb haszonnal kecsegtető ipar helyett már korábban háztulajdonba investálódott kereskedelmi tőke most, a 60-as évek közepétől lép alakulásának egy újabb fázisába: most a háztulajdon jövedelme kezd az ipar és a hitelélet felé fordulni. Ezt persze egyelőre csak a legnagyobb háztulajdonosok engedhetik meg maguknak, akik vagyonalapjuk stabilitása révén természetesen válnak az alakuló részvénytársaság — annak stabilitását bizonyítani hivatott — vezetőjévé is. E folyamatban azonban úgy véljük, része van annak is, hogy egyrészt a részvénytársaságok szervezése révén most vált először lehetségessé olyan nagyszabású ipari beruházások eszközzése, melyek valóban gyors és a háztulajdonéval versengő profitot kezdenek ígérni. Másrészt azt is láthatjuk ebből, hogy a jórészt hirtelenül meggazdagodott terménykereskedők csoportjában egészében most figyelhető meg bizonyos tendencia a felhalmozott tőkének vagy egy részének investálására (amely összefüggés valóságát az 1873. évi májusi tőzsdekrach után a részvénytársaságok és a terménykereskedők számának egyaránt feltűnő csökkenése — általában pedig az ipari investíciók hosszú időre való leállása, és az iparfejlődés hosszas stagnálása fogja megerősíteni).

A továbbiakban ezt az ekkor még felfelé mutató tendenciát részletesebben elemezendő, csak a legjelentősebb és részvénytársasági vezetőként legtöbb oldalról érdekelt, legalább három részvénytársaság, illetve valamely gazdasági csúcsszerv vezetőségében részt vevő virilistákat soroljuk fel. A gabonakereskedők közül a 843 forint összadót fizető Altstatter Rudolf igazgatósági tagja a Budai Elővárosi Takaréknak és a Tőzsdének. Hoffmann Frigyes, már a reformkor végén is tevékeny, 1873-ra pedig csaknem 9000 forint-tal adózó terménykereskedő, igazgatósági tag az Osztrák Nemzeti Bank pesti fiáléjában (amely a főváros gazdasági életének legjelentősebb személyeit egyesíti), valamint a Kereskedelmi Bankban, az Egyesült Budapesti Fővárosi Takaréknak, s a kibontakozó hazai nagy ipari és közlekedési vállalkozások mindhárom fő típusának egy-egy jellegzetes cégében: a Concordia Malomban, a Salgótarjáni Vasfinomítóban és a Nyugati Vasútban. Az összesen több mint 9000 forint-tal adózó Kohner Henrik terménykereskedő cég egyik jegyzője, Kohner Zsigmond a Pest-Lipótvárosi Takarékpénztár igazgatósági tagja, és váltóbírája a Kereskedelmi Banknak, emellett érdekelt az iparban is: igazgatósági tagja az Első Magyar Kamgarnfonónak. Kunig József, a reformkor már részletesen bemutatott nagy dohánykereskedője és dohánygyárosa, aki ekkor már csak 315 forint házbéradóval szerepel az adójegyzéken, a Magyar Országos Központi Takarékpénztár (MOKTÁR) alelnöke, és igazgatósági tagja az Általános

Magyar Municipális Hitelintézetnek, emellett a legkülönbözőbb, de jövedelmezőségüket illetően azonos ipari vállalkozásokban is erősen érdekelt: igazgatósági tag a Pest-Budai Gőztéglagyárban, az Első Pest-Budai Malomban, az Első Magyar Bőrgyárban, a Pesti Közúti Vasútban, és az Athenaeum Könyvkiadóban. Ugyancsak a terménykereskedelemből indult el — ha a virilista jegyzék ekkor már csak 474 frt házbéradót fizetőként tartja is nyilván — Merle Márkus, a Budai Kereskedelmi és Iparbank, valamint a Kereskedelmi Bank igazgatóságának, s egyszersmind váltóbíráló bizottságának is tagja, a Victoria Gőzmalom elnöke és a Tőzsde tanácsának tagja. Rechnitz Henrik 895 frt-nyi csupán házbéradót fizető, ám ugyancsak terménykereskedő az Általános Magyar Municipális Hitelintézetben osztályigazgató, de igazgatósági tag a MOKTÁR-nál, a Budai Gyárudvar Malomnál, a Budai Közúti Vasútnál és az Első Pesti Spódiumgyárnál is. Terménykereskedése mellett mint háztulajdonos és „pénzüér” is jelentős az összesen 4150 frt-tal adózó Tafler Kálmán, akivel (vagy fiával) a századfordulóra mint Budapest legnagyobb virilistájával fogunk találkozni. Tafler 1873. évi házbirtokát már ismertettük, de ő ezenkívül igazgatósági tagja a Pest-Budai Kézművesbanknak is, emellett személyileg már nem virilista rokonságából Tafler József a Pest-Terézvárosi Iparbank és a Victoria Malom, Adolf pedig a Pest-Lipótvárosi Takarékpénztár és az Első Magyar Kamgarnfonó igazgatóságában is helyet foglal. Talán nem indokolatlan, ha e lokális érdekű bankok s az elsősorban házvagyonba beépülő nagy vagyon útja között bizonyos összefüggést tételezünk fel. Wiener Lipót 502 frt adót fizető terménykereskedő azon csekély kivételek közé tartozik, akik nincsenek benne bankok vezetőségében. Ő az ipar felé fordul: igazgatósági tagja a Budai Gyárudvar Malomnak, az Egyesült Magyar Gőzhajózási Társulatnak, alelnöke az Ungarische Gasfabriknak, emellett tagja a Tőzsde igazgatóságának. Az 5091 frt-nyi házbéradójú, és vagyona eredetét illetőleg már ott bemutatott báró Wodianer Mór csak két részvénytársaságban játszik vezető szerepet, de ezek egyike a Hitelbank, melynek alelnöke, másik a hazai terménykereskedelem és a ráépülő budapesti malomipar aliméntálásában oly döntő jelentőségű, s ennek megfelelően hatalmas jövedelmű Tiszai Vasút. Beimel Jakab, a később szalámigyárossá alakuló Herz Ármin társa, ekkor még közös terménykereskedésükben (a cég 1300 frt közös adóján túl Beimel még 402 frt jövedelmi adót is fizet), az Osztrák Nemzeti Bank pesti fiáléjának váltóbíráló bizottságában és az Első Magyar Sertéshizlaló igazgatóságában is helyet foglal. A 3515 frt házbéradót fizető Flesch Mór a Francia—Magyar Bank igazgatóságában és a Kereskedelmi Bank váltóbíráló bizottságában szerepel, de megtaláljuk az Első Pest-Budai Malom, az Első Magyar Waggongyár és a Részvénytársaságok igazgatóságában is. Az ugyancsak terménykereskedő, de 425 frt házbéradót fizető Nagel Herman az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár és a Kereskedelmi Bank igazgatósági tagja, alelnöke a Schlick-féle Vasöntödéből megalakult részvénytársaságnak, emellett igazgatótanácsosa a Tőzsdének. Különösen sokoldalúak és jelentősek Strasser Alajosnak, a már szintén ismertett nagy terménykereskedő cég fejének (jövedelmi adója közel 2000 frt) részvénytársasági kapcsolatai. Strasser alelnöke a Francia—Magyar Banknak, alelnöke az Egyesült Magyar Gőzhajózási Társaságnak, igazgatósági tagja az Általános Magyar Municipális Hitelintézetnek, alelnöke az Első Magyar Waggongyárnak, igazgatósági tagja a Pannónia Gőzmalomnak és a Tőzsdének is. Basch Fülöp terménykereskedő (1852 frt házbéradóval) igazgatósági tag az Első Magyar Iparbankban és az Első Pest-Budai Malomban, emellett alelnöke a Részvénytársaságoknak. A dohányon meggazdagodott, ekkor 5654 frt, de már csak házbéradót fizető Gold Zsigmond az Osztrák Nemzeti Bank és a Kereskedelmi Bank váltóbírálója, ám emellett igazgatósági tag a Pannónia Gőzmalomban, az Első Magyar Gőzhajózási Társaságnál és a Tőzsdén. A bornagykereskedő Jálics Ferenc a Kereskedelmi Bank alelnöke, az ugyancsak dohányon indulva meggazdagodott két Schossberger: Zsigmond és Henrik (több mint 5500 frt összadójukból 1800 frt jövedelmi adó) közül előbbi az Angol—Magyar Bank és a Kereskedelmi Bank, valamint az Alföldi Vasút igazgatósági tagja, Henrik a Pest-Lipótvárosi Takarékpénztár alelnöke.

A fentiekben felsorolt terménykereskedők mellett azonban 1873-ban (többnyire a főváros terménykereskedelmének éléről) részvénytársaságokba bekapcsolódott virilistáinknak egy csoportjából egyes nagyobb családokból több tagot is találunk, mégpedig vagy úgy, hogy e tagoknak majd mindegyike virilista s egyszersmind valamely részvénytársaság vezetőségi tagja is, vagy úgy hogy egyesek, ha nem szerepelnek is az adózók jegyzékén, annál több részvénytársaság vezetőségének tagjai. Mivel ilyen esetekben nyilvánvaló, hogy a céget jegyző virilista tagok adóját meghatározó vagyonalapot a többiek igazgatósági tagsága nem jelentéktelenül befolyásolja és fordítva: a virilista cég jövedelméből felhalmozódott vagyon nyilván jelentős részében az igazgatósági tagok által jelzett vállalkozások részvényeibe nyer befektetést, az alábbiakban e néhány jelentős család tagjai esetén virilista és esetleg nem virilista tagjaik részvénytársasági kapcsolatait együttesen fogjuk ismertetni. A terménykereskedő dinasztiák között már vázlatosan ismertettük a baranyavári, illetve erényi előnévvel csak a kiegyezés után nemesített Ullmann család karrierjét, mely a világháború legvégén Ullmann Adolf bárósításáig emelkedik. Ám e karriernek alapja nem csupán a terménykereskedelem volt, mely jövedelmükhöz képest már csak csekély összegű adó fizetésére kötelezte az Ullmannokat. Alkalmos időpontban az így felhalmozódott vagyon megfelelő befektetése lendítette tovább a családot. Az erényi ágból Ullman Károly alelnöke az általa is alapított Kereskedelmi Banknak, igazgatósági tag az Osztrák Nemzeti Bank pesti fiókjában, az Első Magyar Iparbank és Takarékpénztárban, a Hitelbankban, valamint a Nyugati Vasútban. Testvére, a baranyavári ágat alapító Ullmann Mór György (1873-ban nem virilista) a Magyar Földhitelintézet, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt., a Lujza Malom és a Tőzsde igazgatósági tagja, a Pesti Nyomdának pedig elnöke. A még reformkori dohánykereskedelemből és dohánygyárakból kinőve, az adójegyzék szerint már csak háztulajdonosként adózó két Fuchs testvér közül Rudolf (2265 frt házbéradóval) a Hitelbank alelnöke (a bank alapítói között apja is ott volt), a Kereskedelmi Bank felügyelőbizottsági tagja, valamint a Pest-Lipótvárosi Takarékpénztár, a Hungáriával a Duna-parti szállodasor kezdeteit megteremtő Hotel Rt., a Hengermalom, valamint az Alföldi Vasút igazgatósági tagja. Testvére, Gusztáv, aki 1873-ban nem, és 1888-ra is csak 347 frt adóval szerepel a virilisták jegyzékén, a Kereskedelmi Bank egyik váltócenzora, a Hengermalom, a Nyugati Vasút és a Pécsi Brikettgyár igazgatósági tagja.

A kapcsolatok igen változatosak lehetnek. Herzfelder Adolf, aki az általa jegyzett Herzfelder H. és Fia cég adójával együtt összesen 2735 frt házbér- és közel 1400 frt jövedelmi adót fizet (a cég Herzfelder Dávid 1847—1848-ban 10 frt-ot adózó pesti terménynagykereskedésére és váltóüzletére megy vissza), két másik terménykereskedő Herzfelderrel: Lajossal (453 frt jövedelmi adó) és Zsigmonddal (1304 frt összadóból 370 frt a jövedelmi adó) együtt a Várba vezető Gőzsikló Rt. igazgatósági tagja. Adolf emellett a Kocsi- és Közúti Vasút Építő Rt., Lajos pedig az Erzsébet Malom igazgatóságában játszik szerepet. Nem kevésbé tanulságos a Holitscher család egyes tagjai részvényekre alapított összeköttetéseinek képe: a Holitscher Baruch és Fia terménykereskedést (513 frt jövedelmi adó) jegyző Manó (talán ő a virilista gyárosoknál felsorolt olajgyár gazdája is?) a Victoria és az Árpád Malom, míg Vilmos az Első Magyar Kamgarfonó igazgatósági tagja, azonkívül váltóbírája az Első Magyar Iparbanknak is. (A család egy harmadik tagja — talán az apa? — Holitscher Fülöp, 1873-ban nem pesti virilista, de már Pest megyében szerzett birtokot, mely után 1888-ban 1887 frt adóval a Pest megyei virilisták jegyzékén fogjuk megtalálni.) Herzl Antal, 1909 frt házbér- és 253 frt jövedelmi adót fizető terménykereskedő, igazgatósági tagja az Első Pest-Budai Malomnak, váltóbírája a Kereskedelmi Banknak és az Osztrák Nemzeti Bank pesti fiókjának: az ugyancsak terménykereskedőként 434 frt házbéradót fizető Jakab a Magyar—Svájci Szódagyárban, a virilista szint alatt adózó Miksa pedig a Pest-Terézvárosi Iparbankban igazgatósági tag. Valószínűleg ugyanebből a családból származik az a Herzl Ti-vadar, aki bár ekkor még nem szerepel a legnagyobb adófizetők jegyzékén, de 1888-ban mint

csetei Herzog Adolf és Péter terménykereskedő cégének egyik, már említett jegyzője már közel 4000 forint adóval a legnagyobb virilisták között fog felbukkanni. De Herzl már 1873-ban is elnöke a Blum-féle gőzmalomnak, igazgatósági tagja a MOKTÁR-nak és az Első Magyar Gőzhajózási Társaságnak. A terménykereskedők közül a korábban már részletesen bemutatott hatvani Deutsch család kapcsolódik talán a legtöbb szállal a részvénytársaságokhoz: Bernát váltóbírálója az Osztrák Nemzeti Bank pesti fiókjának és a Kereskedelmi Banknak, ugyanott tagja a felügyelő bizottságnak is; igazgatósági tagja a Magyar Jelzalog Hitelbanknak, az Egyesült Budapesti Fővárosi Takaréknak, a Salgótarjáni Kőszénbányának és a Kassa—Oderbergi Vasútnak (mely utóbbinak építésében a család építési vállalkozóként szerepel). Testvére, József 1873-ban önállóan nem szerepel a virilisták jegyzékén, de már igazgatósági tagja az Első Pest-Budai Malomnak és az Egyesült Magyar Gőzhajózási Társaságnak, nagybátyjuk, Deutsch Sándor pedig a Pesti Bank és a Lipótvárosi Takarékszövetkezet igazgatósági tagja, alelnöke az Allgemeine Spar- und Creditverein für Gewerbetreibende, amellyel ipari vonatkozásban igazgatósági tag a Salgótarjáni Kőszénbányánál, a Pesti Nyomdánál, valamint az Első Magyar Kamgarnfonónál.

A 104 terménykereskedőből 47 vitt vezető szerepet a részvénytársaságokban; közülük huszonhat olyat soroltunk itt fel, akiknek különlegesen sokoldalú, sokféle szétágazó részvénytársasági kapcsolatai voltak. Példájuk különösen tanulságosan mutatja be egyrészt a terménykereskedelemből eredő tőkefelhalmozás befektetési irányának aránylag változatos voltát: azt, ahogyan a pesti terménykereskedő tőkéje keresztül-kasul szövi a magyar gazdasági élet legfontosabb szerveit, másrészt e befektetések legfőbb irányait is: így mindenekelőtt a bankok (illetve bizonyos bankok) és takarékpénztárak, ezután a malmok, majd a közlekedési eszközök gyártása, illetve a közlekedés főbb vállalatai felé irányuló érdeklődést: csaknem kizárólag budapesti, a gazdasági élet egyre több ágának a fővárosba való koncentrálódását elősegítő vállalkozások ezek. Fejlődésüknek és jelentőségüknek ismeretében az őket tőkéjükkel létrehívó terménykereskedelem szerepe a főváros gazdasági központtá fejlesztésében még világosabban megfigyelhetővé válik.

De ha nem is hasonlóan tömörülve, és nem is ilyen nagy számban, de a több részvénytársaságban is vezető szerepet játszó személyek között megtaláljuk Budapest egyéb kereskedelmi ágazatainak néhány jellegzetes képviselőjét is. A fentebb részletesen bemutatott ágazatok közül a vaskereskedelemből már ismert Tömöry Jenő Ágost (emlékeztetünk: 3071 forint összadójából 1091 forint jövedelmi adóval) nemcsak az Osztrák Nemzeti Bank pesti fiókjának, hanem a Kereskedelmi Banknak is igazgatósági tagja és elnöke a Concordia Malomnak: vagyona súlyához méltó banki és ipari vállalkozások ezek. A 2936 forint összadójából 843 forint jövedelmi adót fizető Hirschl Jakab szerszámkereskedő a Budai Kereskedelmi és Iparbank, valamint a Hungária Szállodát (az első Duna-parti nagyszállót) létrehozó Hotel Rt. igazgatóságában foglal helyet.

A részvénytársaságokba így beépült virilista kereskedők útjának elemzése — kivált a még 1848 előtt indult kereskedők vagy családjuk útjának esetén — a kereskedelmi tőke metamorfózisának számos jól megfigyelhető jellegzetes példáját mutatja. Grabovszky György pl. régi pesti szerb kereskedő családból származik. Grabovszky Atanáz 1816 körül a pesti Polgári Kereskedelmi Testület másodelőjárója volt; ő és Grabovszky Konstantin (aki 1846—1847-ben ugyanezen kereskedelmi testület VI. osztályában adózó tekintélyes kereskedő) 1823-ban apadiai előnévvel kapnak magyar nemességet. 1873-ban a Grabovszky családból Konstantin és Atanáz immár e réteg útjára jellemzően hivatalnokok, György azonban még mint kereskedő 1079 forint házbéradót (Gizella — Vörösmarty tér — 5. számú háza után) és nyilván nagykereskedése után 251 forint jövedelmi adót fizet, emellett — kétségtelenül a család egésze által biztosított vagyoni bázison — igazgatósági tagja az Osztrák Nemzeti Bank pesti fiókjának és a Kereskedelmi Banknak, a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnak, de nem kevésbé jelentős pozíciói vannak ipari vonalon: alelnöke a Király Sörfőzdének, a Salgótarjáni Vasfinomítónak, a Pécsi Brikettgyárnak és a nemsokára fel-

számolásra kerülő Első Magyar Gépgyár Rt.-nek. Ugyanígy régi kereskedő családok tőkéjének áramlását mutatják Manno Istvánnak (1846—1847-ben a Pesti Kereskedelmi Testület IV. osztályában adózik), 1873-ban 4811 frt házbér után adózó kereskedőnek részvénytársasági kapcsolatai: ő igazgatósági tagja a Király Sörfőzdének és igazgatója az Első Magyar Iparbank és Takarékpénztárnak. A még a reformkorban induló kereskedelmi tőke iparivá válásának nem kevésbé jellegzetes példajaként ismertethetjük Kunewalder Lipótnak, illetve családjának pályafutását. Kunewalder Jónás mint a Kunewalder testvérek termény-, bizományi, szállítmányozási és váltóüzlet cégének tulajdonosa 1847—1848-ban a pesti Kiváltságolt Nagykereskedelmi Testület tagjaként 16 frt adót fizet. A cég a gróf Károlyiak — elsősorban gróf Károlyi György — uradalmi termékeinek felvásárlója, képviselője a gróf muzsaji timsógyárának és emellett vezérügynöke a Trieszti Általános Biztosítónak. Boskovitz L. Józseffel együtt Kunewalder az első pesti zsidó, aki az 1840. évi XXIX. tc. alapján már korábban megvásárolt pesti házainak saját nevére irathatását kérelmezi. 1873-ban a virilista jegyzéken a Kunewalder testvérek neve alatt jegyzett terménykereskedő cég tagja, emellett azonban igazgatósági tagja a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnak, a Pest-Budai Kézművesbanknak és váltóbírája az Osztrák Nemzeti Banknak és a Kereskedelmi Banknak. 1888-ra Kunewaldert már a Pesti Hazai Első Takarékpénztár igazgatói székében látjuk, bár másodelőjárója a Pesti Polgári Kereskedelmi Testületnek is. Kunewalder mellett elég, ha csak utalunk a Wahrmann család ugyancsak a bankból, terménykereskedésből és háztulajdonból együttesen kinőtt, végül a fővárosi, sőt az egész hazai hitelügyben roppant jelentőssé váló magánbankhoz vezető vagyonára: ennek alapján Wahrmann Mór 1873-ban az Angol—Magyar Bank, a Pannónia Gőzmalom, a Ganz és a Pesti Nyomda igazgatóságán kívül a Tőzsde vezetőségének is tagja.

Egészen külön hely illeti meg felsorolásunkban (a kereskedőtőke egy másik útjának példajaként is) a két Szitányi testvért: Bernátot és Izidort. A reformkori, a terménykereskedelemben és bankalapításban tevékeny Szitányi Mór örökségéből összegyűlt, közel 10 000 frt adóra kötelezett vagyon, illetve kb. 650 frt adójú jövedelem ugyanis a részvénytársulatoktól sem tartja távol magát. 1873-ban Szitányi Bernát részint a Francia—Magyar Bank, részint a Magyar—Svájci Szódagyár igazgatósági tagja, Izidor pedig a Pesti Közúti Vasút és a Pest-Lipótvárosi Takarékpénztár igazgatóságában tevékenykedik. De a családnak ebben a generációjában már megindul bizonyos dzsentriszédési irányzat, mely a Szitányiakat és hatalmas vagyonukat végül is erőteljesen a földbirtok felé irányítja.

8. *A régi pesti polgár a virilisek között és a virilisek családi kapcsolatai.* Áttekintve virilistáink e három nagy csoportjának belső szerkezetét és szerepét a város alakuló részvénytársaságaiban, nem indokolatlan, ha végezetül felvetjük: mennyiben voltak e csoportok tagjai új alakjai a városfejlődésnek, illetve mennyiben voltak maradványai a régi városi polgárságnak? A város az 50-es évek közepétől különös erővel kibontakozó kapitalista fejlődésében, legalábbis a városegyesítéséig, s éppen ezeken, a polgári vagyonszerzésben, mint láttuk, különleges súlyú és jelentőségű területeken, mennyiben tudott élen maradni a régi polgár és mennyiben kényszerült átadni helyét új elemeknek? A részleteiben már tárgyalt kérdést egészében a már 1848 előtt polgárjogot szerzett személyeknek, illetve családjuk tagjainak, valamint az 1848 előtt a pesti kereskedelmi testületek tagjainak (együttesen: a régi polgároknak) az 1873. évi virilisták közötti előfordulását vizsgálva kíséreljük meg megválaszolni. Ennek eredményeként a 7. táblázatot (63. l.) kapjuk:

7. táblázat. Régi polgárok aránya Pest legnagyobb adófizetőinek egyes jellegzetes csoportjaiban

	Szám	Ebből régi polgár		Ebből 1000 frt-on felül adózik	
		szám	%	szám	%
Virilisták	1028	360	35	162	15
ebből					
a) háztulajdonos	474	167	35	86	18
b) építőipari	26	9	38	5	21
c) terménykereskedő	104	21	20	12	11
d) vaskereskedő	12	8	66	4	33
Összesen (a—d)	616	205	33	107	17

A táblázat (melynek összeállításánál különben kihagytuk a közönségesebb neveket, mivel azoknak 1873. évi viselőit megfelelő genealógiai kutatások hiányában nem tudtuk hozzákapcsolni az ilyen nevű 1848 előtti régi polgárokhoz, illetve kereskedőkhöz — vállalva ezáltal azt is, hogy a régi polgárok aránya a valóságnál valamivel kisebb lesz) világosan mutatja, hogy 1873-ig a régi polgárok (akik alatt persze nem szabad valamilyen évszázados múltra visszatekintő városi patriciátust értenünk, hiszen családjának pesti polgárjogát még a XVIII. század végéig is csak kis töredékük tudja visszavinni) még elég erőteljesen őrizték pozícióikat. Elsősorban az építőipar és a vaskereskedés virilistái, olyan területek legnagyobb adófizetői tehát, ahol a tradíciónak a vagyoni emelkedést biztosító társadalmi és üzleti kapcsolatok megteremtésében különösen nagy szerepe van. A pozíciók ilyen megtartása e területeken nemcsak a régi polgárok aránylag magasabb számában, hanem az újonnan jöttékénél kedvezőbb vagyoni helyzetükön is megfigyelhető. Jellemző, hogy ugyanakkor a háztulajdonban ez már kevésbé figyelhető meg: itt a régi polgárok nem tudnak az átlagnál nagyobb arányban megkapaszkodni, ami jól mutatja, amit más kapcsolatban már hangsúlyoztunk is, hogy a rohamosan kibontakozó városépítés máris milyen nagy, újabb keletű tőkét is magához von, mégpedig nemcsak a kisebbek, hanem — és elsősorban — a nagyobbak közül is. Legtanulságosabbak azonban — bár nem különösebben meglepőek — a terménykereskedők csoportjának ilyen erősen új voltát mutató adatok még a nagyobb vagyonok esetén is: a nagy változás, ami a terménykereskedelemben ugyancsak az 50-es évek közepétől a hazai vasúthálózat kiépülésével bekövetkezett, s ami egyrészt a gabonakereskedelem, másrészt általában a bizományi üzlet erős kiszélesedésével járt együtt, itt is igen egyértelműen érezteti hatását. A virilizmus tehát a vizsgált, a vagyonosodásban különös jelentőségű területeken sem alakult lényegesen eltérően az általános és várt törvényszerűségetől, s míg egyrészt ezeket igazolja, másrésztől ugyanakkor igazolja táblázatunk vonatkozó részének adatszerű realitását is.

De ha most már a város társadalmának kialakuló új vezető rétegét tagjainak egymás közti, a pusztán gazdasági kapcsolatokon túlmutató viszonylataiban is megvizsgáljuk, egyre világosabban bontakoznak ki az új, e heterogén eredetű csoportokat összefogva kialakulni kezdő egységes tőkés uralkodóosztály körvonalai — megfelelően végül is ugyanazoknak az általános törvényszerűségeknek, melyeket a régi polgárok és az újak arányának alakulásánál már megfigyelhettünk. Legvilágosabb jele ennek az egységesülésnek egyrészt az, ahogy a korábbi hagyományos társadalmi munkamegosztás kialakította csoportokon belül most a legnagyobb vagyonok kezdenek elzárkózni, egyre szorosabban egymás mellé tömörülni — másrészt az, hogy az így csoportonként elkülönülő legnagyobb vagyonok vonatkozásában megindul a csoportok közötti válaszfalak lebomlása: a vagyon, eredetére való tekintet nélkül, megkezdte egységesítő munkáját a maga körében. Általánosítani e tendenciát illetőleg még korai lenne: ehhez sok és

szétágazó további kutatás szükséges. Néhány jelentős pesti vagyon családi kapcsolatainak alakulása azonban legalábbis már ebbe az irányba látszik mutatni.

A legnagyobb vagyonok ugyanazon csoporton belüli összezárulására egyik legjellegzetesebb példa a dúsgazdag borkereskedő Jálicsok családi kapcsolatainak alakulása. Jálics Ferenc felesége Tömöry lány: valószínűleg a nagy vaskereskedő Jenő Ágost testvére, Karolina. Gyermekeik közül Kálmán (1834—1897) egy ugyancsak régi pesti német polgárcsalád leányát, Eisele Máriát veszi feleségül; az ő egyik leányuk, Mária (sz. 1862) ifj. Luczenbacher Pálnak, másik leányuk, Aloisia (sz. 1866) a sertéskereskedő Geiszt fiának, Gyulának lesz a felesége; fiuk, Ferenc (sz. 1864) viszont első unokatestvérét, apja másik fiútestvérének, Ignácnak (1843—1890) a gazdag kézműáru-kereskedő, majd bankelnök Aebly Adolf Szidónia leányával kötött házasságából származó leányát, Vilmát (sz. 1871) fogja elvenni. Ferenc két leánygyermeké férjeit ugyancsak Pest nagy virilistái közül fogja választani: Ilona (1832—1892) férje Burián János, nagy pesti részvénytársaságok jogtanácsosa és jelentős háztulajdonos, Augusztáé (sz. 1840) szubotcai Kis Kornél, az Alter-féle híres divatáruüzletet átvevő virilis kereskedő.

A Tömöry vagyon azonban nemcsak Jálicsokkal fog össze, hanem a vasszakmán belül a Heinrichekkel is. A nemességszerző Heinrich Alajos (1776—1844) fiai közül Jánosnak fia, Kálmán Tömöry Paulát veszi feleségül, Ferenc fia (megh. 1896) Tömöry Eugéniát, s az ő fiuk pedig unokatestvérét, Tömöry Melanie-t. Heinrich Alajos Klára leánya Tömöry Károlyhoz megy feleségül. De egyéb családi kapcsolataik is megmaradnak a virilisek csoportján belül: Heinrich Alajos Gizella leánya Konopy Kálmánnak lesz a felesége (a Konopyak Czigler néven voltak pesti polgárok, akik nevüket 1870-ben történt megnevelésükkor változtatták meg): Konopy Kálmánnak 1873-ban 340 frt adót fizető háztulajdona szerepel az adójegyzékben. De Heinrich Alajos Nándor fia sem marad el testvérei mögött: ő az állítólag olasz eredetű, a kamara szolgálatában bányaműszaki szakemberként felemelkedett Szájbély családból nősült: a családból Szájbély Gyula a század végére lesz helyi érdekű vasúti spekulációk révén Budapest egyik jelentős telektulajdonos virilistája, Kálmán pedig a MÁV igazgatója.

Heinrich Alajos nevét Imrédyre változtató testvére, Ferenc (1779—1855) ágában mintha a név-magyarosítás a társadalmi kapcsolatok irányának változását is magával hozná. Ferenc egyik fia, Lipót (1818—1882) a dzsentrifelé orientálódik: Bittó Júliát veszi feleségül, a Deák-kor egyik átmeneti miniszterelnökének családjából, leányuk viszont Fabinyi Gusztávhoz megy feleségül. A Fabinyak az 1840-ben megnevelített pesti orvosprofesszortól és a gazdag nagykereskedő Liedemann családból származó feleségétől öröklött jelentős vagyon birtokában ekkor már ugyancsak fontos pesti virilisták, kik azonban az apai vonalat követve, közszolgalatban helyezkednek el: Fabiny Teofil az igazságügyminiszterségig emelkedik.

Az így adott igazságügyi kapcsolatoktól is nyilván befolyásolva, Imrédy Lipót Kálmán fia (sz. 1853) Vajkay Karolinát fogja feleségül venni, a szeredi előnévvel 1880-ban megnevelített Vajkay Károly budapesti ítéltáblai alelnök és Heller Karolina leányát. Az ő fiuk, Béla (sz. 1891) pályája csúcspontján a miniszterelnöki székbe fog kerülni.

Míg a Tömöry—Jálics—Heinrich kapcsolatok igen jellegzetesen mutatják egyrészt a pesti, még a feudális viszonyok között nagyra nőtt nagykereskedők éppen a hazai kapitalizmus ezen első évtizedeiben még erősödő szívós összetartását, másrészt azonban azt is, hogy e családi kapcsolatok további kiterjesztésében már mekkora szerepe van az ugyancsak ebben a korban szerzett nemességnek (mint a hasonló társadalmi és ennek alapjaként anyagi helyzet fokmérőjének), más vonatkozásokban megláthatjuk a hagyományos csoportok ugyancsak a vagyon alapján kezdődő fellazulását is. Erre a vaskereskedő Wurm család mutatja az érdekes példát. A vagyon- és nemességszerző Wurm (Almay) József (1770—1854) (nyilván az 1873-ban ugyancsak 10 000 forinton felül adózó Unger Henrik rokonságából származó) Unger Rózától, illetve az ugyancsak virilis, régi polgári Crettier családból származó Crettier Annától született gyermekei még meg-

maradnak saját társadalmi csoportjukban: Erzsébet Bugát Pálnak, a reformkor jeles orvosprofesszorának, Klára Rottenbiller Lipótnak, Pest 1848-as polgármesterének lesz felesége. Testvérük, Rudolf ugyan bárólanyt vesz feleségül, de a Fellnerek bárósága ugyanúgy a napóleoni háborúk korában végzett hadiszállításból nőtt ki, mint az Almayak nemessége. E keretek áttörése Rudolf leányainak házasságaiban következett be: Almay Irma gróf Széchenyi Ödönnek, a legnagyobb magyar a fővárosi, majd utána a konstantinápolyi tűzoltóságot is megszervező, különböző tőkés gründolásokban való részvételtől sem visszariadó fiának lesz a felesége, Gizella pedig az 1830-as években bárósított Pest megyei nagybirtokosnak, báró Liphay Antalnak.

Ugyanezt a fejlődést tükrözi a pesti „görögök” a vallási közösség révén is támogatott állandó egymás közötti házasodása, melynek bomlása során azonban éppen adójegyzékünk keltének évében Muráthy Szilárd Irén leányát már Teleki Géza gróf fogja feleségül venni. S e korban már megindul a családi kapcsolatok alakulása a dzsentrí és — egyelőre csak a megnesemesített s ennek során kitért — zsidó kereskedők csoportja között is: a Szitányiak már a Szentiványiakkal vannak kapcsolatban, a Wodianerek a gróf Nemes és a borosjenői Atzél családokkal házasodnak össze, hogy azután a század végére mindezen kapcsolatok már egészen gyakoriakká válva — ha továbbra sem problémamentesen — jelezzék egy új, minden előző, kapitalizálódni képes elemet összeolvasztó tőkés uralkodó osztály megszületését.⁵⁴

*

9. *összefoglalás.* Fejtegetéseinknek itt egyelőre végére értünk. Pest 1873. évi legnagyobb adófizetőinek jegyzékéről kiemelve és megvizsgálva a legnépesebb és a város társadalmi és ezáltal gazdasági fejlődését is legjellegzetesebben tükröző csoportokat, határozott körvonalú képet kapunk. Olyan képet, mely egyrészt meglehetősen pontosan tükrözi a városfejlődés ekkori szakaszának fő jellemzőit, másrészt azt, hogy e jellemző vonásoknak Pesten valóban már egy új alapon épülő társadalom felel meg.

Az elemzés világosan rámutat ugyanis egyrészt a város immár az egész ország gazdaságában betöltött egyre szélesedő szervező funkciójára: országos terménykereskedelmi központtá válására — másrészt az ezzel szorosan kapcsolatban állva hatalmasan fellendülő városépítésre és általában urbanizációra —, s végül mindennek világos következményeként a pesti ingatlanbirtoklás hirtelenül különösen megnövekedett szerepére a polgári vagyontöbbletben. Társadalomalakító fejlődés ez: nyomán legnagyobb számban a legkülönbözőbb fajta termény- és állatkerekedők, építésszek, építési vállalkozók és az ő munkájuk nyersanyagát szállító építőanyag-gyárosok és -kereskedők s végül a nagy vagyonú háztulajdonosok kerülnek be a város legvagyonosabb, vagyonukkal most a közügyek intézésére is befolyást nyert embereinek soraiba. Elhelyezkedésük e főbb csoportokban jellegzetesen megfelel annak a sorrendnek és jellegnek, melyben a gazdasági élet általuk képviselt ágazatai a városfejlődésben most egymás után szerephez és jelentőséghez jutnak. A terménykereskedők közt legnagyobbbrészt a város legújabb burzsoáziája sorakozik fel: olyan réteg, mely — ha soraiban megtaláljuk is az egyes ágaiban már a reformkorban kibontakozott, pesti termény-nagykereskedelem sok jellegzetes képviselőjét — éppen a lehetőségeknek legújabbban a vasútforgalom kiterjedésével előállt hallatlan megnövekedése révén szélesedett ki és töltődött fel számos, vállalkozó kedvű és némi tőkével már rendelkező új elemmel. Az építőiparral és építőanyag-kereskedelemmel összefüggő terület viriliseinek összetétele világosan tükrözi a Pest városépítésében mennyiségileg (utóbbi szempontból két vonatkozásban is) éppen ezekre az évtizedekre egyaránt megindult hatalmas változást: részben az építési igények roppant megnövekedését, másrészt ennek kielégítésében már a modern városra jellemző nagy, többemeletes (és a városi differenciált munkamegosztásnak és az ebből előállt különleges funkcióknak megfelelően) már modern épületgépészeti elemekkel is ellátott

épülettípusoknak, s — részben ezzel is összefüggésben — egy új építészeti stílusnak előtérbe nyomulását és uralkodóvá válását. A háztulajdon összetevőinek elemzése pedig immár csupán bérházként egyrészt nyersen jövedelmet hajtó vagyontárgy voltára, másrészt tudatosan ilyenként is történő építésére, sőt kezdődő halmozására utal: olyan tendenciára, melynek nyomán, okait és mozgatóit kutatva a kör bezárul: végül ismét visszajutunk a város országos gazdasági központtá válásához, illetve ahhoz a nagy változáshoz, melyet e funkciójának megerősödésében a közlekedés modernizálódása éppen ezekben az években hozott létre. S amint a terménykereskedelem virilistái között a város és a benne összpontosuló hazai kapitalizmus legújabb — úgy a már csupán háztulajdoni vagyonalapjuk folytán virilisek között legrégibb, legnagyobb múltú viriliseivel találkozunk: még a reformkornak, a pesti piacra szállító árutermelő magyar arisztokrataival, és a házi zsidóikból, s a XVIII. század második felétől s a napóleoni háborúk korában bevándorolt balkáni kereskedőelemekből, valamint a helyi német polgárság egy vékony rétegéből már a reformkor és 1848 bankáiraivá váló terménykereskedőivel, pénzembereivel — együttesen az első hazai gyárak és bankok részvényeseivel is. Persze a régi pesti tehetősebb céhes polgárság zöme is itt, a háztulajdonosok között helyezkedik el, — túlnyomórészt azonban már csak e réteg alsóbb vagyoni kategóriáiban, hogy azután a kapitalizmus a vagyonosok vagyontát csak tovább növelő, és így a virilizmus értékhatárát is egyre feljebb emelő fejlődése során a század végére már jórészt kihullják a legnagyobb adófizetők soraiból.

De a legnagyobb adózók mindezen csoportjainak elemzése egyszerismind azt is megmutatja, hogy e csoportok felhalmozódott és működő tőkéje már nem elégszik meg csupán eredeti körülhatárolt tevékenységi körével: egyrészt még régi, hagyományos útját folytatva, egyéni cégek létesítésének formájában is, másrészt és elsősorban a 60—70-es évek Gründerzeitjének sodrában gomba módra elharapódzó részvénytársaságok alapításán át jelentős — mondhatjuk döntő — részt vállal azokban az elsősorban és legkézenfekvőbbben ipari vállalkozásokban is, melyek e tőkék szélesebb körű, új, még nagyobb és gyorsabb profitot kínáló területeken történő befektetését célozzák. E tendenciában különösen a főváros és egyúttal az ország legnagyobb hitelügyi intézményeiben betöltött illetén szerepük jellegzetes: olyan területet vonnak ezzel befolyásuk alá, mely a század végére a finánc-tőke terjeszkedése révén e rétegnek (melyből addigra már kevésbé személyei, mint inkább csak az általuk akkor képviselt funkciók maradtak meg) szinte készen fogja szállítani az ország nagy mértékben akkor felépülő modern gyáripára feletti befolyást.

A virilisták e kiemelt főcsoportjainak vizsgálata azonban végül is nem csupán a város immáron kizárólagosan a kapitalizmus jegyében álló új funkcióit tükrözi (ezáltal viszont egyszerismind igazolva is magának a jegyzéknek forrásértékét is), hanem rámutat arra is, hogy ezekben az új funkciókban a város társadalmának egyes, történetileg, etnikailag és gazdasági alapjukat tekintve is már differenciálódott rétegei milyen pozíciókat tudtak biztosítani maguknak, milyen állásból indulnak neki a frissen megalakult főváros és rajta keresztül az egész polgárosodás országos gazdasági és részben politikai vezetéséért is vívott harcnak. Vizsgálatunk révén így úgy véljük (a virilistákat adó többi tényező, más foglalkozási csoportok vizsgálatának helyhiány miatti kényszerű mellőzése ellenére is): a további fővárosi városfejlődés s ezáltal a magyar kapitalizmus egészének képe, későbbi fejlődésének is nem egy jellegzetes vonása kezd most világosabban érthetővé válni.

II. Budapest legnagyobb adózói, 1888

Ha az eddigiekben — mintegy vizsgálatunk kiindulása gyanánt — Budapest, gyakorlatilag azonban csak Pest 1873. évi legnagyobb adózóiról még csak statikus képet rajzolhattunk — legfeljebb egyes esetekben utalva vissza személyek vagy vállalkozások távolabbi előzményeire vagy utóéletére — a továbbiakban immár magát a mozgást, a legnagyobb adózók struktúrájában a következő másfél évtizedben, 1888-ig végbement változást kívánjuk megvizsgálni a már elemzett 1873. évi névsor és egy, az egész ország és benne a főváros legnagyobb adózóit felsoroló 1888. évi kiadvány adatainak összevetése alapján. A mozgás feltárásának segítségével most már arra is választ keresve: a Gründerzeitnek a 70-es évek elején tetőző fellendülése után az 1873. évi nagy és váratlan gazdasági válság, majd a hazai gazdasági élet kezdődő újjáéledése közötti, gazdaságilag végül is legnagyobb részében igen kedvezőtlen, sokáig pangás és a tőkék óvatos visszahúzódása által jellemzett 15 év hogyan befolyásolta a főváros legnagyobb adózóinak csoportját? Illetve: e másfél évtizednek végső fokon milyen befolyása volt a gazdasági élet azon területeire, melyeken a legnagyobb adófizetők helyzetét meghatározó vagyoni, illetve jövedelmi alapok kialakultak, és mindez milyen változásokat, belső eltolódásokat eredményezett a csoport szerkezetében? Úgy véljük, e vizsgálat a fenti kérdéseken túlmenően biztos bázist fog teremteni a legnagyobb adófizetők csoportjának még további útját, alakulását felderíteni kívánó kutatásoknak is.

1. A virilisek rétegének átalakulása 1873-tól 1888-ig, vagyoni viszonyok és foglalkozás szerint. Ha az 1888. évi legnagyobb adózók⁵⁵ csoportját mindenekelőtt a már 1873-ban kialakított foglalkozási főcsoportokba osztjuk be, majd ezeken belül a személyeket az adóalap nagysága szerinti kategóriákba is besoroljuk és mindezt az 1873. évi eredményekkel is összevetjük, a 8. táblázatot kapjuk (68–69. l.).

A táblázat első jellegzetes vonása máris a dekonjunktúra hatását mutatja: az adóalapok feltűnő csökkenését. 1873-ban (igaz, hogy csak Pest lakosai közül) a legnagyobb adózók közül senkinek adója nem szállt 400 frt alá, — 1888-ra az — immár budapesti — legnagyobb adózók közel 20%-a, 222 fő már a 300 és 400 frt közötti kategóriában adózott. De csökkent a legmagasabb adó kategóriákban adózók létszáma is: 1000 frt-on felül 1873-ban még 427-en adóztak, 18 év után már csak 340-en. Az egész struktúra végül is a fizetett adók végösszegeit tekintve erőteljesen elmozdult lefelé: mintha a város legnagyobb adózói általában erőteljesen elszegényedtek — de legalábbis adóalapjuk jelentősen lecsökkent volna.

Ez a mozgás azonban sajátos módon párosult a struktúrát alkotó főbb foglalkozási csoportok létszámának átalakulásával is. Ha az egyén meghatározott foglalkozási főcsoportba történő egyértelmű besorolása nem is volt mindig lehetséges (egy vagyonalap több foglalkozási főcsoportra is visszavezethető eredete miatt: pl. a bankár vagy ügyvéd háztulajdonos is lehetett, a pénzváltó üzlet bizományi üzlettel s emellett háztulajdonnal is párosulhatott stb.), mégis a legnagyobb adózók közé csak háztulajdoni, illetve házbérvédelmi adójuk alapján bekerültek főcsoportjának létszámcsökkenése (504>211) és a szabad foglalkozású értelmiség (valamint kisebb,

8. táblázat. Budapest legnagyobb adófizetőinek megoszlása 1888-ban, foglalkozási csoportok és összadójuk nagysága

Főcsoport	Tagjainak száma				Ebből			
	1873		1888		300—400		401—500	
	Buda	Pest	Budapest		ft			
			személy	%	1873*	1888	1873	1888
Háztulajdon	32	474	211	17,71	—	34	75	30
Kézműipar	17	87	111	9,42	—	34	26	26
Gyáripár	2	42	80	6,79	—	14	10	13
Építőipar	3	26	54	4,58	—	5	6	17
Kereskedelem	11	240	302	25,33	—	65	59	55
Vendéglátóipar	5	52	62	5,26	—	25	15	9
Szállítás, közlekedés	1	8	23	1,18	—	2	4	7
Hitel	—	10	60	5,93	—	3	3	7
Szabad foglalkozású értelmiségi	14	59	194	16,86	—	24	9	37
Alkalmazott értelmiségi	19	30	71	6,02	—	13	3	10
Egyéb	33	—	10	1,52	—	3	—	2
Összesen	137	1028	1178	100	—	222	210	213

* 1873. évi adatok valamennyi adó kategóriában csak Pestről

de nem jelentéktelen arányban a hivatalnokság) létszámának rendkívül nagyarányú megnövekedése (73<194, illetve 49<71): e két szélső pont önmagában is jelzi a változás méreteit még akkor is, ha tudjuk: az értelmiségiek túlnyomó része háztulajdonosként került a legnagyobb adózók jegyzékére. De a két szélsőség között kisebb-nagyobb növekedés figyelhető meg, jóformán valamennyi főcsoportban. Mint láttuk, igen erősen lecsökken a csak háztulajdon után adózó csoport létszáma (vele a régi polgárság szegényebb elemei esnek ki a virilisták soraiból), erősen növekszik — s immár olyan sajátosan nagyvárosi kategóriákban is, mint a lapkiadóké és a szerkesztőké — az értelmiség (köztük hatalmas méretekben az ügyvédek) és a hivatalnokság aránya, mely utóbbi a város főváros jellegének erősödésével is együttjárva egyrészt a hivatalnokság vagyonosodását, másrészt a vagyonos polgárság hivatal felé fordulását mutatja: együttesen — mint láttuk — egy sajátlagosan a városhoz kötött szellemi foglalkozású réteg kialakulásának jeleként. A városépítés az építőipar és az építőanyag-kereskedelem egyre több emberét hozza fel a virilisták soraiba: közöttük az építési vállalkozókat — a megnövekedett népesség, és vele kapcsolatban a tömegellátás megnövekedett lehetősége, a kereskedelemmel is összefonódott sütő- és húsipari, a gépi technikának az iparba és a mindennapi életbe való folyamatos benyomulása a szerelő és gépkarbantartó jellegű kézműipar arányait növeli —, s tovább csökkenti a régi hagyományos kézműipari ágak jelentőségét a virilizmusban. De általában erősödik a gyáripár viriliseinek aránya is, köztük — megfelelően az 1873-ban meginduló fejlődésnek — a szesz- és malomipari vállalkozások virilistáié, soraikban azonban még a szakma műszakilag is képzett szakembereivel is.

Legtöbb tanulságot azonban a 9. táblázat adatai szerint most is a kereskedelemnek számszerűségében erősebben, ám arányaiban már kevésbé növekvő csoportja nyújtja (69. l.):

Itt a terménykereskedők csoportjában egyrészt a régi gabona- és terménykereskedő típusának háttérbe szorulása, s helyükön részint a nagy jövedelmű nagykereskedő típusának kialakulása,

501—700		701—1000		1001—2500		2501—5000		5001—10000		10000—	
adóval											
1873	1888	1873	1888	1873	1888	1873	1888	1873	1888	1873	1888
95	42	86	29	138	49	53	21	18	5	9	1
26	17	15	18	18	13	2	3	—	—	—	—
10	13	10	8	10	20	1	6	—	6	1	—
5	8	7	9	6	10	1	5	1	—	—	—
54	72	29	40	60	54	27	10	10	5	1	1
15	15	10	6	8	5	4	1	—	1	—	—
2	6	1	4	1	3	—	1	—	—	—	—
2	8	—	5	2	10	5	19	2	6	1	2
15	37	9	37	18	56	1	2	1	1	1	—
9	14	8	14	8	12	2	6	—	2	—	—
—	—	—	1	—	4	—	—	—	—	—	—
233	232	175	171	269	236	96	74	32	26	13	4

9. táblázat. Pest 1873. és Budapest 1888. évi legnagyobb adófizető kereskedőinek megoszlása a kereskedelem egyes ágazatai szerint

Ágazat	1873	%	1888	%
Nyerstermény és szállító	63	26,25	52	16,95
Bor	8	3,30	12	3,91
Liszt	2	0,84	12	3,91
Fa	6	2,52	8	2,60
Kender, mag, szesz	2	0,84	6	1,95
Ló, marha, sertés	9	3,70	14	4,55
Bőr, szőrme, gyapjú, zsír	14	5,75	21	6,84
Textil, divat, kézmű	60	24,60	64	20,85
Vas (óra, zongora)	12	4,95	11	3,55
Üveg, porcelán, papír	8	3,30	8	2,60
Élelmiszer, fűszer, csemege	25	10,50	35	11,42
Könyv, virág	7	2,85	4	1,31
Bútor és kárpitos			2	0,66
Kereskedő (általános), szatócs, ügynök	24	10,30	53	18,90
Összesen	240	100,00	302	100,00

részint a szerényebb jövedelmű lisztkereskedők megjelenése figyelhető meg, másrészt a nyers-termények egyes ágaira specializálódott kereskedők előtérbe nyomulása. A textil- és kézműáru-kereskedelem, valamint a minőségi élelmiszer-kereskedelem arányainak stagnálása jól egészíti ki a képet, mely az előző periódusban mennyiségileg már hatalmasan kiugrott kereskedelemnek további rohamos növekedése helyett inkább bizonyos minőségi fejlődését: stabilizálódását és differenciálódását mutatja. Nem kevésbé jellegzetes a sui generis hitelélet csoportjába tartozó virilisták számának és arányainak növekedése, jeleként (a gyáriparhoz hasonlóan) egy sajátosan a hitelélet szakszerű igazgatására specializálódott réteg kialakulásának is. A részvénytársaságok igazgatóságaiban helyet foglaló virilisták névsorát elemezve, őket továbbra is elsősorban — sőt 1873-hoz viszonyítva még fokozott méretekben — a hiteléletben és az ipar bizonyos szakterületein: így döntően a malomiparban és a többi ipari részvénytársaság esetén is elsősorban s továbbra is a város korábbi kereskedelmi profiljába illeszkedő néhány régebbi gyári ipari vállalkozás vezetőségében látjuk viszont: egészében az 1873. évihez képest leszűkített területen, de pozícióikat itt még jobban megerősítve, erőiket koncentrálván.

Persze túlzás lenne mindebből az átalakulásból sommásan máris egész társadalmi rétegek összeomlására, hanyatlására következtetni. Sokaknak a legnagyobb adózók jegyzékéről való eltűnésében kétségtelen része van ugyanis annak, hogy jövedelmük jelentős részét a város gyors kiépülése érdekében adómentességgel támogatott építkezésekbe fektették, mely adójukat vagy ennek legnagyobb részét időlegesen eltűntette. De hogy a jelenség mögött alapszóiban mégis a legnagyobb adókat fizetni képes gazdasági tevékenységek bizonyos országos átrétegződésével állunk szemben azt — persze sokkal szerényebb keretek között, de — jól érzékeltetik a kor két olyan jelentős hazai városánál, mint Győrnél és Debrecennél a legnagyobb adózók csoportjának szerkezetében végbement hasonló jellegű változások.⁵⁶ a csak háztulajdonból származó adóalapok visszahúzódása, és főleg a szabad foglalkozású értelmiségi valamint hivatalnoki elemek előtérbe lépése. Reális-e ez a kép — s ha igen, valóban általános, országos jelenséggel állunk-e szemben — , és végül is országosan éppúgy, mint budapesti viszonylatban, hogyan zajlik le részleteiben is ez a táblázatunk alapján egyelőre csak végpontjain megragadható folyamat? — mindez még további kutatásokat igényel. Budapest legnagyobb adófizetőinek viszonylatában az átcsoportosulás és az adóalap általános csökkenése azonban mindenestre tény, olyan tény, mely megállapítása után a továbbiakban már a változás megállapítható részleteire irányítja figyelmünket. A társadalmi mozgás elemzése szempontjából mindenekelőtt egyrészt arra, hogy a változást előidéző erők a foglalkozási főcsoportok egészének átalakításán túl immár azok tagságát személy szerint is mennyiben és milyen adó kategóriákban változtatják meg 1873-hoz képest, másrészt arra, hogy e változások különösen mennyiben érintették a személyükben vagy a felmenőikben, jogelődeikben még 48 előtti polgárjoggal, vagy legalább a privilegizált kereskedelmi testületek 48 előttre visszanyúló tagságával rendelkező elemek („régipolgárok” — mint őket a továbbiakban is nevezni fogjuk) helyzetét.

A válasz egyrészt az egyes foglalkozási főcsoportok, illetve vagyoni kategóriák konzerváló képességére, másrészt a még a feudalizmusból származó pozíciók tényleges erejére vonatkozólag tisztázhatja az átalakulásról alkotható képet: együttesen a főváros új tőkés uralkodó osztálya kialakulásának folyamatába adhat bepillantást.

2. *Az 1873. évi virilisek stabilitása személyeik és ranghelyeik szerint.* Az első kérdés a legnagyobb 1200 (gyakorlatilag — 1873-nál most már Buda adataival is dolgozván — 1165, illetve 1178) adófizető 1873. és 1888. évi csoportja közötti személyi változásokra vonatkozik: 1873 virilisei közül hánynak sikerült 15 éven át megkapaszkodnia a legnagyobb adófizetők csoportjában? — az apa—fiú kapcsolatot vagy más nyilvánvaló közeli rokonságot, egyazon cég vezetésének folya-

matosságát a csoporton belül természetesen stabilitásként értékelve. És, folytatva a kérdést: a stabilizálódás, a megkapaszkodás milyen foglalkozási főcsoportokban, milyen mértékben sikerült — különös tekintettel arra, hogy 1873 legnagyobb adófizetőinek nem is kis része már régebbi előzményekre tekinthet vissza, sőt még a virilisként először csak 1888-ban felbukkanó személyek egy részénél is ki tudunk mutatni nemcsak 1873-ig, hanem még 1873 elé is — igaz nem virilisként — visszanyúló előzményeket. Végül pedig: a változások mennyiben érintették a legnagyobb adófizetők csoportjainak vagyoni viszonyaik szerinti rétegződését, az adóösszeg nagysága szerinti rétegződésükben e változások hogyan és milyen mértékben tükröződnek vissza?

Ennek a bonyolult, különböző erejű sok százból összefonódott stabilitás-komplexumnak képét *10/a* (72–75. l.) és *10/b* (76. l.) táblázatunk kíséri meg rögzíteni.

A *10/a* táblázat első tanulsága szerint az 1888. év 1178 legnagyobb budapesti adózója közül 592-nek, csaknem pontosan a felének vannak legalább 1873-ig visszanyúló, megállapítható, ismert előzményei. Ezek közül azonban már csak 320-nak kapcsolatai érnek is el ténylegesen az 1873. évi legnagyobb adózók csoportjáig. További 221-nek előzményeit már csak az 1873. évi pesti adójegyzék virilisek után is folytatódó, s így a virilisek anyagi szintje alá is, még hozzá elég mélyen, egészen a 140 forint-os adóhatárig lenyúló adataiból ismerjük. Végül, 51 személy előzményei még csak nem is 1873-ban gyökeredznek, hanem *csak* Pest-Buda 1848 előtti régi polgári jegyzékein találjuk meg nevüket vagy felmenőik, jogelődjek neveit.

A régi polgár azonban az 1888. évi legnagyobb adózók között még más fontosabb kategóriákban is erőteljesen képviselve van. A már 1873-ban is virilis 320 személy között ui. 114-nek vagy elődeinek van polgárjoga, vagy a régi nagy privilegizált kereskedelmi testületek valamelyikének tagságáig elérő kapcsolata; s az 1873-ban még csak a virilisek alatti rétegből ismert 221 személy közül is 51 saját, felmenői vagy jogelődei személyében rendelkezik ilyen előzményekkel. 1888 legnagyobb adózói tehát nem egy teljesen, radikálisan új fejlődési szakasz gyermekei: e réteget ugyancsak többféle erős, ha nem is minden esetben azonos erősségű szálak kapcsolják a város-történet korábbi szakaszaihoz is.

A táblázat második (a *10/b* táblázat % számításával alátámasztott) tanulsága (egy sorait összevetve a 8. táblázat megfelelő soraival) ennek az 1873-ból 1888-ig áthúzódott stabil rétegnek helyét jelöli meg a kiinduló év, 1873 legnagyobb adózói között. Foglalkozási főcsoportonként 1873 virilisei közül mekkora hányadnak sikerült 15 évre megkapaszkodnia Budapest legnagyobb adózói között? A táblázat szerint 1873 nagy létszámú, népes főcsoportjai közül a háztulajdonosoknak csak kis része, nem is 20%-a élte túl virilisként a 15 évet, az ellenpóluson a szabad foglalkozású értelmiségieknek viszont kb. 66%-a. A kereskedelem úgy látszik erősen stabilizált: több mint 35%-ban, a kézműipar viszont már szinte egyáltalán nem, alig 16%-ig. A kis létszámú főcsoportok közül meglepően magas az építőipar több mint 50%-os — meglepően alacsony a vendéglátóipar alig 13%-os stabilitása. A gyáripár esetén az ágazat jellegének (a manufaktúráról fokozottan a gépi nagyiparra történő átváltás folytán bekövetkezett) minőségi változása, a többi főcsoportban már létszámuk csekély volta teszi értelmetlenné az összehasonlítást.

Az ezekből a tanulságokból kínálkozó távolabbi következtetéseket azonban végül is csak a táblázat *harmadik* tanulságának ismeretében fogjuk levonhatni: megtudva ti. azt, hogy az 1873-ból így áthúzódott elemek mennyiben határozzák meg 1888 legnagyobb adózóinak struktúráját: abban most már mekkora súllyal fognak szerepelni és hol? A kép 1888 háztulajdonosainak csoportjában a már 1873-ban is viriliseknek csaknem 50%-ra nőtt arányát mutatja; a kereskedők csoportjában a stabil elemeknek ez az aránya kb. 30%; a szabad foglalkozású értelmiségiek körében 25%. Jóformán semmiféle jelentőségük nincs az (itt már 15 év előtt is jelentéktelen súlyú) stabilnak bizonyuló viriliseknek a kézműipar és a vendéglátóipar legnagyobb adózóinak sorában, és csökken számszerű arányuk azokban a többi főcsoportokban is, melyeknek 1873-ban

10/a táblázat. Budapest legnagyobb adófizetőinek megoszlása foglalkozási főcsoportok, vagyoni helyzetük előzményei, (A: Régi polgár, 1873-ban is virilis; B: 1873-ban is virilis; C: Régi polgár,* 1873-ban 140—400 ft kö-

		300—600	601-800	801—1000	1001—1500	1501—2000	f o r i n t t a l	
Háztulajdonos, földbirtokos, magánzó	A	12	3	5	11	7		
	B	9	7	4	8	2		
	C	12+8	6+1	1+2	3+2	—		
	D	10	1	—	—	—		—
Gyárípar	A	1	—	—	1	1		
	B	3	3	—	1	1		
	C	7+1	1+3	1+0	2+0	1+0		
	D	3	—	—	—	—		—
Kézműipar	A	2	—	1	1	—		
	B	5	4	—	1	—		
	C	8+2	3+2	2+0	3+0	—		
	D	8	2	1	—	—		1
Építőipar	A	5	—	—	1	—		
	B	5	1	1	—	1		
	C	5+2	2+0	1+0	2+0	1+0		
	D	1	—	—	—	—		—
Termény- és állat- kereskedelem	A	4	1	—	1	2		
	B	10	9	6	5	3		
	C	16+2	6+0	—	2+0	2+0		
	D	—	—	1	—	—		—
Textilkereskedelem	A	3	2	1	3	—		
	B	6	—	—	4	4		
	C	8+1	4+1	—	—	—		
	D	—	—	—	—	—		—
Kézmű- és papír- kereskedelem	A	—	2	—	—	—		
	B	—	1	—	—	—		
	C	—	0+1	1+0	—	—		
	D	—	—	—	—	—		—
Vaskereskedelem	A	—	—	—	—	2		
	B	—	—	—	—	—		
	C	—	—	—	1+1	—		
	D	—	—	—	—	—		—
Élelmiszer- és fűszerkereskedelem	A	—	1	1	2	—		
	B	2	—	3	2	1		
	C	—	—	2+0	2+0	—		
	D	1	—	—	—	—		—
Könyvkereskedelem	A	—	—	—	—	—		
	B	—	—	—	—	—		
	C	—	—	—	—	—		
	D	—	1	—	—	—		—
Kereskedő ált.	A	—	—	—	—	—		
	B	—	1	—	—	—		
	C	—	—	—	—	—		
	D	1	—	—	—	—		—

* A + jel utáni számmal jelölve

valamint adójuk összegének nagysága szerint, 1888

zött; D: Csak 1888-ban virilis, régi polgár)

2001—3000		3001—5000		5001—8000		8001 felett		Összesen		1500 ft felett adózó		Összesen 1888
a d ó z i k										1873	1888	
3		7		1		—		49		21	18	
	5		5		4		1	45		29	17	143
	—		3+0		—		—	25+13			3	
		—		—	—		—	11			—	
2		1		—				6		2	4	
	2				7			17		2	10	42
	—				—			12+4			1	
		—			—			3			—	
—								4		1	—	
	3							13		3	3	49
	—							16+4			—	
		—						12			1	
—			—					6		1	—	
	1		2					11		1	4	33
	0+1		1+0					12+3			3	
		—						1			—	
2			—					10		6	4	
	3		2					38		15	7	77
	—		—					26+2			2	
		—		—				1			—	
—			—		—			9		—	—	
	1		1		1			17		5	7	40
	—							12+2			—	
		—						—			—	
								2		—	—	
								1		2	—	5
								1+1			—	
								—			—	
—			2					4		2	4	
	—							—		—	—	
	0+1							1+2			1	7
		—						—			—	
								4		1	—	
								8		2	1	18
								4+0			—	
	1							2		1	1	
								—		2	—	
								—		—	—	1
								1			—	
								—		2	—	
								1		3	—	2
								—			—	
								1				

10/a táblázat folytatása

		300—600	601—800	801—1000	1001—1500	1501—2000
		f o r i n t t a l				
Vendéglátóipar	A	—	—	—	—	—
	B	3	1	—	1	—
	C	8+4	1+1	1+1	1+0	—
	D	2	—	—	—	—
Közlekedés és szállítás	A	1	—	—	—	—
	B	2	—	—	—	—
	C	0+2	1+1	1+0	1+0	—
	D	3	—	—	—	—
Hitel	A	—	—	—	—	1
	B	1	—	—	—	—
	C	1+0	0+1	0+1	0+1	—
	D	—	—	—	—	1
Szabad foglalkozású értelmiségi	A	3	1	—	2	2
	B	12	2	5	4	3
	C	12+0	8+2	5+0	7+2	2+0
	D	1	1	2	1	—
Alkalmazott értelmiségi	A	—	—	2	1	1
	B	3	—	1	1	—
	C	3+2	0+1	3+0	—	—
	D	4	1	—	1	—
Egyéb	A	—	—	—	—	—
	B	—	—	—	—	—
	C	—	—	—	—	—
	D	1	—	—	—	—
Összesen	A	31	10	10	23	16
	B	61	29	20	27	15
	C	79+24	32+14	19+4	24+6	6+0
	D	35	6	4	2	2
Összesen		230	91	57	82	39

ezek az elemek még jelentős hányadát tették ki. A magyarázat végül is egyszerű s a városfejlődés, illetve ezen belül is elsősorban a legnagyobb adózók rétegének belső csoportosulását átalakító fejlődés már a bevezetőben idézett tendenciái adják meg: 1888-ra a kizárólagos háztulajdon erős háttérbe szorulása, és az így megüresedő pozíciókba a többi főcsoportok tagságának növekvő számú benyomulása (ha a válság és pangás folytán csak alacsony vagyoni-jövedelmi színvonalon is, amely átmenetileg a szabad foglalkozású értelmiségiek és a hivatalnokok, néhányuknál adójuk kettős beszámítása által is támogatott előtérbe nyomulását teszi lehetővé)⁵⁷ természetesen változtatja meg a struktúra arányait és egyes főcsoportjaiban az 1873-ból áthúzódott virilisek számszerűen mérhető nagy súlyát hozva létre.

A táblázat *negyedik*, ezt a következtetést azonban némileg már enyhíteni látszó tanulsága az, hogy 1888-ban elsősorban bizonyos foglalkozási főcsoportoknál az 1873. évi előzmények egy új típusát is megfigyelhetjük: ezek — mint már említettük — a pesti adójegyzéken a virilisek szintje alá, egészen 140 frt adóig csökkenően nyomon követett kategóriáig nyúlnak le. A kézmű-

2001—3000	3001—5000	5001—3000	8001 felett	Összesen	1500 frt felett adózók		Összesen 1888
a d ó z i k					1873	1888	
1	—	1		2	2	2	
—		—		5	1	—	27
—		—		11+6	—	—	
1		—		3		1	
	—			1	—	—	
	—			2	—	—	13
	1+0			4+3		1	
	—			3		—	
—	—			1	1	1	
1	1			3	1	2	9
—	—			1+3		—	
—	—			1		1	
1	—	1	—	10	1	4	
6	4	1	1	38	1	15	96
3+0	2+0	—	—	39+4		7	
—	—	—	—	5		6	
—	2	—		6	2	3	
1	1	—		7	—	2	29
—	—	0+1		6+4		1	
—	—	—		6		—	
				—	—	—	
				—	—	—	1
				—	—	—	
9	12	3	—	114	44	40	
23	16	13	2	206	65	68	592
3+2	7+0	0+1	—	169+51		19	
2	—	—	—	51		4	
39	35	17	2	592	109	131	

ipar, a vendéglátóipar, a közlekedés és szállítás, az alkalmazott értelmiség főcsoportjainak esetén az 1873. évi előzmények nagyobbik (sőt még az építőipar és a gyáripár viriliseinek is jelentős) hányada már ebből az 1873-ban még nem virilis, de már akkor is jelenlevő, emelkedni készülő rétegből származik. Jellegetes módon az adók összegei szerint tagjaiknak inkább csak szegényes, kisszerű helyzetet biztosító foglalkozások ezek. Benépesülésük esetén mintha a kor vagyonosodásának egy olyan, egyelőre inkább csak sejtethető, mintsem részleteiben bizonyítható sajátosságára utalna, amely a fokozatos, lassú vagyonosodás által történő felemelkedés révén már csak e szegényesebb viszonyok elérését látszik lehetővé tenni. Ott ui., ahol az emelkedés a legnagyobb adózók közé valóban jelentős, az adóösszegben erősen vissza is tükröződő meggazdagodással történik, ezeknek a 15 év előtti, még a virilizmus alóli rétegekből indult elemeknek jelentősége inkább csökken. Akár háztulajdonról, akár kereskedelemről: tehát a virilis csoport magasabb adóösszegek által jellemzett főcsoportjairól legyen is szó, arányuk, létszámukat tekintve, már erősen elmarad az 1873-ból átszármazott viriliseké mögött.

10/b. táblázat. Budapest legnagyobb adófizetőinek százalékos megoszlása foglalkozási főcsoportok, valamint vagyoni helyzetük előzményei szerint, 1888

Főcsoport	Az 1873- és 1888-ban egyaránt virilis személyek				Az 1873-ban 140—400 forint adójú, 1888-ban virilis személyek		
	száma	a r á n y a			száma	a r á n y a	
		a virilisek 1888. évi össz- lét számához	a megfelelő főcsoport viriliseinek			a virilisek	a megfelelő főcsoport viriliseinek
			1873.	1888.			
Háztulajdonos, földbirtokos, magánzó	94	7,98	18,57	44,59	38	3,22	18,00
Gyáripar	23	1,95	52,27	28,75	16	1,35	20,00
Kézműipar	17	1,44	16,34	15,31	20	1,69	18,01
Építőipar	17	1,44	58,62	31,48	15	1,27	27,77
Kereskedelem	94	7,98	37,45	31,12	51	4,32	16,88
Vendéglátóipar	7	0,59	12,28	11,29	17	1,44	27,45
Közlekedés és szállítás	3	0,25	33,33	13,04	7	0,59	30,43
Hitel	4	0,33	40,00	6,66	4	0,33	6,66
Szabad foglalkozású értelmiségi	48	4,07	63,75	24,74	43	3,64	22,16
Alkalmazott értelmiségi	13	1,10	26,53	18,30	10	0,84	14,08
Egyéb	—	—	—	—	—	—	—
Összesen	320	27,16	30,04	27,16	221	18,76	18,76

Ezzel áll összefüggésben, ebből következik a két táblázat további összehasonlításából előálló ötödik tanulság: 1888 legnagyobb adózóinak csoportjában az 1873-ból akár virilisként, akár még csak a virilizmus szintje alatt adózó személyként is megmaradni, illetve felemelkedni képes elemek számszerű aránya már a háztulajdonosok, a gyáriparosok és a kereskedők, valamint az építőipar főcsoportját kivéve (melyeknél ezeknek az elemeknek együttes részesedése még mintegy 50%-os) alatta, helyenként jóval alatta marad a stabil elemek az 1888. évi legnagyobb adófizetők közötti általános arányának (ez ui. 1873-nak csak viriliseit számítva 27, a virilizmus alól indult elemeket is hozzáadva azonban már 45%). Más oldalról és némileg módosult hangsúllyal, de ezáltal újból azt láthatjuk, hogy a legnagyobb adózók csoportjában — lényegében Budapest gazdaságilag legerősebb társadalmi rétegében — a stabilitás e három, illetve négy foglalkozási főcsoportban a legerősebb, — míg a többi főcsoportokban viszont egyre erősebben új, a virilisek között, 1873-ig visszanyúlva, előzmény nélküli emberek kerülnek többségbe. Kereskedők: a budapesti városfejlődés hagyományos, alapvető bázisai, valamint az ebből legközvetlenebbül kinövő városépítés elsődleges: építőként és háztulajdonosként egyaránt hasznélvezői; létszámuk alapján 15 évvel a városegyesítés után itt, körülöttük kezdenek kibontakozni a fővárosi nagypolgárság alakuló legstabilabb magvának körvonalai.

E stabil mag jelentőségét és súlyát táblázatunk hatodik tanulságaként azonban nem csupán létszáma vagy a tagjai által megszállt vagy legalábbis befolyásolt gazdasági ágazatokon, foglalkozási főcsoportokon belüli létszáma és ebben kifejeződő súlya biztosítja. Mindennél jobban biztosítják ezt — tulajdonképpen nem is meglepő, inkább természetes módon — ezeknek az elemeknek a legnagyobb adózók vagyoni rétegződéséből felismerhető, az átlagosnál jóval kedvezőbb, illetve az átlagtól igen jellegzetesen eltérő, számukra a fővárosi társadalomban valóban kiemelt helyet biztosító vagyoni viszonyai.

11. táblázat. Budapest legnagyobb adófizetőinek megoszlása adójuk összege, a legnagyobb adózók közé történt belépésük időpontja és jogállásuk előzményei szerint, 1888

	Adózók száma		Ebből							
			1873-ban virilis				1873-ban 100—140 ftt között		Csak 1888-ban virilis	
	összesen	%	régii polgár		nem régii polgár		%	%	%	%
1000 forint alatt	838	71	51	46	110	54	171	78	506	79
1000 forint felett	340	29	63	54	96	46	49	22	132	21
Összesen	1178	100	114	100	206	100	220	100	638*	100

* Ebből 51 régi, de 1873-ban nem virilis polgár.

Az 1888-ra így kialakulni kezdő stabil mag ui. jelentős hányadában a város gazdagabb — ha nem éppen leggazdagabb — adózóinak köreivel esik egybe. 1888 legnagyobb adózóiból 838-an, 71%, 1000 ftt alatt, 340-en, 29%, 1000 ftt felett adóznak. A stabil magot alkotó, illetve újonnan jött elemek elhelyezkedését e kategóriákban a 11. táblázat mutatja.

A táblázat világosan mutatja, hogy a stabil mag tagjai, mégpedig közülük elsősorban az 1873-ban valóban virilisek (s ezen belül is a régi polgárok), az 1000 ftt felett adózó kategóriának önmagukban is csaknem felét teszik ki, az 1873-ban a virilizmus alatti adókatégoóriáiból származókkal együtt pedig közel 2/3-át. És minél régebbi előzményekre visszanyúló csoportról van szó, annál nagyobb hányada foglal helyet ebben az 1000 ftt felett adózó kategóriában.

Ha pedig a háztulajdon, építőipar és kereskedelem e stabil mag szempontjából már említetten különleges jelentőségű főcsoportjait vizsgáljuk, ugyanezt a jelenséget a 12. táblázaton részint más oldalról, részint mintegy sűrítetten tudjuk megfigyelni (78. l.).

A táblázat már az adókatégoóriák e nagyvonalú összevonásával is világosan mutatja 1873 valódi viriliseinek (s ismét különös súllyal a régi polgárok) immár összetömörülését azokban a foglalkozási főcsoportokban, melyeknek 1000 ftt felett adózó rétegei az 1888-ban 1000 ftt felett adózóknak már csaknem felét teszik ki. Az 1873-ban virilis régi polgárok itteni koncentrációja különösképpen erős: 73%-uk található meg e kategóriákban, még hozzá nagyobb részben az. 1000 ftt felett adózók soraiban. S ha 1873 nem régi polgár virilisei 1888-ra áthúzódott hányadának már csak mintegy 58%-a tömörül is itt, köztük az 1000 ftt felett adózó stabil elemek aránya, még magasabb lesz. Hozzáadva ehhez még a szabad foglalkozású értelmiségnek 1873 virilisei közül számra ugyan jelentős, 48 személyt magába foglaló, de arányaiban az 1888-ra roppant megnőtt létszámú főcsoporton belül e szempontból már, mint láttuk, jelentéktelenné vált (mintegy 55%-ában 1000 ftt felett adózó) hányadát, úgy véljük: az így összesen 253 személyre kibővült csoportban 1888 viriliseinek immár nemcsak legstabilabb, hanem vagyoniilag is igen. tekintélyesnek bizonyult magvát sikerült körülhatárolnunk. Élesebbre húzva egyúttal azoknak a foglalkozási főcsoportoknak, illetve vagyoni rétegeknek körvonalait is, melyek részint még. 1873 inkább a virilizmus alatti rétegeiből merítik utánpótlásukat, részint azonban már (egészükben vagy túlnyomó részükben) a kor városfejlődésének bázisán e 15 év alatt feltört új elemek kezére kerülnek.

12. táblázat. Budapest legnagyobb adófizetői egyes főcsoportjainak megoszlása adójuk összege, a legnagyobb adózók közé történt belépésük időpontja és jogállásuk előzményei szerint, 1888

Főcsoport és adózóinak megoszlása	1873-ban virilis		1873-ban 100—140 frt között	Csak 1888-ban virilis	Összesen
	régi polgár	nem régi polgár			
Háztulajdonos					
1000 frt alatt	20	20	30	65	135
felett	29	25	8	14	76
Kereskedő					
1000 frt alatt	15	38	41	138	232
felett	14	27	9	20	70
Építőipari					
1000 frt alatt	5	7	10	18	40
felett	1	4	5	4	14
Összesen					
1000 frt alatt	40	65	81	221	407
felett	44	56	22	38	160
Összesen	84	121	103	259	567

3. *Budapest virilis háztulajdonosai.* Megfelelően a fentiekből kibontakozó összkép tanulságainak, az alábbiakban 1888 legnagyobb adózóinak így kialakult rétegéből részint a háztulajdonnak, az építőiparnak és (éppen részesedésének 15 év alatt nagyjából változatlanul maradt voltán folytán csak igen sommásan, szinte csak jelzésszerűen) a kereskedelemnek: a stabilitás e legerősebb bázisainak — részint a hitelügy viriliseinek és a szabad foglalkozású és alkalmazotti értelmiségnek mint új és nagy létszámú főcsoportoknak részletesebb vizsgálatával kívánunk foglalkozni; az előbbieket esetében inkább a stabilitás ellenére is megfigyelhető változásokra utalva, az utóbbiaknál részletesebben, a most kibontakozó új főcsoport tagoltabb leírásával is.⁵⁸

A *háztulajdonosok* főcsoportját vizsgálva, 1873-hoz képest — a fentiekben összefoglalóan már ismertetett mozzanatokon túl — a legjelentősebb változást a legmagasabb, már 3000 frt felett adózó vagyoni kategóriák és a magánzók most különváló, ám az adóalap járadék (s e járadék döntően háztulajdonból eredő) jellege folytán a háztulajdonosok közé is beosztható csoportjában tapasztalhatjuk. Mert személyenként nézve végig az 1888-ban 3000 frt-on felül adózó háztulajdonosok és magánzók jegyzékét, a legfeltűnőbb körülmény, mely különben a jegyzék egészére rányomja bélyegét, 1873-mal szemben az arisztokrácia csaknem teljes visszavonulása a főváros közéletéből — mégpedig nemcsak a virilis háztulajdon vonatkozásában, hanem minden területen. Házaik továbbra is állnak, birtokoscseré is még csak kevésé érintette őket (az 1873-ban 10 000 frt-on felül adózó arisztokrata háztulajdonosok közül a Pálffy és a Festetics házvagyona még érintetlen, a Cziráky vagyomból is csak a Nemzeti Kaszinó céljaira átadott Hatvani — Kossuth Lajos — utcai palota hiányzik, és az Orczy házak is a család kezén vannak, ha a Király — Majakovszkij — utca és a Károly — Tanács — körút sarkán álló hatalmas bérházon már több Orczy, illetve rokon család tagja osztozkodik is). Úgy látszik azonban, hogy az arisztokratákat már részint vidéki — a pestieknél nyomatékosabb — érdekeiknek védelme vonja el a fővárostól (egyidejűleg nagyrészt még a választók jegyzékéről is eltűnnek), részint annak belátása, hogy az immár teljesen polgári jellegű fővárosi választóközönségtől alig-

ha várhatják, hogy éppen őket juttassa a főváros közgyűlésébe. Ez azonban rámutat arra is, hogy Budapest polgárait, mikor 1872-ben a virilizmus mechanikus érvényesítése ellen tiltakoztak, aligha csupán a tiszta demokrácia elvei vezérelték: a vagyoniilag akkor még a városon belül is túl hatalmas arisztokráciától a virilizmust bizonyos választhatósággal kombinálva, polgári választótömegeik segítségével úgy sikerült megszabadulniok, hogy emellett a virilizmus elve a nekik tetsző és általuk elérhető határig azért mégis csak biztosítva maradt: a magyar polgári fejlődés egész felemás jellegére rendkívül jellemző magatartás ez.

Ám nemcsak az arisztokraták, de az 1873. évi legnagyobb polgári adózók jó része is eltűnik a 15 évvel későbbi virilis háztulajdonosok jegyzékéről. Az ő esetükben már megfigyelhető a vagyonok bizonyos szétaprózódása is. 1888-ra a Wurm udvar már két örökös kezén van: egyikük a már 1873-ban is említett Almay Gizella, Liphay bárónő. Az Unger házak is több örökös között oszlanak meg (Unger Béla és Pollákné Unger Augusztá; Unger Antal, Leó, Béla és Pollákné; Aigner né Unger Borbála). A már 1873-ban is a család több ága között szétforgácsolódott nagy vagyonok (Haris, Sebastiani, Mocsonyi) széttagoltsága továbbra is megvan, bár maga a vagyonállag még nem csökkent, de tulajdonosaik már végleg visszavonulnak a város-politika bármilyen befolyásolásától: eltűnnek a virilisek névjegyzékéről. Helyükbe 1873 virilis háztulajdonosainak második vonala nyomul fel: ők biztosítják 1888-ra is 1873 virilistáinak — ha nem is ranghelyeiknek — már említett kontinuitását.

Mert az 1888-ban a 3000 forint-os adóhatár feletti 14 háztulajdonos személyből csupán 2 olyan akad, aki 1873-ban még nem volt a virilisták között: közülük is Weisskopf Jakab jómódú lisztkereskedő és háztulajdonos, aki 380 forint adójával már 1873-ban is majdnem elérte a virilizmus alsó határát: így teljesen új embernek csupán a 3162 forint adót fizető Böckh Mór tekinthető. A többiek többé-kevésbé már régi ismerőseink — ha (ismételjük) nem is 1873 legelső vonalából. Hiszen Taub Salamon (3471 forint) nevével mint gazdag, már 1873-ban is 2447 forintot adózó bórkereskedővel találkoztunk. Nemeshegyi József 3603 forint adójával a reformkorban jabukai előnévvel megnemesített (és egyúttal nevét is Adelsberggről lefordítva megmagyarosító) kereskedőcsalád tagja — a család útja és jellege hasonló a Wurmok, a Heinrichek vagy a Sebastianiak útjához. 1888-ban Nemeshegyi Temes megyében is virilista (215 forint-tal Jabukán), de Pest megyében Abonyban is van virilizmusra jogosító, 592 forint-tal adózó földbirtoka. Ugyanakkor Nemeshegyi Béla a Pest megyei Káván fizet 1811 forint adót: jeleként a régi kereskedőtőke a háztulajdonon keresztül most már a földbirtok felé fordulásának. Grabovszky (3942 forint), Treichlinger (4486 forint), a két Szitányi: Izidor és Sámuel 4538, illetve 4247 forint adóval (mellettük három más földbirtokos Szitányi: Ödön Leányfalun, Béla Fejér megyében és Bernát Trencsén megyében 1130, 521, illetve 476 forint adóval is virilista) ugyancsak már 1873-ból ismerőseink, ugyanúgy mint az egykori bórkereskedő, mostanra pedig már 2722 forint-tal adózó háztulajdonos, Manno István. A többiek 1873-ban már szintén előfordultak, de még 3000 forint-on alul: vagyonalapjuk ekkor még nem volt annyira számottevő, hogy különösebb figyelmünket felkelthette volna. Mostanra azonban ilyen vagyonok is megnőnek: hogyan és miből, az még kutatandó probléma, de nem lehetetlen, hogy örökösödés vagy beházasodás révén is. Így megy fel Leitersdorfer Lipót adója e 15 év alatt 837 forint-ról 4837 forint-ra, Stern Simon terménykereskedő és háztulajdonos adója 2544 forint-ról 4942 forint-ra, dr. Wohl József 1423 forint-ról 6079 forint-ra, Deutsch Antalé 1768 forint-ról 6634 forint-ra és Szauer József 2608 forint-ról a legmagasabb háztulajdonosi adóösszegre, 10 008 forint-ra. Ahol külön foglalkozást az előbbieken nem említettünk, ott 1873-ban is már magánzó vagy háztulajdonos van bejegyezve, mindenesetre jó példaként arra: mennyi lehetőség van 1873 után is, hogy valaki közvetlen termelés vagy kereskedés nélkül pusztán eszéyes spekulációval (mert a szó legtágabb értelmében is, ugyan mi más lehet e hirtelen, ám nem egészen megalapozatlan és előzmény nélküli adóemelkedések mögött!) gyarapíthassa vagyonát. Amit még feltűnőbbé tesz, hogy a fent felsorolt személyek esetében a virilisták jegyzékén többnyire 1888-

ban sem találunk valamirevaló vidéki virilista vagyonalappal rendelkező rokont, és neveiket nem találjuk meg a budapesti székhelyű nagy részvénytársaságok vezetőségeiben sem.

Érdekes, hogy ha fenti, egykorúlag kifejezetten csupán „háztulajdonos”-ként megjelölt személyek névsorának kiegészítésül az 1888-ban „magánzó” megjelöléssel felvett virilisták (összesen 44 fő) ugyancsak 3000 frt-on felül adózó kategóriáját vizsgáljuk, itt sokkal kevesebb, csupán négy virilistával találkozunk, de mind itt, mind az alacsonyabb magánzói adó kategóriákban is sokkal határozottabban figyelhető meg az üzlettől visszavonult kereskedő típusa, mint a háztulajdonosok esetében. A magánzók között találkozunk ui. (a 3000 frt felettihez még ötödikként odaszámíthatólag) a 2997 frt adót fizető Tüersch Nándorral, 1873-ban még 4425 frt-ot fizető rövidáru-kereskedővel; Weiss Bernát Ferencsel, a most 3133, 1873-ban 3533 frt-ot fizető nagykereskedővel és magánbankárral; Fuchs Rudolfal mint a dohánykereskedelemtől visszavonult, 1873-ban 2265 frt házbéradót, most 3170 frt-ot fizető többszörös igazgatósági taggal; Weber N. Jánossal (3759 frt), a reformkor végén a pesti kereskedelmi testület VIII. adóosztályában fizető, azóta háztulajdonossá vált tagjával. Csupán a 3354 frt-ot fizető Magyar Gyula magánzót tekinthetjük teljesen új embernek. De még az alacsonyabban adózó magánzók kategóriájában is találkozunk olyan személyekkel, mint Halbauer Rezső (2346 frt adóval; 1873-ban a város egyik nagy csemegekereskedő családjának tagja), Stern Istvánnal (144 frt; 1873-ban még 1300 frt adóval kövezőmester), Basch Fülöppel (1474 frt; 1873-ban az egyik vezető gabonakereskedő 1852 frt-ot fizetve) és emellett sok más, már régóta visszavonult, második, sőt harmadik vonalbeli, alapjában véve ugyancsak háztulajdonossal is. Ha egyelőre csak nagyon halványan észlelhetően is, de már jele ez annak, mintha a szóhasználat maga is kezdené elkülöníteni az aktívabb háztulajdonos és a passzívabb értelmű magánzó fogalma mögött a háztulajdon két típusát, egy lassan már elkülönülő, új típusú társadalmi kategóriának is megjelölésére.

4. *Budapest építőipari virilisei.* A háztulajdonosok és magánzók csoportjában megfigyelhető mozgásnál nem kevésbé jellemző az építőiparinak minősíthető (a fakereskedelem bizonyos vonatkozásaiban kereskedelminek is tekinthető) szektor létszámának és arányának megváltozása. A magyarázat talán itt a legegyszerűbb: a város rohamos mennyiségi és főleg a modern urbanizáció igényei által meghatározott immáron minőségi fejlődése együttesen alakítja ki a csoport új struktúráját.

Ez egyrészt a vagyonnak a régi, nagy tőkeerejű, részben fakereskedelemmel is foglalkozó *építési vállalkozók* kezén történő további koncentrálódásában és így pl. a Neuschloss (három személy összesen 1665 frt adóval), Haas (két személy 680 frt), Holzspach (3787 frt), Gregersen (4245 frt), családok, illetve cégek — csupa már 1873-ban is jelentős virilista vállalkozás — további vagyonosodásában jut kifejezésre, másrészt új elemek gyors feltörésében, olyanokéban, akik 1873-ban még legjobb esetben is csak a 140 frt-os adóhatárt lépték éppen túl, de a virilista szinttől még messze elmaradtak. Mostanra azonban már olyan nagy adójú vállalkozók tűnnek fel közöttük, mint a két személyre 1636 frt adót fizető Gutwillig testvérek (bár igaz, hogy adójuk alapját az építési vállalkozás cím alatt tulajonképpen üzött csatorna- és pócegödör-tisztítás jövedelme adta meg), Hikisch Lajos (1042 frt), Klein Lipót (1453 frt), Glasner József (1536 frt), Kutlányi János (1842 frt), Deutsch József (1928 frt).

Sorukat csak bővíti az, ha (úgy véljük joggal) hozzájuk számítjuk a város kifejezetten „*építész*” megnevezés alatt felvett adózóit is: az építőipar képesítés nélküli iparrá válása óta a kétféle megnevezés mögött rejlő különbségekre már korábban rámutattunk. Mindenesetre a fejlődést igen jól jellemzi, hogy egyrészt a vállalkozókkal szemben az építészek túlnyomó többsége 1000 frt alatt adózik, másrészt a régebbi építészekből 1888-ra inkább csak azok tudtak 1000 frtnál nagyobb összegű adójú virilistákká fejlődni, akik pályájukat már a reformkorban vagy lega-

lább az abszolutizmus elején, vállalkozókká még a tőke korlátlan versenye nélkül fejlődhetve alapozták meg. Így fordul elő még az 1888. év 1000 frt felett adózó virilistái között is a már említett két Kauser (1572 frt), Ybl (2858 frt), Schubert Ármin (1042 frt), Ámon József (2374 frt) és Pucher József (3809 frt) neve. Közülük a Kauserek múltját már 1873-ról szólva bemutattuk, Yblt nem kell részletesebben ismertetni. Ámon előzményei azonban 1873-ban még jelentéktelenek: csupán egy 367 frt házbéradót fizető háztulajdonosig nyúlnak vissza: Pucher még ennyit sem fizet: adója csak 343 frt, 1888-ra azonban már ő az építő-, kőműves-, kőfaragó- és ácsmester ipartestület elnöke; Schubert 1873-ban még teljesen ismeretlen. Ámon pályáját (ő különben régi polgár) talán egy hasonnevű, 1888-ban országgyűlési képviselő (Ámon Ede) is egyengette — ilyenféle kapcsolatokra utal mindenesetre az, hogy a századfordulón a magát szilárdan virilistaként tartó Ámon mint a VKM építész szerepel.

Jellemzőnek kell tekinteni az építőipar harmadik nagy jövedelmű ágazatának tovább erősödését: az ugyancsak az urbanizációval továbbfejlődő *utcakövezés* is a virilisták számának növekedését eredményezi és ugyanakkor máris egyfajta koncentrációt, amit legjobban a három Hirsch összesen 2340 frt adójú vagyonánál figyelhetünk meg. Jellemző az építőiparon belüli profilváltozásra, hogy közülük az 1559 frt adót fizető Hirsch Mihály 1873-ban még ácsmesterként volt virilista.

Végül az egész építőiparra, s az abban lefolyt mozgásra nézve nem kevéssé érezzük jellemzőnek, hogy 1888 ideosztható 53 virilistája között mindössze 10 régi polgárt találunk: közülük az 1000 frt-on felül adózók soraiban csupán Ámont és a két Kausert, rajtuk kívül pedig csupán a két legkisebb adójú építész (Kernstock és Klenovits) és a legkisebb adójú építési vállalkozót; a többi ötből is (ezek közé tartozik a két kéményseprő és az egyetlen cserepes) csupán egy fizet 500 frt-oh felül — miközben azonban az egyik kéményseprő család egy másik tagját már mint a főváros főmérnökét látjuk viszont a virilisták közt 601 frt adóval, Jól mutatja ez azt, hogy a régi városi polgárság hogyan szorul vissza az építőiparon belül a még továbbra is képesítést igénylő szakszerű, bár nem nagy jövedelmű szektorokba, átengedve a városépítést és annak óriási hasznát a tőkeerős, személyükben képesítéssel nem rendelkező, de — mint a város máig álló épületei is mutatják — koruk színvonalán álló, szolid műszaki felkészültségű szakembereket foglalkoztató építési vállalkozóknak.

5. *Budapest virilis kereskedői.* A főváros kereskedelmében 1888-ra beállott e strukturális változásokat csak röviden is áttekintve, világosan látszik a mozgás tendenciáinak határozott kitisztulása. Az 1873-ban is már virilista szintet elért kereskedők egy része jelentősen előrelép (elsősorban a már akkor is leggazdagabbak s a valamely speciális kereskedelmi ágban tevékenykedők), a többiek helyzete stagnál, visszaesnek, jórészt el is tűnnek. Helyükbe 1873-nak vagy még a virilista szint alatt adózó emberei vagy éppen teljesen újonnan jött cégek és személyek nyomulnak fel, megegyezve azonban egymással abban, hogy egyelőre még csak alacsony adókatégoriákat töltenek be. Mert most kiderül, hogy a kereskedelemben a vagyoni emelkedéshez e 15 év alatt legbiztosabb alapnak még mindig a már 1873-ban is szilárdan megalapozott jól bevezetett régi tisztas cég bizonyult, és annak, aki fel akar emelkedni a virilisták soraiba, azt a legalsóbb — persze éppen a leginkább bizonytalan időtartamú — adókatégoriákban kell kezdenie. A gyors meggazdagodás időszaka a kereskedelemben elmúlik — legalábbis mintha az üteme lelassulna: a város igényei és a veszélyes új konkurrenst letörni képes vezető cégek immár kialakulvák, és ez meghatározza az egyes ágazatok lehetséges súlyát és a vagyoni megoszlás belső arányait is: a dualizmus második nemzedékének kora a kereskedelem virilistái közé is elérkezett.

6. *Budapest virilisei a főváros hitelügyében.* Igen jellemzően mutatja a város és részben az egész ország a tőkés fejlődés útján tett előrehaladását a hitelélet virilistáinak megváltozott súlya és ugyanakkor csoportjuk struktúrájának és személyi állományának változása mind mennyiségileg, mind minőségileg: a hitelélet új funkcióinak előtérbe nyomulását illetően. A hagyományos típushoz tartozók: a magánbankárok, pénzváltó virilisták száma némileg még nő, de adójukat tekintve a legalacsonyabb adó kategóriákba szorulnak, még ha olyasmivel is próbálkoznak, mint a Nemzeti Kaszinó épületében működő előkelő Kőváry Ármin pénzváltó (416 firt adóval), aki Magyar Fortuna címen sorsolási újságot ad ki. Aki közülük többre jut, az már többfelé is orientálódik, mint Földiák Gyula, a Kuhinka-féle Újantalyölgyi Üveggyár Rt. igazgatótanácsosa: 1300 firt adóval ő az egyetlen, 1000 firt felett adózó magánbankár. Aránylag nagymértékben megnövekedik ellenben a virilisták között a részvénytársasági hitelintézetek: a takarékpénztárak, a Földhitelintézet, a megmaradt s most újraéledő nagybankok s a biztosító társaságok igazgatóinak, vezető funkcionáriusainak száma.

Régi polgár vagy legalább 1848 előtt már osztályba sorolt pesti kereskedő közöttük is alig van már: Aebly (1094 firt), Kunewalder (842 firt), Kléh (600 firt) és Kochmeister (1890 firt) mellett Uhl Sándornak (708 firt), az Első Magyar Iparbank vezérigazgatójának régi polgári múltját már problematikusnak érezzük. De a kereskedőkkel ellentétben nem kevésbé ritkaság köztük a már 1873-ban is virilista szinten adózó személy: a régi polgár Kunewalder és Kochmeister mellett az újak között egyedül az Óbudán évtizedes előzményekre visszatekintő Wahrmann neve ismerős, rajta kívül az 1873-ban 496 firt-tal adózó Adler Lipót cégét 411 firt adóval folytató Adler Gyulát tekinthetjük még ilyennek. Még az 1873-ban 140—400 firt között adózók soraiból is Aebly és Uhl mellett csak három további, 1888-ra áthúzódott névvel találkozunk: egyikük az 1873-ban még Nasztl néven szereplő Nászai: most már 2800 firt adóval az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár igazgatósági tagja, a másik Fuchs Ignác udvari pénzváltó 1873-ban 365, 15 év múlva 435 firt adóval. Trebitsch Ignác földhitelintézeti igazgatóhelyettes (407 firt) kapcsolata két 214, illetve 180 firt adóval adózó 1873. évi Trebitschhez, legalábbis bizonytalan.

A túlnyomó többség, a 25 virilista 2/3-ad része, 16 fő immáron tehát teljesen új ember, ám köztük sok máris nem csekély jövedelemre mutató adót fizet. Hogy ismét csak a legnagyobb adókat, illetve a legnagyobb és évtizedekre nyúló, most induló karriereket és vagyonokat ismertessük (mintegy a hitelélet területén is jeleit a struktúra stabilizálódásának s a monopolkapitalizmus előzményei kialakulásának): többek között most találkozunk először Bun József névvel. Ő az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár igazgatója 415 firt adóval, de (1897 óta hidegvölgyi előnevű nemesként) utódai az 1920-as évek budapesti hiteléletében is vezető szerepet fognak játszani. Most bukkan fel először Lánczy Leó neve (apja — bár az 50—60-as években jól menő terménykereskedése van — nem szerepelt 1873. évi virilistáink között) 675 firt adóval a Kereskedelmi Bank igazgatójaként. Most tűnik fel 945 firt adóval s 1895-től majd a madarasi előnévvel, 1913-tól pedig bárói ranggal Beck Nándor, a Jelzálog Hitelbank igazgatója és testvére Beck Miksa: ő 1350 firt adót fizet mint a Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank vezérigazgatója: már ugyanennek a banknak igazgatósági tagjaként és 3301 firt adóval szerepel a jegyzéken Wahrmann Mór neve. A bankvonalról a legnagyobb adót Steiger Gyula dr., a Pesti Hazai Takarékpénztár vezérigazgatója fizeti: 5737 firt-ot.

E jórészt zsidó tőkések mellett azonban a Földhitelintézet vezetőségében — a talán inkább a dekórum kedvéért alkalmazott — Arany Lászlóval találkozunk: jövedelme mindenesetre nem lehet csekély, mert mint az intézet jogügyi igazgatója 1891 firt adót fizet. Emellett a szalontai kerület képviselője és az Akadémia tagja. De nem kevésbé érdekes és részben tipikus az idejekorán, ténylegesen, életformájában is polgárosuló dzsenti eddig kevésbé figyelembe vett rétegére jellemző Lukács Antal földbirtokos, földhitelintézeti igazgató és főrend pályafutása. Ő Temesvárott született 1842-ben: apja a megye főjegyzője volt, anyja, Koronghy Ilona Speckner N.

János temesvári tanácsnok 1837-ben nemesített és ez alkalommal nevét Koronghyra változtató családjából származik. Lukács azonban nem követi a nemesség ekkor még szokásos útját: német egyetemekre megy, majd kereskedelmi tanulmányokat folytat. Egy nagy német banknál is dolgozik, 1863-ban az osztrák Földhitelintézetnél lesz pénztáros, majd a magyar Földhitelintézethez jön át, ahol 1888-ra a pénzügyi igazgató rangját éri el. A Főrendiházba már azonnal, annak reformja után bekerült. Nem kevésbé tanulságos — félig-meddig ugyanerre a rétegre — Kléh István életútja: ő 1600 frt-tal adózik mint a Pesti Hazai Takarékpénztár igazgatója. Életpályája még az első nemzedék, az 1873-ra pályájuk kései delelőjén is túljutott értelmiségiek nyomát követi: sorukat mintegy ő, köztük a legfiatalabb zárja. 1824-ben született Pesten — ahol apja, Kléh József bécsi építőmester még 1838-ban polgárjogot kapott —, ügyvédnek megy és az 1843—1844-es országgyűlésen már mint távollévők követe jelenik meg. 1848-ban Kossuth pénzügyminisztériumában fogalmazó, majd Szatmár megyében kormánybiztosként tevékenykedik. Később ügyvédi irodát nyit Pesten és 1856-tól a Pesti Hazai Takarékpénztár választmányi tagja s később, 1889-től elnöke lesz. 1913-ban hal meg. 1907-ben a főváros díszpolgárává választotta, elismerésül a fővárosi polgárság egyik vezetőjeként évtizedeken át játszott szerepének: emléket máig utca őrzi. S 1880 frt adója mellé — elsőnek a kor gazdasági vezető emberei közül — immár (igaz, osztrák) bárói címmel és főrendiházi tagsággal jelenik meg a virilisták jegyzékén Kochmeister Frigyes mint a Hitelbank igazgatóságának tagja. De megtaláljuk hitelügyi virilistáink jegyzékén a kor nagy biztosító intézeteinek vezérigazgatóit, és mint a kisember szegényes hitelügyeinek kielégítésére létrejött sajátos, a virilista színvonalat most először megteremtő intézmények, a magánzálogházak tulajdonosait: a zálogkölcsonzókat. 1888-ban e címen már két személy virilista 300—600 frt adóval (közülük a 347 frt-ot fizető Blanc Bernát a IV., VI. és a VII. kerületben összesen 6 fiókot tart), de két esetben 1000 frt-ot is meghaladva. Bármilyen, 1873-ban legalább 140 frt felett adózó személyhez való kapcsolásuk a nevek elég általános volta (Pollák, Goldschein, Königsbaum, Hauschek) miatt bizonytalan; sokkal valószínűbb, hogy a főváros társadalmi fejlődése során e másfél évtized alatt újonnan kitermelt foglalkozás új embereket is hozott magával.

7. Budapest szabad értelmiségi foglalkozású virilisei. A struktúra utolsó jelentős elemeinek: az értelmiségieknek, a hivatalnokoknak és általában az alkalmazottaknak csoportja elsősorban e 15 év alatt meglepően magasra nőtt össz- és részarányait illetőleg érdemel figyelmet, mintsem személyeinek vonatkozásában. E két csoport mindennél világosabban mutatja be a főváros társadalmának alakulásában az országos társadalmi-gazdasági fejlődés hatását: az adminisztratív állami függetlenség visszanyerésével kapcsolatban egyrészt a polgári állam értelmiség iránti igényeinek gyors mennyiségi növekedését, másrészt differenciálódását, s ugyanakkor az aktív politikai tevékenységnek is egyre inkább e rétegek kezébe történő összpontosulását (amit legjobban az e rétegből kikerült képviselők nagy száma is mutat: ügyvédek, orvosok, egyetemi tanárok s a sajtó emberei között összesen 18 képviselőt vagy főrendiházi tagot találunk). Jól mutatja ugyanakkor táblázatunk a hivatalnokság e rétegének kedvező anyagi viszonyait is, amiben egyes konkrét esetek nyomán a különféle gazdasági tevékenység során keletkezett egyes nagy vagyonok az üzlet vitelére már nem vállalkozó örökösöknek az örökölt vagyon mellé közéleti dekorumot is adó közszolgálat felé fordulását, illetve az ilyen vagyonok leányörökösöknek a (társadalmilag jellemző módon emelkedést jelentő és stabilitást is adó) közhivatalnokokkal való összeházasodását is sejthetjük. (Persze része van ebben annak is, hogy az értelmiségi és hivatali életforma sokkal inkább a nyilvánosság előtt zajlik, és adójuk — már csak e rétegnek a társadalmi értékrendszerbe való minél kedvezőbb beilleszkedésre törekvése folytán is — sokkal kevésbé titkolható el, amellet, hogy mint minden értelmiségi adó, kétszeresen számít.)⁵⁹ Emellet azonban

látnunk kell azt is — ami erre, a kibontakozott szabadversenyos kapitalizmus korszakában élő második nemzedékre nem kevésbé jellemző —, hogy gazdasági téren tevékeny rétegei egyrészt még kevésbé érezték lényegesnek a várospolitikai személyes befolyásolását, másrészt túlnyomó részüknek, tömegeiknek gazdasági helyzete is még olyan volt, hogy jövedelmi alapjuk — aránylag kevesekétől eltekintve — az értelmiség adóalapjánál még csekélyebb volt, vagy még inkább az tehető fel, hogy az e vagyonnak, jövedelemnek a teljes egészében való feltárából előállható hátrányok még nem álltak arányban a virilisek közé bekerülésből származható előnyökkel. Végül pedig azt is joggal feltételezhetjük, hogy e rétegek politikai képviselőiket nyugodtan bízták az értelmiségiekre, elsősorban az ügyvédekre: a virilista ügyvédek életútjának, karrierjének története éppen ezért különösen megérdemelne egy részletesebb analízist.

Annyi mindenesetre már enélkül is megállapítható, hogy az *ügyvédek* között régi polgári családból származó személyt nem is találunk. Az 1873. évi virilisták száma is csak 13, ám közülük 4 a 8000 ft-nál magasabb adót fizetők, további 4 pedig a képviselőiséget is ellátó ügyvédek közül kerül ki. Azok száma, akik már 1873-ban is, de még 140 és 400 ft között adóztak, 30: közülük viszont már csak három van a képviselők és 10 a 800 ft felett adózók között: a generációk egymásra következése itt — ahol a vagyonalap öröklésének, egy-egy jól menő ügyvédi irodától eltekintve, az átlagosnál sokkal csekélyebb lehetősége van — különösen jól és élesen megfigyelhető. Társadalmi eredetét tekintve e csoportban az értelmiségi szintet utódainak még biztosítani képes vidéki nemességet és a feltörekvő, nagyrészt zsidó polgári réteget találjuk meg, mindkét esetben immár minden reformkori vagy 48-as tradíció nélkül, legjobb esetben is csupán az abszolutizmus koráig visszanyúló és attól befolyásolt politikai hagyományokkal: társadalmi tudatában a városnak talán leghatározottabban, de mindenesetre legtudatosabban polgári rétege ez. És vagyonalapja sem csekély. Az 1000 ft-on felüli adózók száma a csoporton belül 36: a virilistajegyzék 75-nél nagyobb létszámú, tágabb következtetésre is alapot nyújtó kategóriái közül (háztulajdonos, magánzó, kézműves, kereskedő, ügyvéd) messze a legmagasabb. Egyes személyeinek életútja nem túlságosan érdekes: a szakma sajátos természetéből következőleg nem hagynak hátra nyomot maguk után a város fejlődésében: még annyit sem, mint egy jelentősebb céget alapító vagy felvirágoztató kereskedő vagy házakat építő háztulajdonos telekspekuláns. Hogy mennyiben fordul elő közöttük már ekkor is a vállalkozó, spekuláns ügyvéd: a századfordulónak már oly jellegzetes, gyakori alakja, annak megválaszolása még egyéni életútjaik további, alapos vizsgálatát igényelné.

Az *orvosok* között a struktúra arányai nagyjából az ügyvédekéhez hasonló, azzal az eltéréssel, hogy közülük társadalmi pozíciójával nem a képviselők, hanem az egyetemi tanárok csoportja emelkedik ki. A régi polgárok száma a virilista orvosok között is jelentéktelen, összesen 6, a régi virilisták száma a szakma természeténél fogva is természetes módon még csekélyebb, de aki idetartozik, az már (ugyancsak természetes módon) a magasabb adókatéóriákban található. 1888 virilista orvosai között 1873 virilistái közül csupán 4 fordul elő és ezenkívül még két egyetemi tanár, ám az 1873-ban 140—400 ft között adózó pesti orvosok sorából 5 (és 2 egyetemi tanár) jut fel 1888-ra a virilisták sorai közé. Rendkívül jellemző azonban, hogy az 1000 ft-on felül adózók aránya az orvosok között még az ügyvédekénél megfigyeltnél is magasabb: 49-ből 24 fő, csaknem 50%. Hogy ennek mi az oka, ma már nehezen állapítható meg, legfeljebb arra hívhatjuk fel a figyelmet, hogy közülük a nem egyetemi tanárok és általában a nem közületi orvosok esetén az adóalapban nagyobb szerepe van az illető vagy valamely feltehető felmenő családtagnak már 1873-ban is kimutatott háztulajdonának: a személyükben avagy felmenőikben 1873-ig visszanyúló nyolc orvos közül ötnél találjuk meg ezt a háztulajdont és csak két esetben a saját orvosi jövedelemadót; Halász Géza budapesti tisztifőorvos 2045 ft-os adójának esetén még földbirtokot is emlegetnek. Az egyetemi tanároknál és hatósági orvosoknál viszont ez az arány kisebb, ami mintha azt mutatná, hogy ők adóalapjukat (tehát rangjukat is) valóban inkább

orvosi ismereteik, tehetségük révén, saját erejükből szerezték meg, mintsem örökölték. Közülük a már 1873-ban is virilistaként előforduló hat személy esetében három adózik 1000 ft felett, de itt is két esetben az illetőnek saját 1873. évi jövedelmi adója az előzmény, és ugyanez áll a nyolc 1000 ft alatt adózó professzorra is: csak kettőnek van egyáltalán 1873. évi virilista előzménye, s ez is csak egynél házbér (de kis összegű); az öt hatósági orvos pedig teljesen új virilista, kivéve az 1154 ft adójú Kresz Gézát, a Budapesti Önkéntes Mentőegyesület alapítóját; 1873. évi 255 ft házbéradó alapja azonban valószínűleg apja, az 1837-ben pesti polgárrá lett Kresz Károly seborvosi munkájának gyümölcse. Valószínű, hogy Fromm Pál kerületi orvos 6476 ft adója (a legmagasabb orvosi adó) mögött is valamiféle, már 1873-ban is létező családi (esetleg házasság révén szerzett) vagyoni alap is lappang. És a fejlődő főváros differenciálódó egészségügyi követelményeire igen jellemzőnek találjuk Batizfalvy Sámuel dr. nyomorék gyermekeket és Schwartz Ferenc dr. elmebetegeket gyógyító magánintézetének, valamint Voskovich János dr. vizgyógyintézetének 786, 1853, illetve 1658 ft adóját: a várostörténet szempontjából jelentőségüket az adja meg, hogy az első kettő esetében hosszú életű, jogutódjaikban máig élő intézményekről van szó.

Természetesnek találhatjuk a városfejlődés következményeképpen, hogy e struktúrában a *gyógyszerészek* száma erősen növekedik, de azon sem csodálkozhatunk, hogy közülük (három kivételével az egész csoport 1000 ft alatt adózik) az 1427 ft-tal adózó és magát a XX. századra is a virilisták között megtartó Jármay Gusztáv és az 1767 ft-tal adózó Eiszdorfer György mellett az egyetlen igazi nagy vagyon tulajdonosa, az immár 10 000 ft felett adózó Török József, aki már 1873-ban is mint a gyógyszerészetben a kereskedelmi elemeket is megragadni képes irányzat legjelentősebb képviselője, a virilisek között szerepelt.

A harmadik jellegzetes, és immár modern értelmiségi foglalkozásnak, a *mérnököknek* köréből vasúti mérnök virilistáink inkább a forgalom, a szállítás virilistái között említendők meg, mintsem a szabad foglalkozású értelmiség tagjai közt; — a szabad foglalkozásúak közé soroltak egy részének is alkalmazott volta teljes joggal feltételezhető, de nem bizonyítható, más részüknél pedig (ugyancsak egyelőre nem bizonyítható módon) vállalkozót sejtünk. Még Kunvári Fülöp mérnök 992 ft adóját is nehéz lenne más módon magyarázni, ha a három másik, 1076 és 1805 ft között adózó mérnök esetén részben a régi polgári családból származó, s már 1873-ban is virilis háztulajdonos (Mihalovits Antal) vagy egy ugyancsak régi polgárjoggal összekötött, még reformkori szövöde (Beiwinkler Károly), illetve valamely állami alkalmazást sejtető cím (Reischl Károly) ezt indokolja is. A mérnökök aránylag már magas virilista létszáma indokoltá teszi, hogy a kor hazai és speciálisan fővárosi műszaki értelmisége anyagi bázisának és társadalmi helyzetének kérdései mielőbb alaposabb vizsgálat tárgyává tétessenek; az ilyen irányú kutatásoknak aránylag még előterében álló, a kapitalizmusra jellemző sui generis tőkés rétegek, és az államapparátusban összefogott, illetve az általa foglalkoztatott, elsősorban jogi képzettségű bürokrata értelmiségi rétegek mellett ez, a végeredményben az anyagi termelést technikailag irányító réteg — kivált e korai korszakában — az eddiginél jóval alaposabb társadalomtudományi vizsgálatot is megérdemel.

8. *Budapest virilisei az oktatásban és a sajtóban.* Az értelmiség virilistáin továbbmenve, a hátralevő kategóriák első látásra már sokkal szintelenebbek, struktúrájuk a városra már kevésbé jellemző és annak fejlődésére sem gyakorolnak különösebb hatást, legfeljebb egyes karakterisztikusabb személyei vagy csoportjai érdemelnek, mint ilyenek, figyelmet. A nem orvos *egyetemi tanárok* számának megnövekedése a város kulturális funkcióinak bővülését mutatja — ám ugyanekkor e kulturális funkciók jelentőségének viselőik anyagi viszonyaiban visszatükröződő növekedését is. A virilisták közé feljutott négy pedagógus, köztük két 1000 ft felett adózó iskolaigazgató

(közülük Meszner József, a Nemzeti Zenede nyugalmazott aligazgatója) esetén azonban már inkább a polgári takarékoság gyümölcseit szemlélhetjük, mintsem valamely általánosabb tanulást is ígérő tendenciát. A magániskola tulajdonosok magas adói azonban részint a közoktatási rendszer hiányosságait érzékeltetik, részint az igények további városias differenciálódását: az igényt olyan ismeretek oktatására, melyeket az állami közoktatás rendszere még nem tud vagy nem is kíván oktatni. Jellemző erre, hogy a Röser testvérek már 1873-ban is létező intézete ekkorra már bifurkálódik: Miklós a régi helyen, az immár Károly körüttá változott egykori Országúton (Tanács körút), a ma is álló Röser bazár feliratú házban 1873. évi 1094 frt adója helyett már 1539 frt adóval „nyilvános polgári és kereskedelmi iskolát és nevelőintézetet” tart fenn, János a Gyár (Jókai) utcában 317 frt-ot adózik, kereskedelmi és reáliskolai, valamint gimnáziumi hallgatók számára fenntartott „pensionatusa” (afféle kollégium) jövedelme után. Mindez a város országos szakiskolai központ jellegéből származó és ki is használható további lehetőségek létrejöttére mutat. László Mihály (különben országgyűlési képviselő) az Újvilág (Simmelweis) utca 21-ben egyenesen főgimnáziumot, főreáliskolát és nevelőintézetet tart fenn: 1320 frt adója sejteti, hogy nem kis haszonnal (főleg ha azt is tekintetbe vesszük, hogy erre a szintre aránylag gyorsan kellett felérnie, lévén 1873 virilistái között még ismeretlen).

A városfejlődés egyik legjellegzetesebb tünetét a struktúrán belül azonban az *újságírás* és a vele kapcsolatos *lapkiadás* haszonélvezőinek 1873-hoz képest gyorsan és nagy összegre megnövekedett adóiban, és általában az egész réteg létszámának növekedésében láthatjuk. 1873-ban még csak két személy volt ide sorolható, most e csoportban 11 virilista adózót találunk. Három kivételével valamennyi 1000 frt felett adózik, sőt Bródy Zsigmond személyében e csoportban van a város egyik leggazdagabb adózója is, 11 512 frt adóval.

Bródy a Neues Pester Journal tulajdonosa. A lap a pesti német nyelvű, részben zsidó kispolgárság lapja: elterjedtségére jellemző, hogy már a 80-as években rotációs gépeken nyomtatták, jövedelmezőségére pedig, hogy Bródy két évvel később, 1890-ben 150 000 forintot adott sajtóügyi célokra, az Akadémián pedig 20 000 frt-os alapítványt létesített, melynek kamataiból háromhavonként a legjobb publicisztikai mű szerzőjét jutalmazták. Közvetlen utána következik 7400 frt adójával Csávolszky Lajos nagybirtokos, országgyűlési képviselő, az Egyetértés főszerkesztője. Csávolszky a fúzió után kormánypártivá változva népszerűségét elvesztő Csernátony mellett tanulta meg az ellenzéki újságírás módszereit. Lapja, az 1874-ben indult Egyetértés végig a 48-as ellenzék oldaláról bírálta a kormányt és eszköze volt a Kossuth-kultusznak, tágabb politikájában egy osztrák—cseh—magyar monarchia trialista koncepcióját hirdette: ez utóbbit lényegesen kevesebb sikerrel, mint az előbbieket. 1899-ben túlfelvezett lapvállalkozásába — mely addig hatalmas vagyont és jövedelmet biztosított számára — belebukott és visszavonult: a lapot ezután egy részvénytársaság vette át, de régi jelentőségét már nem tudta fenntartani. A következő három ranghelyen minimális eltéréssel a Budapesti Hírlapot szerkesztő Rákosi Jenőt, a Pester Lloydot szerkesztő Falk Miksát és a Pesti Hírlap tulajdonosát, Légrády Károlyt találjuk 1641, 1620, illetve 1605 frt adókkal. A hazai kapitalista újságírás három modernebb, már a nagyvárosi társadalom megnőtt tájékoztatási igényeit kielégíteni akaró típusának képviselői ők, lényegileg egyformán 67-es alapon álló, de pártoktól és kormánytól való függetlenségüket hangoztató, s olvasóiknak nyersen a hírközléshez fűződő érdekeire apelláló lapjaikkal. A Pester Lloyd a hazai liberális nagytőke (jellemzően német nyelvű) kétségtelenül magas színvonalú napilapja, a Pesti Hírlap a modern és színvonalas hírközlés és az olvasmányosság igényeit igyekszik egyesíteni, ugyanezt Rákosi Jenő Budapesti Hírlapja később a magyar sovinizmus többé-kevésbé rendszeres ideológiájával toldja meg. A szerkesztő-tulajdonosok vagyoni viszonyainak azonossága lapjaik nagyjából azonos hatását sejteti. Tevékenységének jellegénél fogva kell még hozzájuk sorolni 1376 frt adójával Veigelsberg Leót, a Pester Lloyd szerkesztőjét, a századforduló nagynevű kritikusának és publicistájának, Ignótusnak apját. Futtaky Gyula

1088 frt adójával egy könyvnyomtatás hírszolgálati közlöny, a Budapester Correspondenz szerkesztője: aránylag magas adója bizonyítja, hogy a város fejlődése ebben a vonatkozásban is jövedelmezően kielégíthető igényeket támaszt. Jellemző azonban, hogy a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap szerkesztőjének és kiadójának, Ballagi Mórnak már csak háztulajdona biztosít 1096 frt adót, s a már 1873-ban is szereplő Lonkay Antal, a klerikális Magyar Állam tulajdonosa és kiadója már csak 832 frt adót fizet. A szerkesztők sorát Jókai zárja le (akkor Kassa országgyűlési képviselője), a kormánypárti Nemzet főszerkesztője: nem tudni, hogy a népszerűtlen kormány népszerűtlen lapjának mennyi szerepe volt Jókai csak 716 frt-nyi adójában (1873-ban 515 frt adót fizetett jövedelme és józsefvárosi házának bére után). Utána már csak Neményi Ambrus hírlapíró (1871-ben Neumannról magyarosított), Szilágycsehi képviselőjét, törvényhatósági bizottsági tagként a fővárosi szegények borzalmas lakásviszonyainak egyik első feltáróját találjuk 543 frt adójával.

A hírlapírás 11 virilistájának összesen több mint 26 000 frt adója önmagában is jól érzékelteti a fővárosi virilisták e második nemzedékének és mögöttük a megnőtt és átformálódott fővárosi társadalomnak új vonásait.

9. Budapest virilis hivatalnokai. Áttérve befejezésül 1888 virilista *hivatalnokai*knak bemutatására, az első látásra nem túlságosan érdekes névsor tulajdonképpen a város az elmúlt 15 év alatt bekövetkezett fejlődésének egy igen érdekes vetületét mutatja be: Budapest hivatalnokvárossá válását. Ennek okait a fentiekben már röviden ismertettük, a hivatalnok foglalkozású virilisták jegyzékének elemzése azonban még e mennyiségi növekedés egyszerű megállapításán túl is nyújthat bizonyos, általánosságban is jellemző és felhasználható társadalomtörténeti tanulságokat: elsősorban a legszélesebb és vagyoniilag is leginkább tagolt és differenciálódott közalkalmazotti réteg (állami és városi hivatalnokok) vonatkozásában.

A dualizmust tárgyaló magyar történeti irodalomba a századforduló óta mélyen beivódott a közigazgatás minden fokon bekövetkezett eldzsentrisedéséről szóló felfogás. Anélkül, hogy ennek a nézetnek a maga teljességében később és másutt talán részletesebben kifejtendő korrekciójába bele kívánnánk bocsátkozni, mindenesetre itt is meg kell jegyeznünk, hogy a kor hazai közigazgatásában a kétségtelen történeti dzsentrizmuson kívül, még eddig figyelembe nem vett nagy arányban voltak képviselve a sui generis polgári (jelentős részükben német és egyéb nemzetiségi) eredetű és kapcsolatú elemek is: részben a kései feudalizmusban felnőtt polgárság, részben az abszolutizmus alatt idetelepült vagy a szegény nemzetiségi értelmiség sorából felvergődött hivatalnokság tagjai és ezek leszármazói: éppen kezdeti társadalmi hátrányai folytán eleve szigorúbban szelektálódott, majd a hátrányokat leküzdendő az átlagnál szívósabban törekvő, képességeinek maximumát nyújtó réteg. Hozzájuk csatlakoznak az 1873 óta már a régi, kisebb-nagyobb polgári vagyon biztonságával a hátuk mögött, élve a liberális állam biztosította lehetőségekkel, a közhatalom pozíciói felé forduló nagy- és középpolgári származású rétegek egyes tagjai is. Egy pillantás a kor miniszteriális címtáaira könnyen meggyőzhet bennünket e kép valóságáról (kivált, ha nem hagyjuk megteveszteni magunkat az új hivatalnokság bizonyos rangot elért tagjai által sürgősen megszerzett nemesi címektől és előnevektől, vagy legalábbis nemesi hangzásúra magyarosított családnevektől); olyan kép ez, melynek ma még legnagyobb részét csak bizonytalan kontúrjait alaposabban vizsgálni és kiegészíteni egyrészt legalább olyan szükséges, mint a tőkés karrierek vizsgálata, másrészt eredményeiben is legalább ilyen tanulságokat ígér: a hazai polgárosodás sajátos útja az eddig hittnél szélesebb és mélyebb társadalmi-gazdasági alapvetésének felismerését, s ezáltal e kor társadalmának napjainkig ható fejlődésének is reálisabb értékelését.

1888 közszolgálati virilistáinak elemzése mindenesetre jól megmutatja ennek a rétegnek nemcsak létezését, hanem egyrészt kialakulásának útjait, másrészt sajátos, szinte ösztönszerű,

legalábbis a városi polgári előzményekből öröklött érdeklődését a városi politika iránt, melyet életpályájának új területén sem tagad meg, felvétetve magát a választók jegyzékére — végül azt, hogy a közzolgálati alkalmazottak valódi vagyoni arisztokráciájában ennek a sajátos új típusú csoportnak milyen hatalmas túlsúlya van. Olyan túlsúlya, mely összevetve e réteg tagjainak az 1873. évi virilista jegyzéken általában is még elég csekély súlyú szereplésével, azt is mutatja, hogy a pozíciók jelentős részben e 15 évben erősödtek meg, s melyet — illetve az így előálló társadalmi struktúrát — a dualizmus második generációja egyik fő jellemzőjének érzünk. Nem — a könnyű, kézenfekvő, hatásos és tetszetős feltevésnek megfelelően — hivatali korrupció révén jön létre e csoport vagyona (ha egyes esetekben talán ennek is lehet némi szerepe), hanem annak az egyszerűen megérthető biztonságnak következtében, melyet a közhivatali állás önmagában is stabil alapja nyújt a már öröklött polgári vagyon élvezőjének, visszatartva őt a feleslegesen kockázatos spekulációktól, a vagyont, az üzleti élet mindennapjaiban állandóan kockázatot forgatóke helyett járadék alapjává változtatva.

Az így kialakult és szinte minden szálával már a városhoz kötött vagyon működését figyelhetjük meg akkor, ha mint legtanulságosabb vizsgálati területet, 1888 virilista *bíráinak* névsorát vesszük vizsgálat alá. E névsoron egyetlen, a klasszikus ismérveknek megfelelő dzsentrit sem találunk: virilista bíróink jó része, ugyancsak a második generáció jellemzőjeként, elsősorban a hazai német és szerb polgárságból emelkedik fel pozícióba. Nagyjából adójuk nagyságának sorrendjében haladva: Mutsó Mihály táblabíró (333 frt) miskolci származású, 1821-ben és 1838-ban két tagjában pesti polgárjogot nyert görögkeleti kereskedő családból származik; Daruváry Alajos kúriai tanácselnök családja is első generációs nemességű hivatalnokcsalád: apja, Czinege Ferenc kincstári jogügyigazgatósági ügyész (felesége Seeburger Erzsébet tipikus német polgári családból származik) csak 1839-ben kap nemességet és változtatja meg nevét a romantikus és előkelő hangzású Daruváry névre. Vajkay Károly táblai elnök és főrend ugyancsak német polgár, csak 1848-ban magyarosít Zengerről, a Heller családdal házasodik össze és csak 1881-ben fog nemességet kapni. Sebestyén Pál táblabíró jellegzetes pesti háztulajdonos család tagja; két másik kartársa, Freiweis és Breidsver neve önmagáért utal viselőjének polgári származására. Ám a már nagyon is polgári hangzású Vavrik (Vavrik Antal járásbíró 635 frt adóval) név mögött is joggal feltételezhetünk nem lényeges, de egy egész réteg társadalmi emelkedésére jellemző kapcsolatokat ahhoz a Vavrik Béla egi törvényszéki elnökhöz és Vavrik Endre egi birtokoshoz (335, illetve 298 frt-tal Heves megyei virilisták), kik közül előbbit 1893-ban fogja majd — nemességét és címerét is átadva — örökbe fogadni a hevesi előnévvel 1869-ben nemességet kapott Vavrik Gábor miniszteri titkár, ekkorra már miniszteri tanácsos. Tóth Lőrincz kuriai bíró, a reformkor szegény nemesi értelmiségének tipikus alakja, a márciusi fiatalok egyike és az öreg Vörösmarty támogatója, nemesi származása ellenére is valóban távol áll a „gentry” fogalmától. Az egész névsor egyetlen valódi, régi nemese a régi gömöri és hevesi családból származó gojzesti és mezőmadarasi Madarassy Pál, a pénzügyi közigazgatási bíróság elnöke: de az ő apja is 1819-ben már szükségesnek érezte a pesti polgárjog megszerzését. Wettstein Antal kuriai bíró nemessége is — ha minden különösebb vizsgálat nélkül feltételezhetjük, hogy a tipikus hivatalnoki nemes Westersheimbi Wettstein családból származik — végeredményben csak 1790-ből ered. Igen érdekes Bogisich Lajos, a pestvidéki törvényszék elnöke 3785 frt-os adóalapjának eredete. A család jellegzetes tabáni szerb polgár család: 1873. évi adózói, János és Mihály 165, illetve 152 frt-tal tabáni háztulajdonuk után adóznak: 1888-ra a cégjegyzékben egy Bogisich János ékszerész és aranyműves is szerepel, aki esetleg azonos a továbbra is tabáni lakosként 568 frt adóval adózó hasonló nevű háztulajdonossal. A lakjegyzék tanúsága szerint a család többi tagja is a Tabánban lakik, meglehetősen szerény anyagi viszonyokat sejtető állásokban. Lajos minden 1873. évi nagyobb előzmény nélküli adólapja akkor válik érthetővé, ha megtudjuk, hogy felesége Sebastiani lány, Amália, a reformkor híres és 1837-ban részletesebben is bemutatott nagy-

kereskedő családjából. Vagyon, állás és felesége révén Kammermayerrel való rokonsága így nyilván együttesen hatnak közre abban, hogy 1883-ban Bogisich zombori előnévvel a magyar nemességet is elnyerje. Bírói karrierje jellemző családi kapcsolat révén van összefonódva a 405 frt-tal virilis Lukács Ignác, ekkor kuriai tanácselnök pályájával. Lukács az etrekarcsai előnevű kismemesi Lukács családból származik, a feudális környezetből azonban a pálya és a családi kapcsolatok már erősen kiemelik: neki Bogisich lány a felesége. Nem érezzük ezek után meglepőnek ha egyik fiukkal a XX. században mint a budapesti törvényszék elnökével fogunk majd találkozni.

Bogisichnál nagyobb adót a bírák között ezek után már csak Sárkány József és Emmer Kornél fizet. A jól hangzó illenzfalvi előnévvel felruházott Sárkány József táblai alelnök régi felvidéki luteránus, de teljesen polgári életformák között élő nemesi családból származik: a családban a táblai alelnök kortársai között részint egy evangélikus püspököt, részint gömöri vasgyárosokat és vasgyári tisztviselőket találunk. Sárkány (talán a vasgyártás jövedelméből, talán felesége, Lits Aloizia hozományából) 1307 frt adót fizet, de az adójegyzékben csak 1873 után tűnik fel, amikor átveszi Ferdinándi Ignác 1888 frt-tal adózó lipótvárosi bérházát — mindenesetre olyan vagyon alapjait vetve meg, amely őt és utódait még a XX. század elején is a főváros vezető virilistái között fogja megtartani. (Kivált azután, hogy 1908-ban a Wekerle-telep 472 000 négyszögöl telkét tőlük veszi meg a kormány csekély 3 millió koronáért.)

A bírák közül a legnagyobb virilis adót, 7545 frt-ot Emmer Kornél, ekkor táblabíró, fiatalon a hűtlenségi per vádlottainak egyik sikeres védője fizeti: ekkorra már a gazdag régi pesti polgár, Langheinrich Frigyes lányának férjeként és vagyonának örököséként. 1873-ban még nem virilista, újonnan szerzett vagyonának azonban nyilván nagy szerepe lesz abban, hogy a század végére Emmer már politikai súlyra is szert tesz: bekapcsolódik a várospolitikába, tagja lesz a törvényhatósági bizottságnak, a Közmunkatanácsnak és ezzel együtt tovább nő vagyona is. Társadalmi és politikai rangjára jellemző, hogy a századfordulón három ízben is szerepel az uralkodó által ajánlott főpolgármester jelöltek között — persze mindig hiába és inkább csak a forma kedvéért, de mindenesetre jelentőségét jól érzékeltető módon.

Sajátos helyzetüknél fogva azonban részletesebben kell szólnunk a főváros adminisztratív vezetőinek és általában a *főváros hivatalnokságának* szerepéről a virilisták soraiban. A kép meglepő: 1873-ban virilistáink között városi tisztviselőt, illetve alkalmazottat gyakorlatilag még nem találtunk. 1888-ra már 25 főnyi csoportot alkotnak, melyben öten adóznak 1000 frt felett: akár a bírákhoz, akár az állami vagy a banktisztviselők rétegének arányaihoz képest a legmagasabb arányban. Jeleként annak, hogy a képviselő-testületekben bevezetett virilizmuson túl a város adminisztratív, tényleges igazgatásában is, többé-kevésbé érthetően (s a fentiek után nem is meglepően) már mennyire a vagyon, illetve a vagyonhoz fűző kapcsolat jelentősége lép előtérbe.

Itt találjuk mindenekelőtt a város főpolgármesterét, polgármesterét és alpolgármesterét: Ráth Károlyt (már 1873-ban is 2853) 3854, Kammermayer Károlyt 5993, Kada Mihályt 789 frt adóval. Mindhárman még 1848 előtti polgárok — bár Kadánál ez nem teljesen bizonyos —, ha polgárlevelük elég újkeletű is: egy Ráth 1824-ben mint pék kap polgárjogot, Kammermayer József pedig mint iglauri születésű kávé 1818-ban, később György mint szabó 1839-ben, Antal pedig már mint ügyvéd és háztulajdonos 1841-ben lesz polgárrá. Ráth budai polgári családból származik, Székesfehérváron járt gimnáziumba, s a pesti egyetemen végezte a jogot. Fehérvárra ment vissza ügyvédbojtárnak, majd a jeles pesti ügyvéd, Schuller mellett tevékenykedett. 1842-ben a köz-, 1843-ban a váltóügyvédi oklevelet szerezte meg, 1848-ban a nyilvános váltójegyzők egyikévé nevezték ki, és városi képviselővé is megválasztották. Ráth egyik szervezője volt a pesti nemzetőrségnek, de óvakodott attól, hogy a forradalomban kompromittálja magát. Az ötvenes években szakadatlanul folytatott ügyvédi praxisával a város egyik legkeresettebb

ügyvédjévé lett, elsősorban a kereskedelmi és váltóügyek elsőrendű szakértőjeként; olyan problémák ezek, melyek a városfejlődés leglényegesebb elemeihez kapcsolódnak, és alkalmasak arra, hogy szakértőik számára megnyerjék a legjobb pesti üzleti körök barátságát és bizalmát. Mint kiváló szakembert, 1860-ban meghívták az országbírói értekezletre is, melynek feladata az Októberi Diplomával visszaállított 1848 előtti igazságszolgáltatási szervezet és jogviszonyok összehangolása volt az azóta bekövetkezett polgári átalakulást kodifikáló és így többé vissza nem csinálható osztrák polgári törvényekkel. Ráth a váltó-, csőd- és kereskedelmi törvények szekciójának jegyzője volt az értekezleten, és így jelentős része volt abban, hogy a gazdasági élet zavartalanságát biztosító jogszabályok továbbra is megfelelő formák között érvényben maradtak. Ugyanakkor tagja lett Pest város képviselő-testületének. A lipótvárosi kereskedelmi körök már akkor a kerület országgyűlési képviselőjévé is szerették volna megtenni, ő azonban jó politikai érzéssel az ellenzéki Szalay Lászlóval szemben visszalépett a jelöléstől. 1865-ben Ráthot, megint a Lipótvárosban, ismét felléptették, ezúttal Kemény Zsigmonddal szemben: meg is bukott, bár jelentős párt állt mögötte, mely ragaszkodott ahhoz, hogy jelöltje polgár legyen. Képviselői bukása azonban nem ártott a karrierjének. 1867-ben ő lett a Pest városi tisztújítás elnöke, és amikor Szentkirályit polgármesterré választották, az átadta neki józsefvárosi mandátumát. A mandátumot azonban csak néhány hétig bírta, mert rövidesen koronaügyésszé nevezték ki. 1869-ben kúriai bíró lett, 1871-ben pedig a királyi tábla alelnöke, az ország legmagasabb bírói méltóságainak egyike. Innen jelölte az uralkodó a főpolgármesteri székbe, melynek betöltéséhez immáron a pesti nagypolgárság támogatásával jut el, hogy ezt a méltóságot egészen 1895-ig megszakítás nélkül viselje. A Kammermayer család feltehetőleg az 1873-ban is már 240 frt házbéradót fizető gyáros: a szeszfőzdék, cukor-, sör-, festékgyárak számára kazánok gyártásával foglalkozó Kammermayer Lénárd rokonsága; hogy Kammermayer Károly, ki 1848-ban honvédtisztként harcol, majd utána szerény városi tisztviselői állásokat tölt be és 1860-ban, az Októberi Diploma utáni városi politikai mozgalmakban tűnik fel, hogyan kapcsolódik hozzájuk, az még további kutatást igényel. Nagy adóalapjában azonban nyilván döntő tényező a felesége (Sebastiani lány!) révén megszerzett házigatlan vagyon.

De a virilisek között találjuk a Bach-korszak két budai polgármesterét is: Walheim nevét már a miniszteriális tisztviselőknél találjuk, Paulovits László, a városeyesítést megelőzően az önálló Buda utolsó polgármestere (1873-ban 172 frt adóval) azonban most 556 frt-ot fizet és egyúttal a II. kerület előljárója. Különbözik a virilisták között több, kerületi előljáróként megnevezett személyt is találunk, Paulovitson kívül még hatot, az 500 és 1920 frt adóhatárok között. Kettejük esetében 1873. évi, a virilista határ alatti szerény adó is szerepel, de csak egy esetben fordul elő (1873. évi virilistáinkra jellemzően, az V. kerület élén álló, asztalosként régi polgár Bachmaier Györgynél) most 1459, de már 1873-ban is 537 frt adó. S hozzájuk tartozik Harrer Pál, az önálló Óbuda utolsó jegyzője, a városeyesítési mozgalmak egyik tevékeny részese.

A virilisták között városi hivatalnokok nevei is előkerülnek, köztük egy vízvárosi Heinrich, Ödön 1700 frt és Rottenbiller Alajos, 48 polgármesterének családjából (de valószínűleg az Almay lánynak, Lipót feleségének hozományából) 4025 frt adóval. És nem kevésbé jellemző az sem, ahogy már a város szakigazgatásának vezetői is feltűnnek a virilisták között: Devecis del Vecchio Ferenc városi mérnök (később főmérnök) 646 frt adóval (régii polgári, sőt 1873-ban — említettük — virilista kéményseprő családból); már nyugalomba vonult elődje, Varasdi Lipót 3332 frt adóval; a temetőigazgató Meixner Ferenc 690, a vízműigazgató Wein János 3334 frt és Körösi József, a Fővárosi Statisztikai Hivatal tudós vezetője 1035 frt adóval. 1873-ban az akkor 446 frt-ot fizető Varasdit kivéve még egyikük sem volt virilista, mint ahogy Devecist kivéve egyikük sem régi polgár: ez olyan körülmény, mely jól mutatja, hogy a városfejlődés kínálta vagyonosodási lehetőségek hogyan lépnek túl nemcsak a régi polgárjogon, hanem már az 1873-ban elfoglalt vagyoni helyzeten is.

10. *Budapest virilises a fővárosi részvényes vállalkozások igazgatóságaiban.* Végére érve 1888 virilista jegyzékének, utolsó feladatként azt kívánjuk bemutatni, hogy a virilizmus milyen összefüggésben állott a város nagy *részvénytársaságaiban* viselt *igazgatósági tagsággal* és ezáltal — ha csak nagyon általánosan megállapíthatóan is — magával a részvényvagyonnal. Adatainkat csak az 1887. évi Magyar Compass, s csupán a budapesti székhelyű nagy részvénytársaságok: 11 bank, 5 takarékpénztár, 9 gőzmalom, 4 biztosító intézet és 7 elsőrangú, legalább 250 km pályahosszt birtokló magánvasúti társaság igazgatóságaira vonatkozó adatainak elemzéséből nyertük (a felügyelő bizottsági tagságokra tehát nem térünk ki) — tudatosan mellőztük tehát a virilisták tágabb, a vidék vagy éppen az egész Monarchia vállalkozásai felé vezető kapcsolatainak vizsgálatát. A vizsgálatunk körébe bevont részvénytársaságok 1873-hoz képest jóval kisebb számát az 1873. évi krach indokolja: a megelőző évek gombamódra elszaporodott részvénytársaságainak nagy része ekkor összeomlott s utána a fejlődés csak lassan, s ugyanakkor egészségesebben és józanabban indult meg azzal a súlyos torzulással azonban, hogy az iparban néhány nagy részvénytársaságot leszámítva e modern és a fejlődéshez nagy tőkét biztosító szervezési forma még sokáig igen fejletlen maradt. Ezért virilistáink budapesti ipari részvénytársaságokban való részvételét csak néhány vállalat esetén tudjuk (mert egyáltalában érdekes) vizsgálni.

A kép azt mutatja, hogy a 11 bank 89 igazgatósági tagságából 42 van virilistáink kezén; a takarékpénztáraknál ez az arány 50:28, a biztosítóknál 47:11, a malmoknál 109:39, a vasutaknál 90:13. Még az utóbbinál is feltűnően rosszabb az arány a budapesti székhelyű ipari részvénytársaságok esetén. Ami legmeglepőbb: a részvénytársasági téglagyárak teljesen kiestek virilistáink az igazgatóságban kifejeződő befolyása alól, és a Budapesten bejegyzett 35 egyéb ipari részvénytársaság közül virilistáink aránylag nagyobb számban már csak a Részvény Sör (9:9), az Észak-magyarországi Egyesített Kőszénbánya és Iparvállalat (10:5), a Ganz (7:5), a Gschwindt (4:4), a Nagysurányi Cukorgyár (8:8), a Nemzetközi Waggonkölcsönző (7:5) és a Pesti Könyvnyomda (5:3) igazgatóságában foglalnak el: összesen 50 helyből 39-et. Mindezek az arányok persze önmagukban nem sokat mondanak, de bizonyos tanulsággal mégis szolgálnak: mutatják azt, hogy 1888-ra a fenti kiválasztott részvénytársasági csoportokban a lehetséges kb. 440 igazgatósági tagságból mintegy 160, tehát jóval több mint 1/3, a budapesti virilisták kezén van: ezen belül a bankok, takarékpénztárak, gőzmalomok és biztosítók 295 igazgatói állásából 119: közel 40%. De ezek az arányok jellegzetesen mutatják azt is, hogy virilistáink részvénytársasági vezető szerepe — megfelelően a struktúra stabilizálódásával párhuzamosan a gazdasági életben is bizonyos csomópontok kialakulásának — egészen világosan a bankok és takarékpénztárak, valamint a gőzmalomok és néhány korai alapítású egyéb ipari üzem körül sűrűsödik össze, — vagy ha úgy tetszik: ezekre korlátozódik. A sűrűsödést persze elősegíti az a körülmény is, hogy a hitelélet vállalkozásainak száma — ideértve a takarékpénztárakat is — 1873 válságában erősen lecsökken, míg több ipari részvénytársaság vonatkozásában bizonyos koncentráció következik be. Az utóbbinak következtében szorulnak ki virilistáink a téglagyárak és a vasutak irányításából.

A struktúra alapjait szolgáló intézmények ilyen összefonódása, csomósodása — együttjárva az igazgatóságok taglétszámának bizonyos csökkenésével — és emellett számos régi, a 70-es években még vezető szerepet játszott virilista halála — 1888-ra tehát együttesen már elég jelentős, bár minőségileg (a fő érdekeltségi területek megmaradása folytán) nem döntő változást idéz: elő a virilisták részvénytársasági kapcsolataiban. Olyan változást, melynek felméréséhez és reális értékeléséhez azonban a virilisták 15 év előtti részvénytársasági kapcsolataikkal kell visszanyúlnunk.

1873-nak az akkori részvénytársaságok vezetőségében helyet foglaló virilistái közül mintegy 85 jön át 1888 virilistái közé; a már 1873-ban is valamely részvénytársaság vezetőségében helyet foglaló, de még nem virilista, csak 140—400 frt között adózó személyek közül pedig 45-en lesznek 1888-ra virilistákká. Azoknak száma, akik 1873-ban már benne voltak ugyan valamely részvénytársaság vezetőségében, de még 140 frt-ot sem adóztak, viszont 1888-ra már a virilisták

közé kerülnek, 66. összesen tehát mintegy 200 személy az, akinek 1888 virilistái közé jutásában valamilyen 1873. évi részvénytársaságban viselt igazgatósági vagy felügyelő bizottsági tagság, azaz az ezáltal reprezentálódó jelentősebb részvényvagyon kétségtelen szerepet játszott — még akkor is, ha e részvénytársaságok esetleg nagyobb része 1873 forgatagában elsodródott is. Mivel az 1888-ban számba jöhető virilisták kezén levő igazgatósági tagságok számát az előbb mintegy 150—160-ra tettük, könnyű átlátni, hogy az 1873. évi igazgatósági tagok 1888-ig virilistaként megmaradt 200 főnyi csoportjának nagy része 1888-ban már nem lehetett igazgató, s ezek számát csak még tovább csökkentette az új emberek 1888-ra történt nagyarányú benyomulása a virilisták sorai közé.

A struktúra mozgásának személyekre lebontott vizsgálata azonban mindenekelőtt azt mutatja, hogy az 1888-ban virilisek által betöltött 160 igazgatósági tagságból a bankok esetén 9, a takarékpénztáraknál 3, a malmoknál 5, a biztosítóknál és a vasutaknál 1—1, összesen tehát mindössze 19 kivétellel mindegyiket olyan személyek töltik be, akik már 1873-ban is helyet foglaltak valamely akkori részvénytársaság vezetőségében: a 160 helyből tehát 141 régi igazgatósági tagok birtokában maradt. Tovább vizsgálva kiderül azonban, hogy e 141 helyen összesen csupán 74 személy osztozik (közülük 4-et adathiány miatt nem tudunk megfelelően elhelyezni az új csoportosításban), ám míg 35 csak 1—1 helyet birtokol, a csoport másik felét alkotó 35 virilista viszont 104 részvénytársaság igazgatóságában foglal helyet, összehasonlítva 1873 viszonyaival, 1888 így az igazgatósági tagságok virilistáink kezén való további összpontosulását jelenti: legalábbis a hitelélet és a gőzmalomipar területén, ezenkívül az ekkor Budapest székhellyel bejegyzett 33, összesen 39 millió forint befizetett alaptőkéjű egyéb ipari vállalatból az előbb külön említett 7, összesen nem egészen 9 millió forint alaptőkével rendelkező vállalkozás esetén.

Mindebből világosan kiderül: 1873 valamely részvénytársasági igazgatósági tagsága, illetve az ebben kifejeződő vagyoni helyzet aránylag igen nagy stabilitást biztosít betöltője számára. (Virilistáink anyagi fennmaradásának útja az összeomló részvénytársaságok között külön részletes, a tőke öfenntartását igen jellemzően bemutatni képes vizsgálatot igényelne.) 1873-ban a virilisek között 197-en töltenek be vezető szerepet a város részvénytársaságaiban: ennek fele, 85 éri meg virilistaként 1888-at is, és e 15 év után a város virilistái közé újonnan belépők soraiban 111 az olyan személy, aki 1873-ban, ha még nem is érte el a virilisták színvonalát, de már helyet foglalt valamely részvénytársaság vezetőségében: 1888 új virilistájának 13%-a ez a 837. E magas arány jellemzően mutatja, hogy 1873 virilistáinak részben még a régi polgári eredetű adózók által befolyásolt struktúrája alatt e vonatkozásban is hogyan alakult és indult útnak már egy új réteg: azoké, akik már elég tőkeerősek ahhoz, hogy a város a konjunktúra hatására gombamódra alakuló részvénytársaságaiban a vezetést megszerezhessék — ha vagyonukat ekkor még nem fektették is be az olyan típusú vagyonalapokba, melyek (elsősorban az egyént a városhoz különben is legtöbb szállal odakötni képes ingatlan) magasabb adókulcsaikkal alkalmasak arra, hogy az üzlet, vállalkozás még alacsonyabb adókulccsal mért vagy a részvényvagyonnak a részvénytársaságnál adóztatott, s így az adóalapban nem jelentkező jövedelmét a birtokosukat a virilizmus szintjéig emelő adóval terheljék meg. Szemben a többi foglalkozási főcsoportok 1888-ra már a virilisták közé feljutott, 1873-ban azonban még csak 140—400 ft között adózó tagjaival, a részvénytársaságok igazgatóságaiban már 1873-ban helyet foglaló, de még 400 ft alatt adózó személyek tényleges vagyona ekkor nyilvánvalóan elérte már a virilisták szintjét. Jellemző, hogy e réteg e 15 év során valamilyen formában már vagy szükségét érzi, hogy ilyen, őt már a virilizmushoz közelebb vivő vagyoni alapokra is szert tegyen, vagy, ha nem is saját ilyen irányú tudatos kezdeményezéséből, de szükségképpen szert is tesz ilyenre mint a polgári vagyon egy úgy látszik nélkülözhetetlen velejárójára — s még inkább jellemző, hogy ennek birtokában egy részük már szükségesnek érzi, hogy magát a választók jegyzékére is felvétesse. Ha a tényleges összefüggés kialakulásának menete még további, részletesebben vizsgálandó probléma is, úgy

véljük, a kapitalizálódás folyamatának és a főváros fejlődésének bizonyos szükségszerű kapcsolataira ez a körülmény elég jól felhívja a figyelmet: ahhoz, hogy valaki Magyarország kapitalizmusában vezető szerepet játszasson, legalábbis bizonyos esetekben, illetve e kapitalizmus bizonyos szektoraiban, már kezdenek hozzátartozni a szükségképpen a sajátlagosan budapesti vagyonalapban is tükröződő elemek: egy fővárosi palota vagy nagyobbfajta, részben bérvilla, a reprezentáció kedvéért, vagy fővárosi ingatlanok: bérházak vagy telkek a vállkozás tartaléktőkéjének is gyümölcöző s a hitelképességet is növelő elhelyezésére. S amit jól igazol az a körülmény, is, hogy egyrészt 1888 részvénytársasági igazgatósági tagjai között olyan személyt, aki 1873-ban megszerzett virilista pozícióját 1888-ra elvesztette vagy elhagyta volna, csak alig találtunk (összesen 3-at), másrészt 1888 a vizsgált szektorokban még nem budapesti virilista igazgatósági tagjainak legnagyobb része — amennyiben e szinten huzamosabb ideig képes megmaradni (és legalábbis bizonyos típusú részvénytársaságok esetén) — a századfordulóra végül is szinte törvényszerűen feltűnik a budapesti virilisták között.

11. Budapest virilis igazgatósági tagjainak foglalkozása, vagyoni helyzete és előzményei. E fő tendencián belül 1888 részvénytársaság igazgatósági tagjainak (ilyen módon már csupán 70 személynek) egyrészt foglalkozási főcsoportok szerinti összetételét (egy-egy főcsoporton belül a virilista adóösszeg csupán egészen nagyvonalú bontásában), másrészt e csoportok megoszlását tagjaik 1873. évi helyzete szerint a *13. táblázaton* (94—95. l.) vizsgáljuk.

A táblázat világosan mutatja, hogy az igazgatósági tagságok 1888-ra már nemcsak az illető részvénytársaságok, hanem a tagsághoz hozzásegítő vagyon profilját illetőleg is, csomópontok köré tömörültek. Olyan csomópontok köré, melyeknek legkiterjedtebb magva végül is egyrészt a terménykereskedelem, másrészt a hitel. Mert a háztulajdonosok jelentős része is vagy nyugalomban vonult terménykereskedő, vagy (esetleg többszörös) bankigazgató: az „egyéb kereskedők” egy része pedig egykori terménykereskedőből kinőtt nagykereskedő. Ugyanígy jelentkeznek a hitel kapcsolatai a gyárak esetén: a gyáriparinak jelzett vagyonalapú virilisták egy része valamely bank igazgatóságában is helyet foglal, és fordítva: bankigazgató viriliseket találunk gyárak és vasutak igazgatóságában. Az értelmiségi virilisek jórésztükben bankokkal kapcsolatban álló ügyvédek. A képlet e vonatkozásában egészen világos, és megfelel a fővárosi fejlődés sajátos útjának: az elsősorban a nyerstermékekkel való kereskedelem felhalmozott tőkéje bankba és háztulajdonba áramlik, majd magához vonzza az értelmiség bizonyos rétegeit, és felhasználva szakszerű ismereteiket, a vagyonosodásra is alkalmat biztosít számukra. Az iparba e tőke közvetlenül eddig és ekkor még kevésbé megy át, leszámítva a már korábbi alapítású malomipart és általában a nyersterményt feldolgozó vállalatokat: a sör- és szeszipart és a Hatvaniak, Kohnerek és Brüllök összefogásával meginduló cukoripart. Másik oldalról a táblázat jól mutatja azt is, hogy az 1000 frt-on alul és felül adózók aránya 1888-ban is lényegében ugyanaz, mint 1873-ban volt: a részvényesek két rétege tehát továbbra is elkülönül. Azok, akik már magasabb adóra kötelezett adóalapok birtokába kerültek, alkotják az egyik csoportot, a másikat azok, akiknek illetően adóalapjuk még alacsony: tőkéjüket úgy látszik még inkább forgatják és nem vállalkoznak nagyobb szabású befektetésekre. Jellemző, hogy az 1873-ban is már virilisták esetén a túlsúly határozottan 1000 frt-on felül van, a másik két csoportban még inkább egyensúlyt észlelünk. Ennél sokkal jellemzőbb viszont, hogy azoknak száma, akik egynél több részvénytársaságban igazgatók, 1000 frt alatt csak 10, azon felül viszont 25; s még inkább az, hogy az először 1888-ban virilis igazgatók között milyen magas a több igazgatósági tagságot felhalmozók aránya.

Az összesen 70 személy ilyen erős tagozódása nem nyújt lehetőséget a fentieknél messzebb menő megállapításokra: bizonyos tendenciát azonban, úgy véljük, mindenesetre már ebből is megállapíthatunk. Egyrészt a kereskedelmi, elsősorban terménykereskedő tőke további folyamatos

13. táblázat. Budapest legnagyobb adófizető részvénytársasági igazgatósági tagjainak megoszlása foglalkozási főcsoportok szerint (A: 1873-ban is virilista; B: 1873-ban 140—400 ft között adózik;)

Foglalkozási főcsoport	300—599 ft adóval			600—999 ft adóval		
	A	B	C	A	B	C
Háztulajdon, járadék		1+1	1+1		0+1	
Kézműipar				0+1		
Gyártóipar	0+1		0+1	0+2		0+1
Építőipar						
Terménykereskedés	0+2	1+0		2+4	1+0	1+1
Textil, kézmű, kereskedés						
Kereskedelem ált.		0+1	1+1	1+0	1+1	
Vendéglátóipar						
Szállítás						
Hitel				0+2		0+1
Szabad foglalkozású értelmiségi						0+1
Hivatalnok			0+1			
Egyéb						
Összesen	0+3	2+2	2+4	3+9	2+2	1+4

* A + jel előtt álló szám a csoport azon tagjainak számát jelöli, akik egynél több részvénytársaság igazgatóságának tagjai.

bank és háztulajdon felé fordulását — egy elsősorban már 1873 virilistáiból kialakuló stabil, magas adójú csoportnak e területen is megfigyelhető kialakulását —, végül azt a tendenciát, hogy a virilisek közé újonnan belépők nagyobb súlyt tudnak szerezni maguknak mint a 73-ban a virilizmus határa alatt adózó, de mégis már jelenlevő rétegek. Ami talán arra enged következtetni, hogy a részvénytársasági igazgatóság mellett vitt — bármilyen alacsony adóban is kifejeződő — saját egyéni vállalkozás vagy a tőkének immár korán ingatlanba fektetése fékezi is a részvénytársaság vonalán kibontakoztatható tevékenységet.

Különbösen nem érdektelen rámutatni arra sem, hogy 1873 gazdasági válsága nyomán hogyan csökkent le 1888-ra az igazgatósági helyek száma: a csökkenés feltűnő, még akkor is, ha az 1873-ban betöltött felügyelő bizottsági és váltóbíró bizottsági pozíciókat nem számítjuk is. Az a 40 virilista ui. (ideszámítva most már az előző táblázatban adóösszegük ismeretlen volta folytán be nem oszthatókat is), aki 1888-ban kettőnél több igazgatósági tagságot viselt, 1873-ban, illetve 1888-ban az alábbi számú vállalkozásban volt igazgató (a 13. táblázat bontásában):

	Vállalkozások száma 1873-ban	Vállalkozások száma 1888-ban	Személyek száma 1888-ban
A	71	34	19
B	18	19	9
C	18	21	12

csoporthok, ezen belül vagyoni helyzetük előzményei és adójuk összegének nagysága szerint, 1888

C: csak 1888-ban virilista)*

1000—2999 ft adóval			3000 ft feletti adóval		Összesen		
A	B	C	A	C	A	B	C
1+2	0+1		2+2		3+4	1+3	1+1
					0+1	—	—
1+0		1+1	1+0	1+0	2+3	—	2+3
					—	—	—
2+1	1+0		1+0		5+7	3+0	1+1
		1+0			—	—	1+0
	1+0				1+0	2+2	1+1
					—	—	—
					—	—	—
1+0	1+0	2+1	1+0	1+0	2+2	1+0	3+2
2+1	0+1	2+0			2+1	0+1	2+1
		1+0	0+1		0+1	—	1+1
		1+0			—	—	1+0
7+4	3+2	8+2	5+3	2+0	15+19	7+6	13+10

Ami világosan mutatja egyrészt, hogy 1873 virilistáit e vonatkozásban milyen érzékenyen érintette 1873 válsága, másrészt, hogy a válság elsősorban a kisebb ipari és gyengébb hitelügyi részvénytársaságokat sújtotta (amik nem is voltak képesek fennmaradni): és velük együtt természetesen elsősorban a kis részvényeseket, a hazai polgárosodásnak azokat a rétegeit, akiknek számára éppen ezek a szerényebb részvénytársaságok jelentették volna az utat és lehetőséget a kispolgári létezés magasabb kategóriába való feljutáshoz. Mert ha 1888-ra 1873 több nagy részvényese el is tűnik a virilisták jegyzékéről, személyükben vagy utódaikban (ami egyértelműen ellenőrizhető), vagy időközbeni elhalálozásuk esetén örököseiknek vagyonában (ami már csak külön kutatással elemezhető ki) többnyire mégis visszatérnek virilistáink közé: de a részvényes vállalkozásaikba belebukott kisemberek kihullása a polgárosodás kapuja előtt állók sorából vagy végleg elzárja előlük a felemelkedés útját, vagy legalábbis olyan méretekben veti vissza őket ezen az úton, hogy késésüket behozni többé soha nem lesznek képesek: mindkét esetben súlyos, és évtizedek múlva is visszaütő tehertételeként a hazai társadalom fejlődésének.

12. *Néhány jellegzetes személy.* Fejtegetéseink befejezéséül vizsgáljuk meg e folyamatot néhány legjellegzetesebb képviselőjének életútján.

Ha először 1873-nak azon — akkor a részvénytársaságokban vezető — virilistáit nézzük végig, akik 1888-ban már nem játszanak szerepet a részvénytársaságokban, sőt többnyire a virilista jegyzékről is hiányoznak, már a felsorolás is sokat elárul. A termény- és gabonakereskedők közül Altstätter, Hoffmann Frigyes, Kunig József, Merle Márkus, Rechnitz Henrik, Tafler Kálmán, Wiener Lipót és Herzfelder esik ki a részvénytársasági igazgatók és a virilisták közül egyaránt. Rechnitz és Tafler azonban a század végére már ismét visszatér, és a valóságban nem gyengülnek az 1888-ban látszólag gyengülő, a vizsgált területen kevesebb igazgatóságot betöltő Ullmannok és Holitscherek pozíciói sem; a többiek esetén eltűnésüket haláluk magyarázza. De kiesnek a

részvénytársaságok vezetéséből a Tömörök — bár az ő vagyoni helyzetük is érintetlen marad. 1873 a legtöbb igazgatósági tagságot betöltő, már ott ismertett többi virilistája azonban továbbra is megőrzi pozícióit — legfeljebb a vállalatok változtak részben vagy egészben. Kohner Zsigmond 1888-ban az Iparbanknak, és Kohner Károllyal és Ágostonnal együtt a Brüllökkel és Deutschokkal közösen alapított Nagysurányi Cukorgyárnak igazgatója; Flesch Mór (3158 frt-tal már magánzó) a Hitelbank és a Gschwindt-gyár; Nagel Hermann (804 frt, háztulajdonos) az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár, Strasser Alajos (továbbra is terménykereskedő: a cégébe bevont négy másik Strasserral együtt közel 2500 frt-tal adózik) a Pannónia Gőzmalom (Strasser Zsigmond pedig a Concordia malom) igazgatója; Basch Fülöp (már magánzó és földbirtokos, 1474 frt) az Első Budapesti Gőzmalom; Gold Zsigmond (terménykereskedő, 500 frt) a Pannónia Gőzmalom Rt. igazgatósági tagja. Jálics Ferenc helyett immár borkereskedését átvevő és összesen 6000 frt-tal adózó fiai az Első Budapesti Gőzmalom, a Nyugati Vasút, az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár és a Nemzetközi Waggonkölcsönző igazgatói. Fuchs Rudolfot (3170 frt, magánzó) a Jelzalog Hitelbank, a Hengermalom és az Első Magyar Általános Biztosító Társaság igazgatóságában találjuk, — 1873-ban még nem virilista s most is csak 347 frt-tal adózó öccsét, Gusztávot pedig ugyancsak a Hengermalom, de emellett a Nyugati Vasút igazgatóságában látjuk viszont. Az Ullmannok közül Károly 675 frt adóját csak mint a Pannonia Biztosító, M.G. (Mór György?) kereskedő viszont a Lujza Malom és a Pesti Könyvnyomda Társaság igazgatójaként fizeti; — a másik, nevét 1867-ben Szitányira változtató Ullmann családból pedig Izidor 4538 frt adóval immár magánzóként a MOKTÁR igazgatósági tagja. És mint egy másik, ugyancsak még a reformkorban a terménykereskedelemből elindult család 1873-ban is már többszörös részvénytársasági igazgató tagját, a Pesti Hazai Takarékpénztár igazgatóságában Kunewalder Lipótot látjuk viszont. Herzl Tivadar, a Herzog M. L. terménykereskedő cég egyik jegyzője már 1873-ban is sokszoros részvénytársasági igazgató, bár még nem virilista: 1888-ban 3998 frt adójával már virilistaként a Budapesti Váltóüzlet Rt. és a MOKTÁR igazgatóságának tagja. Változatlanul rendkívül kiterjedtek a hatvani Deutsch család részvénytársasági kapcsolatai: Sándor, Bernát és József (1888-ban is összesen közel 9000 frt adóval és sokféle, ám egyformán jövedelmet hajtó címen — így Bernát 6915 frt adóval földbirtokosként — virilisek) közül az első az Iparbanknak és a Leszámítoló Banknak, valamint az Első Magyar Általános Biztosítónak, Bernát ugyancsak a Leszámítoló Banknak s emellett a Kassa—Oderbergi Vasútnak igazgatósági tagja, — s emellett természetesen mindhárman tagjai a nagy részben éppen általuk alapított, már említett Nagysurányi Cukorgyár Rt. igazgatóságának is. Heller Gábor 1873-ban testvérével együtt a Heller és Heusinger terménykereskedő céget jegyezte 1838 frt adóval: most a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének, az Országos Banknak, a Magyar—Francia Biztosítónak, és az Északmagyarországi Egyesített Kőszénbánya- és Iparvállalat Rt.-nak az igazgatóságában foglal helyet: jellemzően csupa a válság után alapított vagy fellendült vállalkozásban. Brüll Miksa a terménykereskedő Brüll Hermann (1888-ra különben már vasmű igazgató) családjából és cégéből származik. 1873-ban még nem virilista, de már 5 részvénytársaság igazgatóságában tag s ugyanennyi pozíciót tölt be 1888 részvénytársaságaiban is: a Pesti Hazai Takarékpénztár és a Hengermalom alelnöke, a Hitelbank malmainak vezérigazgatója, a Részvény Sör elnöke és a Ganz igazgatósági tagja, személyében azonban (a felsoroltak közül egyedüli kivételként) most sem virilista.

A fent felsorolt régi terménykereskedők mellett a kézműáru-kereskedők közül egyedül Neuwelt Ármin őrizte meg továbbra is igazgatósági pozícióit: az Iparbank mellett a Magyar—Francia Biztosító és a Részvény Sör igazgatóságában. Ismét felbukkan Kochmeister Frigyes neve immár báróként és főrendként: a Hengermalom elnöke, a Foncière Biztosító alelnöke s a Hitelbank igazgatója. — A gyárosok közül Gschwindt Mihály neve tér vissza a Concordia Gőzmalom és a Részvény Sör igazgatóságában; a Gschwindt gyáréban fiának, Györgynek nevével talál-

kozunk. 1873 magánbankárai közül Wahrmann Mór pályafutása bontakozik ki a 15 év alatt: most is képviselő, a Deák pártnak éppúgy, mint utódjának elismerten legnagyobb pénzügyi kapacitása — és adója 3301 frt: tagja a Leszámitoló Bank, a Jelzáloghitel Bank, a Részvény Sör és a Ganz igazgatóságának, elnöke a Pannónia Gőzmalomnak, emellett öccse, Sándor a Magyar Általános Takarékpénztárnak és a Lujza Malomnak igazgatója. — 1873-ban ugyancsak magánbankár, de emellett részben még vászonkereskedő, a virilista határt azonban adójával még nem éri el Aebly Adolf — mint láttuk — már 1848 előtt jelentős pesti kereskedőcsalád leszármazottja, már négy részvénytársaság igazgatósági tagja. 1888-ra a vászonkereskedéssel úgy látszik már felhagy: neve a Leszámitoló Bank, az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár, a Foncière Biztosító és a Kassa—Oderbergi Vasút igazgatósági tagjai között szerepel, s adója is 1000 frt fölé emelkedik.

Itt kell megemlítenünk 1873 két, részvénytársasági kapcsolataik kiterjedtsége folytán már akkor kiemelt, jellegzetes alakját: az azóta nevét Nászaira változtató és 1889-ben majd rákosi előnevű nemességgel is feldíszesített Nasztl Mórt: 1873. évi 297 frt adója 2800-ra nő, ő maga első-sorban háztulajdonosként adózik, s emellett az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár és a Gschwindt igazgatósági tagja; és Rósa Lajost, immár valódi virilistát, a Kereskedelmi Bank és az Első Budapesti Gőzmalom elnökét, a Nemzetközi Waggonkölcsönző alelnökét.

A fentiekben az 1873-ban virilista többszörös részvénytársasági igazgatók közül az 1888-ra is virilisként átjutottakat mutattuk be (közülük is első-sorban a terménykereskedőket) 15 év utáni pozícióikban: őket vagy a cégük kontinuitását 1888-ban képviselő személyeket, összesen 30 személyt. A csoport jól mutatja egyrészt éppen e már 1873-ban is kiemelkedő helyzetű réteg stabilitását, másrészt azt, hogy nemcsak ők maguk, de korábbi helyzetük is stabil maradt: csak e 30 személy több mint 60 igazgatósági pozíciót tölt be.

A főváros egyes virilistáinak részvénytársasági kapcsolatait ilyen módon bemutatva, a virilisták útjának kapcsán az előzőekben elmondottakat két további tanulsággal egészíthetjük ki. Egyrészt: vizsgálatunk szerint a bank és a takarékpénztár, valamint a malomipar e 15 év után is változatlanul megmaradt a fővárosi virilisták erős befolyása alatt, s ha a cégek esetleg változtak is, a vezetésükben lehetséges személyek köre viszonylag állandó maradt. Másrészt, és ebből következőleg: ezen a területen maradván meg viszonylag legstabilabban 1873 fővárosi vagyoni vezető rétege, itt látjuk egyik magvát annak a rétegnek, melyet mint a főváros virilizmusának legstabilabb és ugyanakkor vagyoniilag is élen járó rétegét, a fentiekben körülhatárolni igyekeztünk.

13. Budapest 200 legnagyobb adózója 1888-ban. Hogy ezek után kit tekintünk még e rétegbe tartozónak, azt a következőkben azoknak a személyeknek összeállításával mutatjuk be, akik, ha a budapesti községi választásokon a virilizmus nem a már említett bizonyos lazításokkal érvényesült volna, egyszerűen adóösszegük nagysága alapján juthattak volna be a törvényhatósági bizottságba: Budapest 200 legnagyobb adófizetőjéről van szó.

Alábbi táblázatunk (folytatva és részletesebben kibontva a 10. táblázat egyik rovatát) megmutatja, hogy e csoport egy, valahol az 1500 és 1750 frt között adózók kategóriájában megvonható határnál nagyobb összegű adó fizetőit foglalja magában; egyszerűség kedvéért: az 1500 frt-on felül adózó 206 személyt.

Foglalkozási csoport szerinti megoszlásuk könnyen rekonstruálható, és ha ezt kiegészítjük annak feltüntetésével, hogy közülük ki a régi polgár, illetve 1873-ban is már virilis, illetve akkor még csak 140—400 frt között adózó — és ki az, aki csak 1888-ban jut be a virilisták jegyzékére, a

14. táblázatot kapjuk:

14. táblázat. Budapest 206 legnagyobb adófizetőjének megoszlása foglalkozási főcsoportok, ezen belül vagyoni (A: régi polgár, 1873-ban is virilis; B: 1873-ban is virilis nem régi polgár; C: 1873-ban 140—400 ft

Foglalkozási főcsoport	1500—2000					2000—3000				
	f o r i n t									
	A	B	C	D	E	A	B	C	D	E
Háztulajdon, ingatlan- tulajdon, magánzó	7	2	—	—	1	3	5	—	—	6
Gyáripar	1	1	1	—	1	2	2	—	—	6
Kézműipar	—	—	—	1	2	—	3	—	—	1
Építőipar	—	1	1	—	2	—	1	1	—	—
Kereskedelem	4	8	2	—	2	2	4	1	1	1
Vendéglátóipar	—	—	—	—	1	1	—	—	1	—
Közlekedés, szállítás	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
Hitel	1	—	—	1	1	—	1	—	—	1
Szabad foglalkozású értelmiségi	2	3	2	—	14	1	6	3	—	5
Alkalmazott	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—
Egyéb	—	—	—	—	1	—	—	—	—	2
Összesen	16	15	6	2	26	9	23	5	2	22

A táblázat minden bővebb kommentár nélkül önmagáért beszél: ha nem is elsősorban a struktúra mennyiségi arányaiban, tehát abban, hogy a leghatékonyabb, a legmagasabb összegű adóalapot biztosító vagyónképző tényezőnek a szabad értelmiségi pályákat mutatja (ezt ui. azzal a kiegészítéssel fogadhatjuk el, hogy a részvényvagyon nem a részvényesnél adózott). Még azt sem vehetjük a valóságos viszonyok hű tükröződésének — bár a valósághoz már sokkal közelebb áll —, amit egy-egy foglalkozási főcsoporton belül a vagyoni élcsoporthoz a főcsoport egész tagságához való arányáról mond: kiderül, hogy az élcsoporthoz átlagos arányán (18%) felül a gyáriparban, a vaskereskedelemben és a szabad foglalkozású értelmiségiek között van képviselve: a háztulajdonosok és magánzók, az építőipari virilisták, az általános kereskedők csoportjában és a bankigazgatók között aránya normális; az összes többi területen erős az olyan irányú polarizáció, mely a legvagyonosabbak körét csak aránytalanul kevés számú személyre szűkíti. E képen az adóalap megállapításánál már említett sajátos helyzetével ugyancsak a részvényvagyon torzíthat: lévén, hogy valószínűleg nem egyenletesen oszlik meg az egyes adókatégoriák között, jelentősége ágazatonként is változva lehet nagyobb az alacsonyabb, illetve a magasabb adókatégoriákban, olyan tényezőként, melynek hatását már igen nehéz meghatározni.

Ami azonban egyértelműen világos és pontos képet ad: az az élcsoporthoz egyes adókatégoriáinak, illetve foglalkozási főcsoportjainak stabilitása az elmúlt 15 év alatt. A táblázat egyértelműen azt mutatja (amit részletekben már az előzők során is több ponton észlelhettünk), hogy az élcsoporthoz jutás és a stabilitás között határozott összefüggés áll fenn. Az élcsoporthoz 109 tagjának esetében az előzmények legalább 1873 virilizmusáig nyúltak vissza, ezen belül pedig 40 esetben 1848 elé is, mégpedig minél magasabb adókatégoriáról van szó, annál nagyobb arányban. Az, hogy az élcsoporthoz utánpótlása nem az 1873-ban már ismert, de még alacsony, a virilizmus határa alatt adózó elemekből tevődik össze, hanem inkább a teljesen újakból — valamint a két réteg elhelyezkedése az egyes adókatégoriákban —, ismét jól mutatja, hogy az alacsony adóalappal az emelkedés csak bizonyos határig lehetséges; az igazi vagyonosodás inkább az alacsony adóalappal már együtt járó bizonyos korlátoktól (a kisebb tőke túl korai befektetésétől és így tulajdonosának viszonylag kisebb mobilitásától) szabadabb, feltehetőleg így vállalkozóbb réteg

helyzetük előzményei és adójuk összegének nagysága szerint, 1888

adóval; D: régi polgár, csak 1888-ban virilis; E: csak 1888-ban virilis nem régi polgár)

3000—5000					5000—					Összesen					
a d ó v a l															
A	B	C	D	E	A	B	C	D	E	A	B	C	D	E	Összesen
7	5	3	—	1	1	5	—	—	—	18	17	3	—	8	46
1	—	—	—	3	—	7	—	—	1	4	10	1	—	10	25
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	1	3	7
—	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	4	3	—	2	9
2	3	—	—	2	—	1	—	—	4	8	16	3	1	10	38
—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	2	—	—	1	1	4
—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	2
—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	1	2	—	1	3	7
—	4	2	—	5	1	2	—	—	5	4	15	7	—	29	55
2	1	—	—	3	—	—	1	—	1	3	2	1	—	4	10
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3
12	16	7	—	14	3	15	1	—	12	40	69	19	4	74	206

számára nyílik meg. Ennek a megállapításnak élet csak az a körülmény tompítja némileg, hogy az élcsoporthoz előzmény nélküli tagok fele a szabad foglalkozású értelmiségi és alkalmazotti kategóriákban helyezkedik el: olyan területeken tehát, ahol a dolog természetéből kifolyólag jóval kevesebb szerepe lehet az öröklött vagyonalapnak. De ugyanakkor figyelembe kell venni azt is, hogy az élcsoporthoz éppen e területről bejutottak magas száma mégsem lehet véletlen: elsősorban az ügyvédek ilyen előretörése mögött a gazdasági élettel már szorosan összefonódó (egyes vezetőivel már akár családi kapcsolatokba is kerülő) e pályára különösen jellemző típus kezdeteit is gyaníthatjuk. Együttesen (s most már ismét a táblázat egészére vonatkoztatva): olyan tanulságok ezek, amelyek akkor lesznek különösen jelentősekké, ha a továbbiakban a főváros virilizmusának XX. századi útját vizsgálva elemzésünket már elsősorban erre az élcsoporthoz fogjuk korlátozni.

14. *Összefoglalás.* A főváros virilizmusában 1873 és 1888 között végbement változásokról adott rövid összefoglaló végeredményben arra is alkalmas talán, hogy érzékeltesse azt, amit tanulmányunk előző részeiben is jeleztünk: ez a változás nem önmagában álló jelenség, és éppen Budapest országos jelentőségénél és ennél fogva az egész ország viszonyainak kifejezésére alkalmas voltánál fogva a magyar kapitalizmus gazdasági, társadalmi, politikai struktúrája egészének bizonyos változását is alkalmas érzékeltetni: azt a különbséget, melyet a dualizmus 1873 és 1888 között egymást váltó két nemzedékében látunk megtestesítve. A főváros virilizmusának a fentiekben bemutatott változása valóban ennek a tágabb, általánosabb, a struktúra pusztán mennyiségi elemzésén túl is érzékelhető változásnak jeleit is mutatja, — ha a fővárosi társadalmi-gazdasági bázis Magyarországon mindennél erősebben polgárosult voltánál fogva az általánoshoz képest persze némi változásokkal is.

Az *első* fő tendencia azonban így is világos: alapvetően a város *régi polgárságának kiszorulása* ez a gazdasági — és ezzel együtt a politikai — vezető pozíciókból. Ha e réteg számszerűleg még tartja is magát (bár 1888-ra összesen 216 tagjából már csak 114 volt 1873-ban is virilis, a

többi csak azóta emelkedett fel a virilisek soraiba), közülük 1500 frt felett már csak 47-en adóznak, a régi virilisek közül is csak 40-en. E régi polgárságból ilyen pozíciókat megőrizni már csak azok képesek, akik idejekorán képesek voltak az alkalmat megragadva beszállani a kibontakozó új fejlődés nagy vállalkozásaiba. Ez azonban már csak kevés területen lehetséges, lévén, hogy a kibontakozó kapitalizmus — eltekintve néhány, már a feudalizmus korában nagyra nőtt és versenyképesé vált kereskedelmi ágazattól — már nem azokon a pályákon indult hódító útjára, melyeken a régi városi polgár lett naggyá, s melyeken elért vezető szerepe hagyományos, városon belüli pozícióit biztosította. A már említett néhány kereskedelmi ágazaton kívül még a háztulajdon lesz képes aránylag sokáig biztosítani e réteg helyét a virilistajegyzékeken, de már ott is egyre kevésbé a Belváros csökkenő értékű régi házaival, hanem először inkább a Lipót-város aránylag új bérpalotáival, majd 1888-ra és még inkább a századfordulóra azokkal a házakkal, melyek az újonnan szabályozott város nemrég kijelölt majdani büszke főútvonalain ekkor már építés alatt állnak. Roppant adókedvezményekkel támogatva, melyek részint okai is annak, hogy számos, 1873-ban még előkelő helyen szereplő virilista neve most hiányzik jegyzékünk-ről. Ezek vagyona frissen épült, ekkor még adómentes vagy éppen építés alatt álló bérházakba befektetve, majd a XX. század elejére fogja visszahozni a tulajdonos nevét, ám ekkorra már olyan adókkal, melyek az eddig magát a virilisek jegyzékén még valahogy fenntartó régi polgárt végleg kiszorítják onnan. Ami persze nem jelenti tönkremenetelét, csupán azt, hogy lemarad a versenyben: egyre hátrább kerülve a virilisek jegyzékén, végül kihullva róla régi házával, mely most felújításra és modernizálásra szorulna — amely azonban még így is egyre többet veszít értékéből a most felépülő új palotasorok mellett.

Ez a folyamat egyben meg is adja a dualizmus fővárosi második nemzedékének (a virilizmus struktúrájában ugyancsak érvényesülő) *második* ismérvét: bizonyos *szakszerűség* jelentkezését a gazdasági élet egyre nagyobbra nőtt, már különleges szakértelmet és más foglalkozástól való függetlenséget igénylő területein. Az *iparban* megjelennek a vasgyárak műszakilag szakértő és ezáltal maguknak virilista pozíciókat elérni képes igazgatói; a gépgyártásban Mechwart vagy Zimmermann, a malomiparban Rieger vagy Popper, a szeszgyártásban Adler Károly, a söriparban Natter Ferenc. A mezőgazdasági gépgyártás, akár szerviz-munkákról, akár külföldi cégek vezérképviselétéről van szó, ugyancsak egyre inkább mérnököket igényel — mint ahogy mérnököket kíván a vasúthálózat üzemeltetése is. A műszaki szakértelem ezekben az években, kivált az ipar és a közlekedés a tőkés fejlődés nyomán újonnan kibontakozó ágazataiban egyre nagyobb és ekkor még igen jól megfizetett értéké válik. Virilista-jegyzékünkön végigtekintve a különböző szakterületekről összegyűjthető műszaki szakemberek magas száma jól bizonyítja ezt.

S a szakszerűsége irányuló tendencia érvényesülését kell látnunk mindenekelőtt a *hiteléletben*, ahol e generációra lassan — de talán legfeltűnőbbben — véget ér a terménykereskedő bankárok és a magánbankárok kora és szerepe a virilisták között. A nagy, jórészt külföldi tőkével induló és végig erős külföldi befolyás alatt álló banki érdekeltségek elsősorban a rátermettség alapján kezdik kiemelni embereiket a cégek vezetésére: a Beck testvéreket vagy Lánczy Leót, de így jelenik meg minden előzmény nélkül pl. Bun, Steiger vagy Gröttschel, a biztosítási szakmában Ormódy vagy Lévai, a föld-tehermentesítésben Lukács. A kibontakozó és hatalmasra növekvő, bonyolódó gazdasági élet kulcspozíciói már teljes és szakértő embert kívánnak: egyúttal persze biztosítva is neki annak lehetőségét, hogy ennek a gazdasági életnek mihamarább maga is önálló (bár már mindig az őt felszínen tartó vállalkozás érdekeit képviselő) tényezőjévé válhasson.

A gazdasági élet rohamos fejlődése lendíti fel a maga teljes bonyolultságában kibontakozó tőkés *jogi felépítmény* *szakértőinek* helyzetét, vagyoni viszonyait. A tőke egyre jobban igényli az ügyvédet, aki képes megteremteni a tőke működésének zavartalan előfeltételeit a társadalomban — kivált olyan társadalomban, melyben ekkor a társadalom működését szabályozó elvek

még oly nagy mértékben a feudalizmusban gyökereznek. Az ugyancsak a tőkés fejlődéssel kibontakozó városi életforma teremti meg az egyre növekvő igényt az *orvosra* is. Mindez — mint láttuk — jelentősen befolyásolja virilistáink struktúrájának nemcsak arányait, hanem e struktúra belső társadalmi tartalmát is: biztosítva az új, valóban polgári, ám jórészt már a város saját polgári múltjától is idegen elemek behatolását a város vezető rétegébe.

És így válik megfigyelhetővé most már más oldalról is végül a második nemzedék *harmadik* jellemző vonása: *szilárd, stabil vezető réteg, élcsoport megindult kialakulása*, a városra legjellemzőbb foglalkozási csoportok vezető, jórészt már 1873-ban is virilista vagy őket családirag, vagy vagyoniilag folytató tagjaiból: személyekből, akik e 15 év alatt (nemegyszer már régebbi kezdetekre is támaszkodva) ügyesen alkalmazkodva a városfejlődés nyomán kínálkozó lehetőségekhez jelentős vagyoni tetteket szert, ennek nyomán jelentős pozíciókat és jelentős kapcsolatokat szereztek maguknak, részint az egész ország gazdasági életének, részint magának a fővárosnak irányításában, s melyeknek most már örökletessé tételére is megteszik a lépéseket. Nemcsak anyagilag, de az ennek megfelelő társadalmi pozíciók kifejezésében: a 80-as évek közepétől kezdve nemesség, majd a századfordulótól már a bárói rang megszerzésével is. És azáltal is, hogy körüket egyre szorosabbra zárják: egyre szorosabb, bonyolultabb házastársi és üzlettársi kötelek, és ezeket kifejező és stabilizáló vagyonszövetségek kapcsolják össze őket és vagyonaikat, és kezdik meg ennek az így immár többé-kevésbé összefüggővé vált vagyonszövetségnek (a második nemzedék e legjellegzetesebb, a korábbi periódus még egymástól függetlenül is tevékenykedni képes tőkéseit egyre jobban korlátozó ismertetőjelének) alapján, az ennek természetes személyi felépítményeképpen is tekinthető tulajdonosokból, ennek az egységes burzsoá uralkodó rétegnek kialakítását. Ha az 1850 és 1888 közötti, két időmetszetben vizsgált fejlődés során, e réteg kialakulásának mintegy előtörténeteként, a reformkor széles területen, még korlátozás, verseny nélkül tevékenykedő tőkéseiből létrejött struktúra a tőkés fejlődéssel együtt kibontakozó és erősödő verseny törvényszerűségei által egyre szorosabb együttműködésre kényszerített csoporttá alakul — úgy ettől kezdve — megfelelően annak, ahogy a hazai gazdasági életben már megjelennek a monopolkapitalizmusra jellemző egyes ismertetőjelek — Budapest a virilizmus által meghatározott gazdasági vezető rétege is kezd egyre inkább összeszűkülni, megmerevedni, zárttá válni, miközben a virilizmus jogcímű szolgáló adóalapjainak határait is egyre növekvő adóösszegek jelzik. Olyan vizsgálat ez — a dualizmus harmadik nemzedékének vizsgálata —, melynek itt, 1888 elemzése után még csak egyes problémáit tudjuk felvetni, ezeknek megoldása azonban a továbbiakban már új — s részben új típusú és módszerű — kutatásokat is fog igényelni.

III. Budapest legnagyobb adózóinak útja, 1888-1917

Vizsgálódásainkat folytatva, a főváros mindenkor 1200 legnagyobb adófizetőjéből álló csoport útját 1888-tól immáron egészen 1917-ig két (1903. és 1910. évi) időmetszettel tagolva három táblázat alapján fogjuk nyomon követni: továbbra is elsősorban egyrészt a csoport struktúrája alakulásának, másrészt ezzel kapcsolatban a csoporttagok stabilitásának szempontjából.

1. A virilisek rétegének átalakulása 1873-tól 1912-ig, vagyoni viszonyaik szerint. E vizsgálat mintegy bevezetésképpen azonban a 15. táblázaton tekintsük át a virilis adózók adóinak alakulását az 1873., 1897. és 1912. évekből, Buda és Pest bontásában:

15. táblázat. A legnagyobb adózók megoszlása adóik nagysága szerint, Budán és Pesten az 1873., 1897., 1912. években

Adó összege korona	1873*		1897			1912		
	Buda	Pest	Buda	Pest	Ezekből kettős	Buda	Pest	Ezekből kettős
—600	—	—	23	152	4	—	—	—
601—700	—	—	15	124	8	—	—	—
701—800	—	—	10	100	9	—	—	—
801—900	20	131	8	83	12	—	—	—
901—1000	21	97	5	84	6	—	—	—
1001—1200	26	146	15	86	14	—	—	—
1201—1 500	25	137	16	115	18	—	—	—
1 501—2 000	26	154	15	108	17	15	73	13
2 001—2 500	6	74	5	52	10	18	206	26
2 501—3 000	4	52	2	45	10	19	144	25
3 001—4 000	3	83	1	59	16	18	227	23
4 001—5 000	3	56	2	19	4	6	142	13
5 001—6 000		38	—	—	—	5	67	7
6 001—7 000	2	18	—	—	—	2	76	4
7 001—8 000		21	—	—	—	1	40	2
8 001—10 000		25	1	43	19	3	44	3
10 001—20 000	1	27	—	10	5	2	54	14
20 001—30 000		12	1	1	1	—	14	5
30000—		1	—	—	—	—	6	3
Összesen	137	1072	119	1081	156	89	1111	138
Ebből kettős			18	137		24	114	

* 1873-ban Pesten adótételek és nem személyek száma van megadva!

A táblázat tanúsága szerint a legnagyobb adózók adóinak az az összegszerű csökkenése, amit 1873-hoz viszonyítva már 1888-ban is észleltünk, a XIX. század végéig úgy látszik még nem áll meg vagy legalábbis nem javult számottevően. A legnagyobb adózók nem is csekély, egyharmadnál nagyobb hányada, 424 személy ugyanis még 1897-ben is olyan alacsony, 800 K, azaz régi értékben 400 frt alatti összegekkel adózik, amilyenekkel 1873-ban még be sem lehetett jutni a legnagyobb adózók 1200 főnyi csoportjába. Annál meglepőbb viszont, hogy az adókulcsoknak vagy a számba jöhető adóalapok körének bármely jelentősebb módosulása nélkül 1898 és 1912 között már egyszerre az adóalapok az adóösszegek emelkedéséből következtethető erős megnövekedésének lehetünk tanúi. 1912-ben ui. az 1200 legnagyobb adózó közé való bejutáshoz már 1500 K *felett* kell adózni, holott 1897-ben még 836-an adóztak ennél *alacsonyabb* összegekkel. S közben az emelkedés ütemét érzékeltetendő: 5000 K adó felett 1903-ban már 160-an adóztak, 1897-ben azonban még csupán 56-an — de 1912-re már 313-an. S még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy nyilván nagyszámú, a város nagyszabású kiépítésének megindulásakor hosszú lejáratú házadómentességekkel támogatott építkezés most válik adókötelessé, — e gyors és nagyszabású adónövekedés a városfejlődés egész gazdasági bázisában bekövetkezett erőteljes változásokat is sejtet. Valóban: az uralkodó osztály vagyonosodásának ilyen erős meggyorsulása időben nem véletlenül esik egybe a századforduló súlyos gazdasági válságával, majd a rákövetkező nagy fellendüléssel (melynek 1912 az utolsó éve) és ennek mindennapi vetületeként az életvitel hatalmas arányú, egyfajta, e „vagyonosodás” értékét is csökkentő inflációval is összefüggő megdrágulásával. E folyamatra legnagyobb adózóink csoportjának viszonylatában különösen annak az űrnek (részben már előbb említett) betöltése lesz jellemző, amely az 5000 és 8000 K közötti adózókat 1897-ben még oly szélesen választotta el egymástól, amelybe azonban 1912-re — mint láttuk — már oly energikusan és nagy számban nyomulnak be részint régi, eddig alacsonyabb adójú, részint azonban új, a csoporton kívülről jött, gyorsan meggazdagodott elemek. Párhuzamosan azzal, hogy Budapest legnagyobb adózóinak korábban inkább az alacsony adóösszegek zónáiban összpontosuló mezőnye a táblázat tanúsága szerint a századfordulón egyre erőteljesebben a vagyoni ranglistának nemcsak korábban középsőként tekinthető, de egyre inkább felsőbb zónáiban kezd tömörülni s innen is még egyre a magasabb kategóriákba húzódva szét.

2. *A virilisek rétegének átalakulása 1873-tól 1912-ig, foglalkozásuk szerint.* A következőkben ezt az általános emelkedést immár a virilisek foglalkozási főcsoportjainak bontásában vizsgáljuk.

Mivel három időmetszet (1903, 1910, 1917) összesen elvben 3600, gyakorlatban csak 3576 helyének esetén (az 1903-ban 1888-ból már ismert 326 személy és a további metszetekben az újonnan jelentkező stabil elemek leszámítása után) ismeretlennek megmaradó mintegy 2100 személynél is lehetetlennek bizonyult minden egyes adóalap összetételének pontos meghatározása, kénytelenek voltunk megelégedni azokkal a foglalkozási meghatározásokkal, amelyeket az 1903 után immár rendszeresen nyomtatásban is közzétett jegyzékek használtak, jóllehet az adóalapok ennél nyilván sokkal összetettebb voltáról (az adóalapba bele sem számító részvény- vagy egy nyilván reálisabb vagyoni viszonyokat tükröző jegyzéket eredményezni képes megismerésével nem is számolhatva) meg vagyunk győződve.

A csupán a névjegyzékek által meghatározott vagyonalapokból kibontakozó struktúrák alakulásának összehasonlítása a 16. táblázatot (104. l.) eredményezte:

16. táblázat. A budapesti legnagyobb adózók megoszlása az adó alapjául szolgáló vagyon vagy jövedelem jellege, illetve foglalkozási főcsoportok szerint, 1873—1917*

	1873	1888	1903	1910	1917
Ingtalan, járadék	506	211	406	535	563
Kézmű- és kisipar	104	111	93	29	21
Gyáripár	44	80	76	75	57
Építőipar	29	54	39	52	33
Kereskedelem	251	302	230	177	119
Vendéglátóipar	57	62	68	30	22
Szállítás, közlekedés	9	23	11	24	10
Hitelügy	10	60	48	42	23
Szabad foglalkozású értelmiségi	73	194	120	161	136
Hivatalnok	49	71	40	47	43
Egyéb	33	10	69	29	173
Összesen	1165	1178	1200	1200	1200

* Az 1903., 1910., 1917. évi virilisek foglalkozási főcsoportokba való beosztása táblánkon azért különbözik a 21. táblán látható beosztástól, mert míg annak alapjául csupán a virilis jegyzékekben megadott foglalkozások szolgáltak, addig e táblán a besorolás az 1910. évi adózók megállapításához használt kiegészítő forrásokat is igénybe véve történt.

A táblázat míg egyrészt már 1873 és 1888 összehasonlításával általában is igen jellegzetesen érzékelteti a tőkés fejlődésnek a 90-es évekig a még az 1873-ban érzékelhetővé vált alapokon végbement kibontakozását (konkrét fő vonásaiként a háztulajdonon belül a még régi fajta, a régi polgár tulajdonára jellemző, többnyire még kicsiny városi bérház jelentőségének lecsökkenésével, ugyanakkor a kereskedelem és a gyáripár súlyának továbbfejlődésével, kivált pedig a város hatalmas népességnövekedésének és országos kulturális központtá fejlődésének bázisán hivatalnoki és értelmiségi rétegének nagyszabású megerősödésével) — addig másrészt 1888—1917 közötti adataival jól mutatja a főváros (és természetesen az egész hazai gazdasági élet legerőteljesebben Budapesten észlelhető) fejlődésében a századvéggel megindult s az első világháborúig tartó változás irányát, jellegét is. Ezt a legnagyobb adózók vagyonalapjában az ingatlan- (döntően a ház-) tulajdon újbóli, s immár egyre erőteljesebb előrenyomulása mutatja, alapjában azonban már nem a régi polgár régi fajta házaival, hanem az új burzsoázia vagyoni stabilizálását, alátámasztását szolgáló, a régi polgár házaik helyére épült modern bérházakkal. Ezzel párhuzamosan szorul viszont háttérbe a legnagyobb adózók csoportjában az ott 1888-ban számszerűleg még vezető szerepet játszó kereskedelem, kisebb mértékben pedig az értelmiségi szabad foglalkozás és a hivatalnokság. A csökkenés legerőteljesebben azonban a kézmű- és kisiparban, valamint a vendéglátóiparban figyelhető meg, jellemző módon már az 1903 után bekövetkező alig 6—7 év alatt, jeleként annak, hogy ezek az ágazatok már képtelenek átvenni a vagyonosodásnak azt a most rohamosan meggyorsuló ütemét, melyet a többi ágak fejlődése diktál. A gyáripari, valamint az építő- és építőanyag-ipari virilisek létszáma eközben meglepően stabil marad; ezen ágazatok általános jelentőségének közismert növekedésével ellentétben nem emelkedik — hasonlóan a hitelügy alapján álló virilisek létszámának is csak mérsékelt emelkedéséhez. Ez utóbbi jelenségek azonban ezeken a már régóta a részvényes vállalkozások kezében levő területeken elsősorban csak az újabb önálló egzisztenciák alakulásának korlátáira utalnak,

hiszen az „egyéb” kategóriának (amely mögött tulajdonképpen egyetlen, a jegyzékünkön különféle, de pontosan csak hosszabb kutatás után megállapítható helyű „igazgató”, „vezérigazgató”, „rt.-igazgató” megjelölésekkel szereplő csoportnak létszámingadozása, majd 1917-re hallatlan kibontakozása áll) fejlődése ezeknek az ágazatoknak a struktúráján belül végül is reális helyét és súlyát bizonyítja.

Am az e táblázat alapján kialakuló kép mindenek ellenére már azt sejteti, mintha a legnagyobb adózók csoportjának ilyen alakulása — bár kétségtelenül jellegzetesen összefügg azzal a századvégre Magyarországon is kibontakozó nagy gazdasági és társadalmi változással, amely mögött alapjában, végső mozgatóként már az érett monopolkapitalizmus bizonyos elemei mutatkoznak meg — bizonyos szempontokból már egy attól elkanyarodó irányt képviselne. Nagy vagyonuknak ingatlanokban mint járadékok alapjaiban való felhalmozódása, — ugyanakkor a gazdaság aktív ágai: kereskedelem, gyárirpar és kivált a hitelügy — csupa, a főváros gazdaságában jelentős és (főleg a gyárirpar és a hitelügy esetén) egyre nagyobb szerepet játszó ágazat-fejlődésének a legnagyobb adózók csoportjában csak mérsékelt jelentkezése: mindez alátámasztani látszik ezt a feltevést.

A valóság persze mindkét, túlságosan is sommásnak bizonyuló, a legnagyobb adózók csoportjának struktúráját a valóságos gazdasági szerkezettel adekvátnak, illetve attól lényegesen eltérőnek valló álláspont között van. Éppen a gazdasági fejlődés *valóságos* és a legnagyobb adózók csoportjának struktúrájában *visszatükröződő* tendenciái közötti *növekvő eltérés maga* e változásoknak egyik legjellegzetesebb eleme és bizonyítéka: a valódi nagy és fejlődő vállalkozásoknak éppen a gyárirparban és még inkább a hitelügyben is egyre személytelenebb, az egyént egyre kevésbé tulajdonosként, mint inkább részvényesként vagy alkalmazottként felemelő részvénytársasági formákban való szerveződése, s ennek gyakorlatként a részvényes eredetű személyi vagyonnak és jövedelemnek kihullása az adóigazgatás nyilvántartásaiból, az osztaléknak még a társaságnál való adóztatása következtében. Ha a legnagyobb adózók csoportja személyi összetételében (illetve ezen túl részben még a személyi vagyonok összetevőit illetőleg is) így már nem tükrözi is mindenben a város gazdasági profilját kialakító tényleges erőket, tulajdonképpen maga ez a torzulás az, ami szoros következménye és így ha csak áttételesen is, de mégis jellemző tükröződése a fejlődésnek. Mindenesetre egyelőre azt érzékeltetve, hogy a legnagyobb adózók rétege bizonyos fokig a város gazdaságilag ténylegesen legaktívabb pozícióiból visszavonulóban levő személyeket fog össze, de érzékeltetve azt is, hogy ez a látszat elsősorban miért (az adórendszerből következően) és mely területeken (elsősorban a járadék bázisává válni látszó háztulajdon vonatkozásában) következik be. Ami persze nem zárja ki, sőt éppen további feladatunkká teszi majd azt is, hogy e csoportnak a részvénytársaságok és kivált a bankok igazgatóságaiban elfoglalt, az adójegyzéken nem tükröződő pozícióit a későbbiekben a kép további javítása s a realitáshoz való közelítése érdekében alaposabb vizsgálat tárgyává igyekezzünk tenni.

3. *A virilisek személyi, illetve családi stabilitása 1888-tól 1917-ig.* A továbbiakban azonban már abból kell kiindulnunk, hogy a városfejlődésnek 30 év alatt a vagyoni viszonyok ilyen hullámzását, valamint az egyes foglalkozási főcsoportok súlyának ilyen eltolódását előidéző hatása szempontunkból végül is a legnagyobb adózók köre személyi összetételének változásán át érvényesült: a fejlődés lefolyásának konkrét vizsgálata során tehát immár magához a ténylegesen legnagyobb adót fizetők köréhez, személyei útjainak vizsgálatához kell visszatérnünk. Ennek alapjaként pedig végül is a legnagyobb adózók az érett monopolkapitalizmus viszonyai között is lehetséges stabilitásának vizsgálatából kell kiindulni.

Ezt vizsgálva 1888-ból, mint összehasonlítási alaplól kiindulva 1903, 1910 és 1917 legnagyobb adózóinak névsorait összevetve s a lehetséges kapcsolatokat megállapítva a 17. táblázatot kaptuk:

17. táblázat. Budapest legnagyobb adózóinak megoszlása előzményeik, illetve foglalkozási főcsoportjaik szerint,

Foglalkozási főcsoport	1888				1903				
	Régi polgár*	1873-ból*	1888 új	összesen	Régi polgár*	1873-ból*	1888-ból	1903 új	összesen
Ingatlan, járadék	$\frac{49}{11}$	$\frac{45}{38}$	68	211	$\frac{17^1}{1}$	$\frac{5^2}{6}$	18 ³	359	406
Kézmű- és kisipar	$\frac{4}{12}$	$\frac{13}{20}$	63	111	$\frac{2}{0}$	$\frac{5^7}{1}$	13	73	93
Gyáripár	$\frac{6}{3}$	$\frac{17}{16}$	38	80	$\frac{3}{2}$	$\frac{6}{5}$	15	45	76
Építőipar	$\frac{6}{1}$	$\frac{11}{15}$	21	54	$\frac{5}{1}$	$\frac{5}{1}$	2	25	39
Kereskedelem	$\frac{29}{5}$	$\frac{66}{51}$	151	302	$\frac{16^{10}}{6}$	$\frac{30^{11}}{17}$	50 ¹²	111	230
Vendéglátóipar	$\frac{2}{3}$	$\frac{5}{17}$	35	62	$\frac{1^{17}}{3}$	$\frac{0}{2}$	7	55	68
Szállítás, közlekedés	$\frac{1}{3}$	$\frac{2}{7}$	10	23	$\frac{1}{0}$	$\frac{2}{0}$	3	5	11
Hitelügy	$\frac{1}{1}$	$\frac{3}{4}$	51	60	$\frac{0}{2}$	$\frac{1}{0}$	7	38	48
Szabad foglalkozású értelmiségi	$\frac{10}{5}$	$\frac{38}{43}$	98	194	$\frac{1}{2}$	$\frac{13}{4}$	39 ¹⁹	61	120
Hivatalnok, alkalmazott értelmiség	$\frac{6}{6}$	$\frac{7}{10}$	42	71	$\frac{6}{1}$	$\frac{1^{22}}{1}$	7	24	40
Egyéb	$\frac{0}{1}$	—	9	10				$\frac{31}{38^{25}}$	69
összesen	$\frac{114}{51}$	$\frac{207}{221}$	585	1178	$\frac{52}{18}$	$\frac{68}{37}$	161	864	1200
Megoszlás az előzmények szerint: egyazon éven belül %	$\frac{9,67}{4,32}$	$\frac{17,57}{18,76}$	49,68	100,00	$\frac{4,33}{1,50}$	$\frac{5,66}{3,08}$	13,41	70,02	100,00

ha 1888 = 100

 $\frac{45,61}{35,29}$ $\frac{32,85}{16,74}$ 27,52

ha 1903 = 100

ha 1910 = 100

* A törtszámok nevezői az 1873-ban még a virilis szintű adót el nem ért, és így a „régipolgárok” 140—400 frt közötti összeggel adózó olyan személyek számát mutatják, akik csak 1888-ra lépnek be

¹ A kapcsolat a fejezetben hivatkozott esztendőbeli előzményhez csupán feltételezhető 4/0 személy esetén

² Ua.

³ 2/1 személy esetén

⁴ Ua. 2 személy esetén

⁵ Ua. 1/0 személy esetén

⁶ Ua. 2/0 személy esetén

⁶ Ua. 1/0 személy esetén

⁷ Ua. 2/0 személy esetén

⁸ Ua. 1/0 személy esetén

⁹ Ua. 1/0 személy esetén

¹⁰ Ua. 1/0 személy esetén

¹¹ Ua. 4/6 személy esetén

¹² Ua. 5 személy esetén

¹³ Ua. 2/1 személy esetén

1873—1917

1910						1917						
Régi polgár	1873-ból*	1888-ból	1903-ból	1910 új	összesen	Régi polgár*	1873-ból*	1888-ból	1903-ból	1910-ból	1917 új	összesen
$\frac{9^4}{3}$	$\frac{9^5}{3}$	15	146	349	534	$\frac{5}{2}$	$\frac{4^8}{0}$	6	63	142	341	563
$\frac{3}{4}$	$\frac{2^8}{2}$	8	10	—	29	$\frac{3^9}{3}$		7			4	21
$\frac{4}{0}$	$\frac{4}{3}$	9	21	34	75	$\frac{2}{0}$	$\frac{4}{2}$	3	10	15	21	33
$\frac{5}{0}$	$\frac{4}{3}$	2	25	13	52	$\frac{3}{0}$	$\frac{3}{2}$	1	13	8	3	33
$\frac{15^{13}}{4}$	$\frac{36^{14}}{9}$	35 ¹⁵	46	32	177	$\frac{16}{4}$	$\frac{14^{16}}{5}$	19	16	23	22	119
$\frac{0}{2}$	$\frac{1^{18}}{2}$	3	6	16	30	$\frac{0}{1}$	$\frac{1}{0}$	1	9	6	4	23
$\frac{1}{0}$	$\frac{1}{0}$	5	11	6	24		$\frac{1}{0}$	2	4	2	1	10
$\frac{2}{0}$	$\frac{0}{1}$	10	14	15	42	$\frac{0}{1}$		6	7	6	3	23
2	$\frac{12^{20}}{13}$	36	39	58	161	$\frac{1}{2}$	$\frac{6^{21}}{8}$	20	20	27	52	136
$\frac{2}{1}$	$\frac{0^{23}}{1}$	4	12	27	47	$\frac{1}{1}$	$\frac{0^{24}}{1}$	3	1	13	23	43
			17 ²⁶	12 ²⁷	29				9 ²⁸	10 ²⁹	154 ³⁰	173 ³¹
$\frac{42}{16}$	$\frac{69}{37}$	127	347	562	1200	$\frac{31}{14}$	$\frac{33}{18}$	68	156	252	628	1200
$\frac{3,50}{1,33}$	$\frac{5,75}{3,08}$	10,58	28,91	46,85	100,00	$\frac{2,58}{1,16}$	$\frac{2,75}{1,50}$	5,66	13,00	21,00	52,35	100,00
$\frac{36,84}{31,37}$	$\frac{33,33}{16,74}$	21,70				$\frac{27,36}{27,45}$	$\frac{15,94}{8,14}$	11,62				
$\frac{80,76}{88,88}$	$\frac{101,47}{100}$	78,82	49,16			$\frac{59,61}{77,77}$	$\frac{45,82}{48,64}$	43,23	18,05			
						$\frac{73,89}{87,50}$	$\frac{47,82}{48,61}$	53,54	44,95	44,83		

esetén 1873-ban még teljesen ismeretlen, az „1873-ból” rovat esetén pedig ismert, de akkor még csupán a virilisek sorába.

¹⁴ U

¹⁵ a. 1/1 személy esetén

¹⁶ Ua. 1 személy esetén

¹⁷ Ua. 1/0 személy esetén

¹⁸ Ua. 1/1 személy esetén

¹⁹ Ua. 0/1 személy esetén

²⁰ Ua. 2 személy esetén

²⁵ ²⁶ ²⁸ ²⁹ ezek közelebbi megjelölés nélküli „igazgatók”, „vezérigazgatók”, „rt.-igazgatók”.

³⁰ ³¹ ebből 111 „igazgató”

²⁰ Ua. 2/2 személy esetén

²¹ Ua. 1/2 személy esetén

²² Ua. 0/1 személy esetén

²³ Ua. 0/1 személy esetén

²⁴ Ua. 0/1 személy esetén

²⁷ ebből 11 „igazgató”

A táblázat, egyelőre 1888 és 1910 viszonylatában vizsgálva jól mutatja, hogy az 1888-ban még virilis szintű „régipolgárság” 1910-ig gyakorlatilag teljesen kihullott a legnagyobb adózók soraiból, sőt kihullása tulajdonképpen már 1903-ra le is zajlott — mégpedig az 1873-ban a virilizmus szintjét még el nem ért kismembereket és a már 1873-ban is virilizéseket illetően jellemző módon nagyjából egyforma arányban. Jeleként annak, hogy a két alcsoport 1888-ra már a tőkés fejlődés jegyében forrott össze s ennek törvényszerűségei a továbbiakban útjukon már előzményeikre való minden különbségtétel nélkül érvényesülnek.

De a táblázat azt is megmutatja, hogy a régi polgárság stabilitása a várakozástól némileg eltérően nem a háztulajdonok esetén volt legerősebb, hanem számszerűen és aránylagosan egyaránt a kereskedőknél — bár ezeknek vagyoni helyzetét is ekkorra már csaknem minden esetben megfelelő nagyságú háztulajdon egészítette ki, támasztotta alá. Nem kevésbé jellemző végül az a körülmény, hogy bár a régi polgárok különben 1903 és még inkább 1910 viszonylatában már csak igen kis hányadot képviselnek a legnagyobb adózók csoportjában, e pozícióikban még 1917-ben, a világháború végén is meglepő szilárdan tartják magukat. Még hozzá legerőteljesebben, bár persze (ismételjük) csak igen kis számban, éppen a kereskedelemben és a kézműiparban: a város leghagyományosabb gazdasági ágaiban.

De hogy ebben a fejlődésben hosszú távon tulajdonképpen már az eredet ilyen különbségei nemcsak elmosódhatnak (mint az előzőekben a régi polgárok induláskori vagyoni viszonyainak különbözőségénél láthattuk), hanem éppenséggel visszajukra fordulva is jelentkezhetnek, azt az 1888. évi virilis csoport a régi polgárok mellett másik fő összetevőjének, a csak 1873 óta immár minden feudális előzmény vagy hagyomány nélkül feltűnt virilizéseknek pályafutása is tanúsítja. 1888-tól kezdődően ui. számuknak és részesedési arányuknak csökkenése nagyobb mértékű és gyorsabb a régi polgárokénál: ez már 1903-ban is szembetűnő, sőt, a régi polgárokétól eltérően a világháborús években kiváltképpen meggyorsul. Mégpedig minden vonalon: háztulajdonosként és kereskedőként egyaránt — még azokban az ágazatokban is tehát, melyekben pedig 1873 új virilizesei ugyanúgy, mint a régi polgárság soraiból jött társaik — megfelelően a városeyesítés kora gazdaságának — sokáig különösen erős pozíciókat foglaltak el. Hanyatlásuk ilyen ütemének okát jelenleg még nem tudjuk pontosan kielemezni, megválaszolósa további részletkutatásokat fog igényelni.

1873-tól kezdve két-két időmetszet között a virilizések sorából kihulló személyek helyére az időmetszet évében újonnan belépő elemek stabilitása azután egyre bizonytalanabbá, egyre csekélyebbé válik. 1874 és 1888 között 585-en lépnek be olyanok, akik 1888-ban még virilizések. 1903-ra számuk már csak 161, 1910-re 127, 1917-re 68. Az 1888—1903-ban belépett és 1903-ban is virilis 864 személyből hét év múlva, 1910-re már csak 347, tizennégy év után csupán 156 marad meg. Az 1903 és 1910 közöttiekből 1910-ig megmaradt 562 új virilizésből hét év múlva azonban még pontosan a fele van benne a legnagyobb adófizetők csoportjában — pedig ezek már a világháború évei. A fluktuálásnak persze ez csak igen leegyszerűsített képe, hiszen a csak egy időmetszetben, pl. 1903-ban virilizésenként észlelt személy virilizmusának tartama ugyanígy lehetett 3—4 év (pl. 1901—1905), mint 20 (pl. 1889—1909). S ha ettől a hibahányadtól még eltekintünk is, de mivel még legalább másfél évtizedes vizsgálati idő is csak a vizsgálatok körébe 1873, 1888 és 1903-ban belépettek esetén áll rendelkezésünkre (az utóbbiaknál már befolyásolva a világháborútól), e másfél évtizedes ciklusok tapasztalataiból csak a nagy számok törvénye alapján és csak igen korlátozott érvényű általános szabályszerűségek levonására vállalkozhatunk. Kétségtelen azonban, hogy két jellegzetes szabályszerűséget ha csak rendkívül megközelítően is, de már fel tudunk állítani:

a) Meghatározott év virilizéseinek száma már egy tizenöt éves ciklus után is rendkívüli mértékben lecsökken, de az utána következő ciklusban a csökkenés mértéke már sokkal cseké-

lyebb: vagyis aki legalább tizenöt évig már meg tudott kapaszkodni a legnagyobb adózók között, onnan már kétségtelenül nehezebben lesz kimozdítható.

b) A csökkenés nem azonos mértékű az egyes foglalkozási főcsoportokban. Ez tulajdonképpen természetes is, hiszen a legnagyobb adózók csoportjában a bővülő foglalkozási főcsoportok általában nyilván jóval könnyebb lehetőséget kínálnak a stabilizálódásra, mint a hanyatló, csökkenő létszámú főcsoportok (ezeknek hanyatlása és emelkedése a városfejlődés a személyi adottságokon messze túlnyúló dinamikájától lévén függésben), összhangban az egyes főcsoportok létszáma, az 1888—1903, illetve 1903—1910 ciklusra megfigyelt alakulásának általános arányával, így látjuk megerősödni az ingatlantulajdon, s még inkább az építőipar és az értelmiségi foglalkozás, stabilizáló képességét; — így látjuk stabilizálónak — ha már nem is az egyéni vállalkozások vonatkozásában erősödve — 1888 után a gyáripart, s látjuk e hosszabb távon is teljesen jelentéktelennek a kézműipar és a vendéglátóipar stabilizáló erejét. Igen jellemző viszont, hogy a kereskedelem, bár pozícióinak száma 1888-tól állandóan és jelentősen hanyatlik, mégis aránylag nagy, az átlagot elérő vagy annál éppen nagyobb hányadot képes stabilizálni. Újabb jele ez egyrészt régi, kialakult kereskedelmi cégek nagy, a budapesti kereskedelmet egyre inkább monopolizálni képes súlyának a város gazdaságában (összhangban a nagy tőkék különben is általános koncentrációjával), másrészt, ennek fonákjaként viszont az ezek által vezetett kemény és sikeres, konkurenciaharcnak.

A stabilitás foglalkozási főcsoportok szerinti ilyen lebontása azonban e mozgás e két végső szabályszerűségének összegezésén keresztül végül is azt mutatja: a virilisek csoportjának erős és állandó fluktuációján belül, mintegy annak tengelyeként lassan és szívósan tovább alakul és egyre határozottabbá és stabilabbá válik a sajátlagosan budapesti városvezető s egyes rétegeiben a város országos funkcióin át (az e funkciókban való részesedés mértékétől függően) az egész ország irányítására is jelentős befolyást gyakorolni képes *új uralkodó osztály*, mely Magyarország uralkodó osztályának legsajátosabban polgári elemét alkotja, és melynek indulását és bontakozását már 1873-ban és 1873 eredményeit 1888-éihez viszonyítva is megfigyelhettük.

4. *A virilisek rétegének stabil magva.* Hogy ezt, a legnagyobb adózók csoportján belül stabilitásánál, illetve az ehhez fűződő, ebben kifejeződő gazdasági erőknél fogva is uralkodó helyzetűnek bizonyuló magot most már konkrétan, személyeiben is megközelíthessük, *17. táblázatunk* alapján az ott négy időmetszetben (1888, 1903, 1910, 1917) szereplő több ezer személy közül kiemeljük azt a 291, illetve (a korábbi időmetszetekben szereplő hasonló nevű személyekhez teljes biztonsággal nem kapcsolható 15 személy levonása után maradt) 276 személyt, akik személyükben vagy lezármazottaikban 1888 és 1910 között mindhárom időmetszetben előfordulnak a virilisek sorai-ban (sőt közülük 164, illetve 157 személy még 1917-ben is a legnagyobb adózók között lesz megtalálható). E 276 személyt joggal tekinthetjük a virilisek csoportja az időmetszetek alapján egyáltalán megragadható stabil magvának. Vagy — folytatva az előbbieken megkezdett gondolatmenetet —: mint nagyon is lehetséges elemét és magvát az e rétegből kiemelkedő fővárosi uralkodó osztálynak.

Ezt a 276, a foglalkozási főcsoportok szerint csoportosított személyt most már először az 1888. évi vagyoni-jövedelmi kategóriákba beosztva, majd 1903., 1910. és 1917. évi ranghelyeik szerint csoportosítva, a *18.* (110. l.) és a *19.* (111. l.) *táblázat*ot kapjuk.

Ha a két táblázaton mindenekelőtt az egyes foglalkozási főcsoportok 1888., illetve 1910—1917. évi létszámait vetjük össze, *első* tanulságként megállapítható: a vagyoni-jövedelmi stabilitás, mely e személyeket megtartja a legnagyobb adózók csoportjában, alapjában véve funkcióiknak stabilitásán alapul. 30 év alatt az e csoporton belüli egyetlen valóban nagyszabású

[Erdélyi Magyar Adatbank]

18. táblázat. Budapest 1888., 1903., 1910 években stabil legnagyobb adófizetőinek megoszlása adójuk nagysága, illetve foglalkozási főcsoportok szerint, 1888

Foglalkozási főcsoport	Létszáma összesen		Ebből 1888-ban fizetett									
			300—399	400— 499	500— 599	600— 799	800— 999	1000— 1499	1500— 1999	2000— 2499	2500— 4999	5000—
	szám	%	forint adót (személy)									
Ingatlan tulajdon	36	13,05	3	7	2	4	3	5	4	2	5	1
Kézműipar	16	5,79	1	—	3	3	2	1	3	—	2	—
Gyáripar	21	7,60	—	1	1	1	—	5	3	2	3	4
Építőipar	13	4,71	—	2	3	—	2	1	1	1	3	—
Kereskedelem	99	35,88	7	11	9	13	12	13	14	6	10	4
Vendéglátóipar	9	3,26	—	2	1	3	—	1	—	—	2	—
Közlekedés, szállítás	6	2,17	1	1	—	1	—	2	1	—	—	—
Hitel	12	4,35	—	1	—	2	3	3	3	—	—	—
Szabad foglalkozású értelmiségi	55	19,93	10	8	8	5	6	5	7	—	3	6
Alkalmazott értelmiségi	9	3,26	1	1	—	2	2	1	2	—	—	—
Összesen	276	100,00	23	34	27	34	30	37	38	11	28	15
%		100,00	8,33	12,31	9,78	12,31	10,76	13,30	13,66	3,98	10,14	5,43

19. táblázat. Budapest 1888., 1903., 1910. években stabil legnagyobb adófizetőinek megoszlása az 1903., 1910. és 1917. évi ranghelyek, illetve a foglalkozási főcsoportok szerint

Foglalkozási főcsoport	Létszáma összesen	Ebből az			
		1—200	200—500	500—1000	1000—1200
		ranghelyen			
Ingtalan tulajdon	79	30	27	13	9
Kézműipar	11	2	3	5	1
Gyáripár	21	5	7	5	4
Építőipar	21	7	6	6	2
Kereskedelem	57	15	20	15	7
Vendéglátóipar	11	4	2	4	1
Közlekedés, szállítás	8	3	2	2	1
Hitel	12	7	2	2	1
Szabad foglalkozású értelmiségi	44	21	6	12	5
Alkalmazott értelmiségi	3	—	—	3	—
„Igazgató”	9	4	—	5	—
Összesen	276	98	75	72	31

mozgás: 1888 kereskedőinek és részint szabad foglalkozású, részint alkalmazott értelmiségeinek a háztulajdonba, illetve kisebb részben a gazdasági vállalkozásoknak táblázatainkban általában „igazgató” megjelöléssel meghatározott vezetői állásaiba való lassú átáramlása sem változtat ezen a benyomáson. Mert míg az utóbbi esetben végül is csupán az alkalmazotti viszony egy másik válfajának előtérbe nyomulásáról van szó, a háztulajdonról is tudhatjuk: szervesen nő ki a stabil funkcióknak tőkefelhalmozásából, s itt e csoportban pillanatnyi tulajdonosának, többnyire szintén az üzlettől visszavonult, nagy jövedelmű kereskedőnek vagy jómódú értelmiségeinek halála után az örökösök kezén ez is csakhamar vissza fog kapcsolódni a gazdasági élet valamely aktív ágazatába, többnyire abba, amelyik létrehozta.

A táblázatok most már egyenkénti elemzése azonban *második* tanulságként arra is felhívja a figyelmet, hogy e stabil mag kialakításában mekkora szerepe volt a már 1888-ban is magas adóösszeg által érzékeltetett (s a funkció további stabilizálódása mellett ugyancsak növekedve stabilizálódó) nagy vagyonnak. 276 stabil virilisünk közül már 1888-ban is 92-nek adója volt 1500, további 37-tel kibővülve 129-é 1000 frt (3000, illetve 2000 K) felett (e 129 személyből 53 nyúlt vissza virilisként 1873-ig) — és csak 147-é volt 1000 frt alatt. De e 129 fő az 1000 frt-on felül adózók létszámának 37, a 147 személy viszont az 1000 frt alatt adózóknak már csak 17%-át tette ki. Tovább vizsgálva igen jellemző, hogy e főcsoportok közül az 1000 frt feletti zónában egyértelműen csak a gyáripárnak van jelentős többsége; a kereskedelem, a háztulajdon, az építőipar, a hitelügy, a közlekedés virilisei viszont nagyjából egyenlő számban oszlanak meg az 1000 frt alatt és fölött adózók csoportjai között. Ez azonban tekintettel a virilisek csoportján belül az 1000 frt-on felüli pozíciók sokkal csekélyebb voltára (hiszen mindössze 129 ilyen pozícióval számolunk), ismét csak megerősíti a stabil mag kedvező anyagi helyzetéről elmondottakat. E stabil magon belül túlnyomó többségében 1000 frt alatt már csupán a kézműiparosság és a hivatalnok értelmiség adózik.

Ugyanezt: a stabilizálódott vagyonnak a személy vagy család stabilizációjában döntő szerepét mutatja *harmadik* tanulságként a végeredmény is: az 1888-ban így kiindult csoport megérkezésének képe: a stabil maghoz tartozók 1903., 1910. és 1917. évi ranghelyeinek analízise. Az eredményt a 19. táblázat mutatja: eszerint a legmagasabb adóösszegeket magába foglaló 1—200.

ranghelyen: a lehetséges pozícióknak csak 17%-ában találjuk meg (e három év átlagát számítva) a stabil adózók 35%-át, 98 főt; majd ranghelyek és pozíciók s a beléjük beosztható stabil virilisek aránya így váltja egymást: 25:27,5, 41:26, 17:11,5. Minél alacsonyabb ranghelyekre kerül tehát a sor, annál inkább csökken a stabil virilisek száma.

Ami e stabil magon belül most már a foglalkozási főcsoportok és a ranghelyek ilyen megoszlásának viszonyát illeti, *negyedik* tanulságként táblázatainkból világosan megállapítható: hogyan csoportosul össze itt az első 200 ranghelyen (mely mint láttuk a stabil mag létszámának egyharmadát fogja össze) a stabil mag háztulajdonosainak több mint egyharmada, a kereskedőknek azonban ennél már kisebb része, kb. egynegyede, a hitelügyi és főleg a szabad foglalkozású értelmiségnek *több mint*, s az igazgatóknak *csaknem fele*; ez az a csoport, melynek Budapest törvényhatósági bizottsági közgyűlésén ezekben az években automatikusan kellene helyet foglalnia akkor, ha a főváros szervezetében a virilizmus a vidéki törvényhatóságokéhoz hasonló nyers módon érvényesült volna.

Három táblázatunk (17—19.) alapján (de visszautalva a 11—12. táblázatunkra is) végül is *összefoglalóan* így állapíthatjuk meg azt, hogy

1888 és 1917 között Budapesten a legnagyobb adófizetők között létrejött egy határozott körvonalú, stabil és egyre stabilabb vezető réteg, mely

már 1888-ban is, de az 1910-es években, sőt 1917-ben is elsősorban adójuk alapján a város legvagyonosabbnak minősíthető személyeiből állt össze;

e csoport gerincét kereskedők, háztulajdonosok és szabad foglalkozású értelmiségiek alkotják, mellettük gyárosok és építőiparosok stabil vagy éppen növekvő arányával, — a kézműipar és a vendéglátóipar szinte teljes hiányával;

e csoportban különösen erős a törekvés háztulajdon szerzésére és,

e csoport igen jellegzetesen, erősen a XX. század eleji virilis jegyzékek 1—200. ranghelyein tömörül.

Együttesen olyan fejlődés képe ez, mely a századelő legnagyobb adófizetőinek csoportján belüli mozgások, változások immár részletesebb vizsgálatához, elemzéséhez joggal indokolható csak ennek a 200 főből álló csoportnak részletesebb vizsgálatát.

5. *A stabil magba tartozó legfontosabb személyek.* Mielőtt azonban erre rátérnénk, vessünk egy futó pillantást erre a legstabilabbnak bizonyult magra, de immár nem létszámaiban, hanem konkrét személyeiben is.

Kétségtelen, hogy az ennek során kibontakozó csoportkép a város ekkori tényleges gazdasági funkcióihoz képest — mint arra külön-külön már ugyancsak utaltunk — már bizonyos torzulást mutat: részint a részvényekbe fektetett és így az egyénnél meg sem adóztatott vagyonnak, részint a város gazdasági életét ekkorra már elsősorban meghatározó nem egyéni, hanem részvényes vállalkozásoknak a jegyzék összeállításánál figyelmen kívül hagyása folytán. A jegyzékre ugyanis szükségképpen csak természetes személyek kerülhettek, mégpedig adóösszegük nagysága szerinti sorrendben. Az adóztatás az egyes adótárgyak esetén eltérő kulcsai folytán pedig a személyeknek a legnagyobb adózók csoportjába való bejutását ráadásul a valóságosnál talán nagyobb arányban határozta meg a leginkább megadóztatott házbirtok. Bár a legnagyobb adózók csoportja ilyen feltételek mellett alakult ki, tagjainak névsora, ha az alábbiakban e rétegnek csupán legstabilabb, 1888-tól 1917-ig vagy legalábbis 1910-ig minden időmetszetünkben jelenlévő tagjait, illetve családjait soroljuk fel is, rendkívül jellegzetesen rajzolja ki elének Budapest a századfordulóra immár teljesen polgárvá váló, a hazai tőkés fejlődés törvényszerűségei szerint kialakult polgári elitjét és mögötte a gazdaság fejlődésének azokat az ágazatait, melyek e réteget felemelték és fenntartották.

Felsorolásunk nem lehet teljes: 276 személynek nemhogy részletes bemutatása —, de még csak felsorolása is messze túlmenne lehetőségeink határain. Így főcsoportként inkább csak néhány jellegzetes, a főcsoport profilját, illetve annak változásait érzékeltetni képes személyre vagy családra fogunk utalni.

Az *ingatlan-* (elsősorban *ház-*) tulajdonosok csoportjában már csak egyetlen valódi arisztokratát találunk: ifjabb Andrassy Gyula grófot, de találunk itt még 48 előtt nemesített régi polgárt (Nemeshegyi), még 48 előtt kitért, később nemesi rangra emelt és a földbirtoklás felé fordult zsidó nagykereskedőt (Szitányi), régi pesti iparos, de már régóta többé-kevésbé már csak a háztulajdonba visszavonult polgárokat (Hedrich, Klenovits, Laisch stb.) s ugyancsak a korunkra háztulajdonba visszahúzódt kereskedőket (Basch, Deutsch).

A *kézműipari* eredetűnek tekintett csoportban valójában ekkorra már elsősorban a város élel-miszter-ellátásán meggazdagodott, de ugyancsak a háztulajdonba visszavonulófélben levő sütőket (Beliczay, a két Breslmayer, Löwenstein) vagy mészárosokat (Horner, Jankovits) találunk; szinte az egyetlen másfajta iparból kiinduló személy az ekkora már ezüstáru gyárossá felnőtt Bachruch Károly: üzeme részben ez iparág természete folytán is még a világháborúig is inkább manufaktúra — bár tulajdonosának a virilis névsor legelején biztosít folyamatosan igen előkelő helyet.

A *gyárosok* közül itt e stabil magban találjuk a két Weiss testvért: Manfrédet és Bertholdot, de mellettük olyanokat is, mint a két sodronygyáros Kollerichet, a szeszgyáros Grauert, Gschwindtet, Linczert, megyeri Krauszt, a faiparból a két Neuschlosst és Poppert, és sajátos módon a nagy nyomdatulajdonosokat: Falk Zsigmondot, Wodianer Fülöpöt, Wolfner Józsefet. De itt találjuk Stephani Lajost, a fővárosi gázművek igazgatóját: talán egyedül az ő kivételével csupa nagy egyéni cég tulajdonosát, vagy olyan, vezető szerepét a részvénytársasággá átalakított üzemben is megtartani képes nagypolgárt, mint Gschwindt.

Az *építőiparban* a nagy és közepes építési vállalkozók dominálnak (Gregersen, Hofhauser, Kaiser, Pucher, Seenger) — a közlekedési alapú virilisek között Tolnay Lajost látjuk, a MÁV hajdani elnökgazgatóját és egyik szervezőjét (ekkorra azonban a vasúttól visszavonulva a hitelügyben is jelentős pozíciót szervező nagypolgárt).

A legváltozatosabb képet kétségtelenül a *kereskedők* felsorolása adja. Hosszú lenne részletesen elemezve felsorolni valamennyiüket (erre részben korábban más összefüggésekben már tettünk kísérletet, de még a továbbiakban is vissza fogunk térni). Nagy terménykereskedőket találunk itt (Back, Baumgarten, Beimel, Deutsch, Csetei Herzog, Strasser), köztük nagy borkereskedőkkel (Altstock, Abeles, Jálics); kézműáru-kereskedőket, köztük elsősorban a textilszakmának nem egy képviselőjét (Baróti-Becker, Brust, Kertész Tódor, Leitner, Neruda, Semler, Kánitz, Krämer, Kuntz), de találunk itt állati termékekkel kereskedő családokat (Hecht, Kohner) vagy kifejezetten állatkereskedőket (Tóth), nagy tűzifa-kereskedőket, mint Luczenbacher stb.

A *hitelügy* legtöbb valóban jelentős vezetőjét itt találjuk: három Madarassy-Beck bárót (közülük ketten a Leszámítoló Bankot, illetve a Jelzáloghitelbankot képviselik, a harmadik kuriai bírónak), Láczy Leót a Kereskedelmi Banktól, Kléh Istvánt a Pesti Hazai Takarékpénztárból, Földiák Gyulát stb.

Igen tanulságos a legstabilabb *értelmiség* csoportja. Soraiban nagy jövedelmű ügyvédekkel (Bamberger Béla, Gergelyi Kálmán, Polónyi Géza, Mezei Mór, Mérő János, Radocza János, Schreyer Jakab, Sigray Pál, Unger Alajos, jelentős részükben különféle részvénytársaságoknak is ügyészei, igazgatói stb.), orvosokkal (ifj. Bókay, Borbás József, Dollinger Gyula), gyógyszerészekkel (Jármay Jenő, Török József) találkozunk — de itt foglal helyet a Bródy Miksához, a Neuer Pester Journal szerkesztőjéhez és tulajdonosához kapcsolódó, most egész vagyonán és vállalkozásán osztozó rokonság is.

Ha hely hiányában nem állt is módunkban a nevek említésén túlmenő bármely bővebb magyarázat, felsorolásuk mégsem volt felesleges. E nevek jelentős részével ugyanis már találkoztunk akkor, mikor 1873 vagy 1888 legnagyobb adózóinak egy-egy jellegzetes csoportját ismertettük — és találkozni fogunk a következőkben is, mikor majd a századelő virilis adózóit fogjuk bemutatni. Az ott elsősorban más szempontok szerint rendszerezett és más összefüggésben bemutatott, illetve bemutatandó személyek közül a személyükben vagy családjukban legstabilabbaknak ilyen kiemelése megerősítheti a kapcsolatot tárgyalásunknak egyazon személyt több funkciójában is bemutató részei között, s befejezésül elmélyítheti, konkrétabbá teheti a Budapest viriliseinek e legstabilabb elemekről, azok kialakulásáról összeállított képünket is.

IV. Budapest legnagyobb adózóinak élcsoportja, 1903-1917

Tanulmányunk befejező részében az 1903—1917. évek legnagyobb adófizetőit kívánjuk vizsgálni, ám ezúttal ismét alaposabb, az 1873. évi adózók vizsgálatához hasonló részletességgel: bemutatva immár nemcsak a struktúrát kialakító változásokat, hanem magát a legnagyobb adózók csoportját is, legjellegzetesebb alakjait s az őket felemelő gazdasági tevékenységet; immáron kiteribélyesedett és megsűrűsödött családi kapcsolataikat. — S élve a lehetőséggel, hogy e 15 éven belül immár több időmetszetet is kialakíthatunk, részletesebben vizsgálni kívánjuk e 15 éven belüli stabilitást is, megkísérelve meghatározni annak főbb típusait és a mögöttük álló adóalapokhoz való kapcsolatukat — ezen át pedig végül azt, hogy e csoport milyen erővel tudott befolyást gyakorolni a várospolitikára a fővárosi törvényhatósági bizottságba delegált tagjai révén.

1. Az élcsoport meghatározása. 1903, 1910—1917: ebből a kilenc évből találtuk fel eddig a század első éveit fővárosi virilistáinak névjegyzékeit. De még e 9 év évente 1200 — még ha jó részben nyilván állandóan azonos — személyének vizsgálata is technikailag olyan nagy feladatot jelentett volna, melyet minden külső segítség nélkül végzett, s amúgy is inkább kísérleti-módszertani jellegű kutatásaink során nem vállalhattunk el. Ezért az alábbiakban a 9 év virilistajegyzékeinek egyelőre évenként csupán az első 200 szereplőre kiterjedő vizsgálatát vettük tervbe: azét a 200 személyét, akik a törvényhatósági bizottság virilista részének összetételénél a többi törvényhatóság esetén követett gyakorlat szerint Budapesten is ténylegesen bekerültek volna a törvényhatósági bizottságba. Ennek az elvnek határait csupán annyiban tágítottuk, hogy e 200-on túlmenőleg felvettük még mindazokat a soron következő, 200-nál magasabb ranghelyű személyeket is, akik bejuthattak volna az első 200 személy közé, ha onnan a tényleges vagyoniuk alapján oda be nem sorolható, kétszeresen számított vagyonalappal rendelkező személyeket kihagyták volna. Ez utóbbiak számától függően vizsgálatunk évenként változó alsó határai tehát 1903-ban az első 238, 1910-ben 266, 1911-ben 255, 1912-ben 216, 1913-ban 224, 1914-ben 226, 1915-ben 240, 1916-ban 239 és 1917-ben 247 ranghelyig nyúlnak le. Mindazt, aki a jegyzékekben e rangszámon felül a vizsgált 9 évben ha csak egyszer is, de előfordult, felvettük abba a végül is 707 főből összeálló, a jegyzéken való szereplés időtartama szerint tehát nagyon is heterogén csoportba, mely a továbbiakban mint Budapest virilistáinak ez évekbeni élcsoportja további vizsgálataink tárgya lesz.

Vizsgálatunk a következőkben természetesen irányul annak tisztázására, hogy az e 707 személyt az élcsoportba juttató vagyoni, illetve jövedelmi alap milyen forrásokból jött létre: benne a burzsoá vagyonosodás legjellegzetesebb összetevői: az ingatlanbirtok, az ipari, kereskedelmi, értelmiségi jellegű tevékenység — legalábbis az adózás alapján felmérhetően — milyen arányban, milyen súllyal vannak képviselve?

2. Az élcsoporthelye a legnagyobb adózók rétegében, foglalkozási összetétel szerint. E kérdésre a választ először a 707 személy foglalkozásaként a virilisták jegyzékén alkalmazott megjelölések csoportosításával a 20. táblázaton kíséreljük meg megadni:

20. táblázat. Az élcsoporthelye a legnagyobb adózók rétegében, foglalkozási összetétel szerint. E kérdésre a választ először a 707 személy foglalkozásaként a virilisták jegyzékén alkalmazott megjelölések csoportosításával a 20. táblázaton kíséreljük meg megadni:

20. táblázat. Az élcsoporthelye a legnagyobb adózók rétegében, foglalkozási összetétel szerint. E kérdésre a választ először a 707 személy foglalkozásaként a virilisták jegyzékén alkalmazott megjelölések csoportosításával a 20. táblázaton kíséreljük meg megadni:			
Háztulajdonos	316	Gyógyszerész	4
Gyáros	46	Ügyvéd	37
Építész	27	Mérnök	7
Iparos	6	Közalkalmazott	19
Kereskedő	84	Egyetemi tanár	5
Vendéglős	12	Közjegyző	3
Füredős	3	Könyvkereskedő, -kiadó	1
Fuvaros	2	Lapkiadó	10
Bankár	24	Színháztulajdonos	2
Rt. igazgató	17	Tőkés, magánzó	5
Igazgató, vezérigazgató	40	Egyéb	13
Orvos	24	Összesen	707

a) A táblázat (melyben — elsősorban az ipar, kereskedelem és a közalkalmazás területén — számos konkrét foglalkozási megjelölést egyelőre magunk vontunk össze általánosabb kifejezések alá — míg a hitelügyi—bankár —, és a bonyolultabb gazdasági szervezést sejtető foglalkozási kategóriák — igazgató, részvénytársasági igazgató stb. — eleve már a jegyzékekben is csak ilyen általános formában voltak megadva) első látásra is az ingatlantulajdon hatalmas jelentőségét mutatja. Az ipari, kereskedelmi, hitelügyi tevékenységből származó vagyonalapok birtokosainak száma a háztulajdonosok számát együttesen sem éri el, sőt meg sem közelíti. Feltűnő ezenkívül az ügyvédek és építészek magas aránya: ügyvéd csaknem annyi van, mint igazgató, vezérigazgató, és az építészek száma több mint kétharmada a gyárosokénak és egyharmada a kereskedőkénak. És ha más egyéb, még megfigyelhető torzulástól eltekintünk is, az így kibontakozó képet korántsem tarthatjuk jellemzőnek egy éppen gazdasági jelentősége révén néhány évtized alatt hatalmasra felnövekedett városra. Természetszerűleg merül fel tehát az igény, hogy a foglalkozások megjelölésére használt fenti, láthatólag nagyon is általános nomenklatúrát felbontsuk és a mögötte megbúvó, a valóságban nyilván sokkal differenciáltabb foglalkozás és vagyonalap szerinti megoszlást feltárjuk.

b) Mivel azonban e 707 személy kiválasztása egy 14 évet átfogó periódus 9 esztendejéből történt, úgy véljük, nem lesz haszontalan, ha még e vizsgálatot megelőzve élcsoporthelye és ezáltal foglalkozási megoszlása sajátosságainak egyik magyarázatát is keresendő, 20. táblázatunkkal összehasonlítjuk a vizsgálati periódusból kiemelt 4 év évenként 1200 virilistájának a 21. táblázaton ugyanazon nomenklatúra ugyanolyan erős korlátai között vizsgálható foglalkozási megoszlását és annak alakulását (117. l.).

A táblázat elemzése a nomenklatúra pontosságával szembeni minden említett fenntartásunk mellett is annyit világosan érzékeltet, hogy 1903 és 1910 között a virilisták rétegét összetevő foglalkozási, illetve vagyoni-jövedelmi kategóriák egymáshoz viszonyított aránya elég jelentősen megváltozott. Az 1910-re így kialakult arányok azután 1917-ig jelentősen már nem is változtak meg.

A változás egyrészt a háztulajdon és a bonyolultabb gazdasági szervezési formák előtérbe nyomulását sejtető igazgató, részvénytársasági igazgató, vezérigazgató megjelölésű állások ará-

21. táblázat. A főváros 1200, legtöbb adót fizetőjének foglalkozás szerinti megoszlása a névjegyzék nomenklatúrája alapján az évtől, az élcsoportba bejutott (A) és az azon kívül maradt (B) személyek szerint *

	1903.			1910.			1914.			1917.		
	A	%	B	A	%	B	A	%	B	A	%	B
Háztulajdonos	81	34,05	302	144	54,19	471	112	49,61	470	102	41,34	456
Gyáros	17	7,14	59	10	3,75	33	11	4,86	53	17	6,88	40
Építész	9	3,78	30	14	5,26	16	6	2,65	17	14	5,66	19
Iparos	5	2,10	88	1	0,37	25	1	0,44	19	—	—	22
Kereskedő	52	21,85	161	18	6,78	98	16	7,09	102	21	8,50	91
Vendéglős	7	2,94	56	4	1,50	25	5	2,21	16	3	1,21	18
Fürdős	3	1,26	2	2	0,75	1	—	—	1	—	—	1
Drogista	—	—	1	—	—	2	—	—	3	—	—	3
Fuvaros	—	—	11	—	—	7	1	0,44	6	1	0,40	4
Bankár	20	8,40	28	4	1,50	24	4	1,76	19	6	2,43	17
Rt. igazgató	1	0,42	22	11	4,14	12	9	3,98	21	10	4,05	38
Igazgató, vezérigazgató ált.	5	2,10	10	11	4,14	35	14	6,20	44	21	8,53	61
Orvos	6	2,52	23	8	3,00	16	6	2,65	27	4	1,61	14
Gyógyszerész	1	0,42	13	1	0,37	10	2	0,88	8	1	0,40	7
Ügyvéd	13	5,46	43	14	5,28	49	21	9,31	52	16	6,49	53
Mérnök	1	0,42	5	5	1,87	2	2	0,88	4	5	2,02	5
Közalkalmazott	8	3,36	25	1	0,37	37	5	2,21	54	5	2,02	36
Egyetemi tanár	1	0,42	14	5	1,87	23	1	0,44	23	4	1,61	16
Közjegyző	1	0,42	6	2	0,75	4	—	—	3	1	0,40	1
Könyvkiadó, -kereskedő	1	0,42	6	1	0,37	1	1	0,44	3	—	—	4
Lapkiadó	2	0,84	7	5	1,87	9	4	1,76	6	5	2,02	5
Színháztulajdonos	2	0,84	—	1	0,37	1	1	0,44	1	1	0,40	1
Tőkés, magánzó	—	—	12	2	0,75	9	—	—	1	2	0,80	3
Egyéb	2	0,84	27	2	0,75	24	4	1,76	18	8	3,23	35
Összesen	238	100,00	962	266	100,00	934	226	100,00	974	247	100,00	953

* A tábla eltérései egyes pontokon a 17. táblázaton közöltektől onnan származnak, hogy — mint jeleztük — itt a névjegyzék nomenklatúráját alkalmaztuk, míg ott a neveket az 1873. és 1888. évi előzmények ismeretében minősítettük.

nyának igen erős, és a háztulajdonéval ellentétben 1910 után is tovább tartó megnövekedéséből áll. Másrészt legalább annyira feltűnő és jelentős a gyáros, és még sokkal inkább a kereskedő megjelölésű, valamint a kis-, kézmű- és vendéglátóipari foglalkozási kategóriák arányának roppant visszaesése. Joggal tételezhetjük fel, hogy a főleg gyáros, gyárigazgató, gyártulajdonos megjelöléseket összefoglaló ipari vezetői, gyáros kategóriák, valamint „bankárjaink és „kereskedő”-ink jó része is a későbbi években részint az igazgató, részvénytársasági igazgató, vezérigazgató kategóriában, részint (főleg a kereskedők esetében) a háztulajdonosok között fog felbukkanni (mely folyamatnak személyekig lebontott vizsgálatába itt természetesen nem bocsátkozhattunk bele). De még ebben az esetben sem tudjuk tagadni a más foglalkozási kategóriákban feloldódni igen kevésbé képes kézműiparos és vendéglátóiparos 1903-ban még tekintélyes létszámú kategóriájának mindennél nagyobb arányú kiesését. S a kereskedők — legalábbis jó részének — eltűnését is vagyoni helyzetük hanyatlásával kell magyaráznunk.

Hanyatlás, meg romlás fogalma alatt azonban — s ezt már itt hangsúlyozni kívánjuk — semmiképpen sem szabad e rétegek kifejezett tönkremenését, vagyonalapjuk, egzisztenciájuk megsemmisülését érteni. Esetünkben úgy látszik, hogy sokkal inkább még csak relatív hanyatlásról beszélhetünk — arról, hogy e rétegek egyre kevésbé lesznek képesek lépést tartani a gazdasági fejlődés egyes területeken kibontakozó gyors ütemével és a nyomában bizonyos társadalmi rétegekben jelentkező gyors vagyonosodással. Régi vagyonuk, jövedelmük ettől még meg is maradhat — ám ez többé nem lesz elégséges ahhoz, hogy segítségével megkapaszkodhassanak a virilista jegyzék korábbi, élcsoporthelyi ranghelyein. Amit igen világosan igazol az a körülmény, hogy — mint arra a későbbiekben még visszatérünk — míg 7000 korona adóösszeg 1903-ban a 89. ranghelyet biztosíthatta birtokosának, addig 1910-re ez az összeg már csak a 194., 1917-re pedig már csak a 414. hely eléréséhez volt elégséges — ez, még ha figyelembe vesszük is az 1903 és 1910 között már kétségtelenül megfigyelhető pénzromlást (s még inkább a világháború alatt leplezetlenül kibontakozó inflációt), alapjában mégiscsak a virilisták sorai közé kétségtelenül új, nagyobb adóalapokkal rendelkező rétegek benyomulását jelenti.

c) A csak rendkívül sommás nómenklátúra korlátai, valamint az, hogy nem állt módunkban a kategóriák súlyának ilyen alakulását személyekig lemenő elemzéssel kísérni, egyelőre itt szükségszerűen lezárja fejtegetéseinket. Ám úgy véljük, mindezen arányváltozások és közvetlen okaik mögött — ha a nómenklátúra tökéletlenségeit és az elemzés ebből fakadó korlátait legmesszebbmenően tekintetbe vesszük is — lehetetlen nem a monopolkapitalizmus Magyarországon éppen ezekben az években meggyorsuló kialakulásának hatását látnunk. Az összehasonlításból ha csak legnyersebb fő vonalaiban is elének táruló konkrét képet a folyamat általános kísérőjelenségeivel együtt szemlélve: az egyéni tőkés vállalkozás lehetőségének beszűkülése, a részvénytársasági üzemi és vállalati forma jelentőségének, és ezeken át nyilván a nagy bankok befolyásának is roppant erősödése (s az ilyen szervezetekre utaló állások számának jelentős megszorodása, míg az egyéni cégbirtoklást sejtető kategóriák számának erős csökkenése), ugyanakkor az ezzel lépést tartani nem képes, kevésbé mozgékony burzsoá réteg lassú kiszorulása a gazdasági élet irányításából (s a háztulajdoni vagyonalapok arányának a virilisták teljes jegyzékén megfigyelhető erősödése, de az élcsoporthelyi csökkenése), illetve vagyoni helyzetüknek a virilisták közötti megmaradást tovább biztosítani egyáltalán nem képes alakulása (egyrészt az egyéni kereskedők, másrészt a kézműiparosok és a vendéglátó iparosok számának csökkenésében észlelhetően) — mindez ennek a feltételezésnek helyességét látszik igazolni.

Élcsoporthelyi fenti, az adott nómenklátúra alapján sajátosnak tűnő megoszlását az így, ha csak igen korlátozottan is feltáruló fejlődés két ponton segít megérteni. Világossá lesz egyrészt, hogy élcsoporthelyi elsősorban az 1910 utáni évek virilistáiból alakulván, benne az 1910 után fejlődő foglalkozási, illetve vagyoni vagy jövedelmi kategóriák tagjai szükségképpen túlnyomó súllyal fordulnak elő. Másrészt, mivel a válogatás az 1200 főnyi jegyzék legfelső rétegére terjed

ki, mely a nagy vagyon természetéből kifolyólag nyilván a virilisták legstabilabb adóalapú elemeit foglalta magában, ez a körülmény az 1903 és 1910 közötti nagy változás teljes érvényesülése elé az élcsoporton belül korlátokat állított. Így az élcsoport egészében a fejlődésnek nyilván tompítottabb, kiegyenlítettebb képét tükrözi. Olyan körülmény ez, mely csak még jobban alá-húzza annak fontosságát, hogy az élcsoportunk adóalapját kialakító tényezőket most már valóban minél konkrétan igyekezzünk bemutatni.

3. Az élcsoport foglalkozás szerinti összetétele kiegészítő források bevonása alapján. Az ehhez szükséges elemzést az alábbiakban három vonatkozásban kívánjuk elvégezni. Élcsoportunk névsorát: egyrészt az 1910. évi budapesti cégjegyzékkel, másrészt a budapesti ingatlanok ugyanez évi jegyzékével, harmadrészt a fővárosban székhellyel bíró pénzügyintézetek és egyes nagyobb ipari részvénytársaságok igazgatósági és felügyelő bizottsági tagjairól, elnökeiről és igazgatóiról szintén 1910-ben készült kimutatásokkal is szándékozunk összevetni.⁶⁰

A budapesti 1910. évi cégjegyzékkel (és egyes helyeken a lakjegyzékkel) való összevetés eredményeképpen az élcsoport tényleges foglalkozás, vagyon-, illetve jövedelmi alap szerinti összetételéről a 22. táblázatot kapjuk:

22. táblázat. Az élcsoport megoszlása tényleges foglalkozás, vagyon, illetve jövedelmi alap szerint

<i>Ingatlanulajdon</i>		Papíripar	2
Földbirtok	27	Dobozgyár	1
Házbirtok	121	Levélborítékgyár	1
<i>Ipar</i>		Élelmiszeripar	38
Gyáros, gyárigazgató ált.	6	Malom	7
Vas- és fémipar	7	Szeszgyár	5
Gyáros ált.	1	Szeszfeldolgozó gyár	8
Vas- és ércbútorgyár	1	Sörgyár	8
Sodronyfonatgyár	1	Cukorgyár	4
Acélredőnygyár	1	Szalámigyár	2
Csavargyár	1	Konzervgyár	1
Hangszergyár	1	Sütőipar	3
Ezüstárugyár	1	Vegyipar	11
Gépgyártás	9	Vegyigyár ált.	3
Gépgyár	7	Gyógyszergyár	2
Fegyvergyár	1	Gumigyár	1
Villamosági gyár	1	Szappangyár	1
Kő-, agyag-, üvegipar	4	Aszfaltgyár	1
Kőedénygyár	1	Gázgyár	3
Cementgyár	2	Sokszorosító ipar: nyomda	4
Téglagyár	1	Bánya- és kohóipar	9
Faipar	6	Építőipar: építőmester, építész,	
Épületasztalosáru-gyár	3	műépítész, építési vállalkozó	43
Bútorgyár	3	Kézműipari jellegű ipar	5
Bőripar: bőrgyár	1	<i>Kereskedelem</i>	
Textilipar	9	Kereskedő ált.	11
Textilgyár ált.	1	Kereskedő, nagykereskedő	7
Kétfestőgyár	3	Áruháztulajdonos	1
Konfekciógyár	4	Ügynök, bizományos	3
Zsák- és ponyvagyár	1	Terménykereskedelem	20

22. táblázat folytatása

Termény- vagy gabona-kereskedő	11	Vendéglátóipar	20	
		Szállodás	10	
Termény- vagy gabona-bizományos	8	Vendéglős	5	
		Kávéházás	3	
Termény- és gyapjúkereskedő	1	Mulatótulajdonos	2	
Borkereskedelem		5	Fürdőtulajdonos	3
Fűszerkereskedelem		13	Színháztulajdonos és -bérlő	2
Fűszer és csemege	8		Sajtó- és könyvkiadás	14
Fűszer és szesztermény	1		Újságszerkesztő, laptulajdonos	9
Fűszer és festék	1		Könyvkiadó	5
Fűszer, liszt, termény	1		Egyéb (1—1 bútor-, tej-, üveg-, mag-, zongora, konzerv, ásvány- víz-kereskedő, postaszállító)	8
Csemege	2			
Állatkereskedelem		7	<i>Közlekedés, szállítmányozás</i>	
Borjú és marha	4		Budapesti Villamosvasutak	2
Sertésügynök, sertésvágó	3		Budapesti Helyiérdekű Vasutak	1
Szörme és bőraru kereskedelem		9	Vasútforgalmi Rt.	1
Szűcsáru	1		Vagonkölcsonzó Rt.	1
Bőr	4		Nagyfuvaros	1
Cipő	2		MFTR, Budapesti Csavargózós Rt.	2
Cipőfelsőrész	2			
Fakereskedelem		6	<i>Hitelügy</i>	
Szénkereskedelem		5	Takarékpénztári igazgató	15
Vaskereskedelem: vaskereskedő		9	Bank rt. igazgató	28
Szerszám- és gépkereskedelem		5	Magánbankár	12
Vas és szerszám	2		Biztosító intézeti igazgató	5
Gazdasági gép	3		Rt. igazgató ált.	2
Gyógyszerkereskedelem		2	<i>Szabad foglalkozású értelmiségi</i>	
Olaj-, festék-, zsiradék-kereskedelem		3	Ügyvéd	61
Textilkereskedelem		18	Mérnök	4
Textilkereskedő és bizományos	2		Orvos (egyetemi tanár is)	34
Vászon	2		Gyógyszerész	4
Szövet, selyem, bélés, csipke	2		Iskolatulajdonos	2
Posztó	3		<i>Közalkalmazott</i>	
Fehérnemű és divatáru	4		Miniszter, államtitkár, főispán	8
Női ruha és divat	3		Miniszteri fogalmazói kari	7
Férfi ruha	2		Polgármester, alpolgármester.	
Kézműáru-kereskedelem		14	városbíró	3
Kézműáru ált.	6		Királyi és MÁV mérnök	2
Rófös és kézműáru	2		MÁV elnök	1
Norinbergi áru	3		Bíró	6
Díszműáru	1		Nemzeti Múzeum igazgató	1
Paszomány és kárpitoskellék	1		Közjegyző	4
Szőnyegügynök	1		Egyetemi tanár	8
Papírkereskedelem		4	<i>Egyéb</i>	12
			<i>Összesen</i>	707

Táblázatunkból a budapesti virilisták élcsoportjának tényleges foglalkozása, illetve jövedelmi vagy anyagi alap szerinti összetételét illetőleg az alábbi következtetések szűrhetők le:⁶¹

a) A táblázat helyesen tükrözi a városi burzsoázia főcsoportjait: a főváros kereskedelmi és ennél szerényebb számban ipari alapú burzsoáziáját, — az abszolút számban csekélyebb, ám e réteg tényleges létszámához képest az élcsoportban igen magas arányban szereplő és bonyolul-

tan differenciált gazdasági szervezeteket képviselő bankembereket, — végül az élcsoportha csupán háztulajdonuk alapján bejutottak még így is széles rétegét, valamint a szabad foglalkozású értelmiség legfelsőbb kategóriáit: így elsősorban a modern burzsoázia elmaradhatatlan intellektuális kíséreit, a gazdag ügyvédeket.

b) A táblázaton azonban az ipari burzsoáziát feltűnő módon nem mindig a főváros reprezentatív iparágai képviselik. Erre egyes gyártelepeknek, üzemeknek a főváros határán túli fekvése nem ad elégséges indokot, hiszen pl. a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. bányái és kohói is a belőlük Budapesten élvezett jövedelmek alapján kerülnek be tulajdonosaik vagyonalapjába. Különösen a főváros kibontakozó vas-, fém- és gépiparának szerepeltetését és súlyát nem érezzük teljesen arányban állónak már ekkori tényleges jelentőségével és jövedelmezőségével. Különösen akkor nem, ha ezzel szemben pl. a szesz- és söripar, vagy még inkább az építőipar (ideszámítva az építési vállalkozókat ugyanúgy, mint az építőanyag-gyárosokat) magas arányát vesszük figyelembe. *Első* tanulságként olyan jelenség ez, mely a továbbiakban még bővebb magyarázatot igényel.

c) Kereskedelmi vonatkozásban — a *második* tanulságként — a táblázat jellegzetesen mutatja Budapest kereskedelmi központi funkcióinak, illetve az azt ellátó szervezetnek erőteljes megváltozását. Ezt az elsősorban kivitelre irányuló termény- és állatkereskedelem jelentőségének növekedése és ezzel párhuzamosan egyre inkább részvénytársasági formákban szervezett vállalkozások kezére jutása, az egyéni vagy családi tulajdonban maradt cégek számának pedig csak a legnagyobbakat megkímélő csökkenése jellemzi. Ezeknek az ágaknak így látszólag csekélyebb súlya az inkább behozatali cikkekkel (s velük jórésben inkább a helyi igényeket kielégítően) kereskedő, az egyéni vagy családi vállalkozás formáját sokkal inkább megtartani képes ágazatok: a fűszer, a textil, a ruha, a divatcikk s a kézmű- és norinbergi áru kereskedőinek számszerűleg is jelentős szerepével összehasonlítva lesz jellemző. Mindkét oldalról nézve olyan helyzet ez, mely összhangban állva a főváros kereskedelmének e korszakra jellemző fejlődési irányával, a táblázat helyességét és a felhasznált forrásanyag e szempontból megbízható voltát igazolni látszik.

d) A táblázatnak az ipari burzsoázia vonatkozásában tisztázatlannak látszó problémája — *harmadik* tanulságként — a hitelügyre vonatkozó adatok elemzése kapcsán világosodik meg. Ellentétben táblázatunk több más pontjával, itt a bankigazgatók stb. című rovatban nem alkalmaztunk további bontást, nem jelöltük meg, hogy e személyek milyen bankok, vállalatok igazgatósági tagjai. Egy-egy személy ugyanis ebben a kategóriában — anélkül, hogy ennek megállapításával elébe akarnánk vágni későbbi elemzésünknek — már több, nemegyszer sok hitelintézetnek vagy ennek képviselőjének különböző részvénytársasági alapon szervezett iparvállalatnak igazgatóságát vagy igazgatósági tagságát stb. viseli. Ez a körülmény — mely teljesen logikus következménye a finánctóke a hazai iparba történő, e korszakban már szélesben megvalósult beépülésének — tulajdonképpen eléggé megfoghatatlanná teszi a virilista jegyzéken ipari bázisának feltüntetett vagyonalapokat is. Ma már nem állapítható meg ui., hogy az adó alapjául megjelölt jövedelmek hogyan keverednek az illető személynek a finánctóke általa képviselt, más, különböző behatolási területeiről származó jövedelmeivel. Legfeljebb annak alapos feltételezésével elégedhetünk meg, hogy mivel a banki eredetű jövedelmek az ingatlanokban, gyári berendezésekben és a gyár forgalmában bizonyos határig mindig könnyebben lemérhető és erősebben személyhez köthető ipari jövedelmekhez képest sokkal inkább titkolhatók voltak, az itt ipari eredetűnek jelölt adóalapok valóban elsősorban ipari eredetűek. (Ha nem is jelentik birtokosuknak egész vagyonát, illetve jövedelmét — amit annál is több joggal tételezhetünk fel, mert későbbi elemzésünk során azt is látni fogjuk, hogy az ipari vagyon alapján adóztatott kategória több tagja is ugyanúgy bent ül más részvénytársaságok és hitelintézetek igazgatóságaiban, amint az előzőekben ennek fordítottját volt alkalmunk megfigyelni.) Végeredményként tehát

Budapest iparát vagyonalapként jórészt már a budapesti hitelintézeteket képviselő személyek vagyonalapjában kell meglátnunk.

e) A táblázat *negyedik* tanulságát akkor kapjuk meg, ha összevetjük a még csupán a virilista jegyzékek foglalkozási nómenklatúráit bemutató *20. táblázatunkkal*, és ahhoz képest az ott háztulajdonosként megjelölt személyek kétharmad részének eltűnését, illetve sokkal konkrétabb foglalkozási kategóriákba való feloldódását tapasztaljuk. E feloldódás — ismét anélkül, hogy további részletes fejtegetéseinknek prejudikálni akarnánk — táblázatunk tanúsága szerint első sorban a kereskedelmi foglalkozások csoportjára jellemző: a 139 kereskedő közül 58-ról derül ki, hogy háztulajdonos is, míg az iparban a háztulajdonosok aránya jóval kisebb (154-ből 22), s a bankvonalon hasonlóan csekély (62:16) arányú. Ami mindenekelőtt azt jelenti, hogy a telettulajdon és háztulajdon hatalmas profitot kell biztosítson akkor, ha az aránylag magas, és az objektum természetéből fakadóan eltagadhatatlan alapú házadó ellenére is a tőkésék ilyen széles rétege számára érdemes házépítésbe investálni (amit pedig az építőipari foglalkozási kategóriának az élcsoporton belüli már többször említett igen jelentős képviselője is igazol). E folyamatnak egyes, sajátosan budapesti okaira még később visszatérve, itt csak annyit kívánunk megjegyezni, hogy a háztulajdon egy részének háta mögött Budapest kereskedelmi tőkéjének az iparfejlesztésbe való investálástól sokáig húzódozó, ipari tőkévé át nem is alakuló, hanem inkább ingatlanbirtokba áthúzódozó része áll (mely tehát magának inkább a földjáraadék egy fajtáját igyekszik biztosítani). E réteg a 80—90-es években — éppen a város hatalmas lendületű kiépülésének korában — még nem szívesen fektette tőkéjét hazai iparba, melynek jövedelmezőségét a magyar piacon a túl hatalmas osztrák-cseh iparral szemben, többé-kevésbé joggal, sokáig meglehetősen bizonytalankodva szemlélte. E nézetek bizonyos jogosultságát kétségtelenül nem lehet tagadni: nem véletlen, hogy egyes speciális iparágaktól eltekintve a nagyobb vonalú, szélesebb hazai iparfejlesztést végül is csak a finánciókének, a hatalmas összegek felett diszponáló részvénytársasági nagybankoknak anyagi támogatásával lehetett sikeresen megindítani. Addig azonban — hasonlóan ahhoz, ahogy a kor kistőkése pénzét előszeretettel halmozta fel improduktív takarékbetétekben — a nagykereskedő inkább a főváros nagy építkezéseibe kapcsolódott bele, — amit különben, főleg a kilencvenes évek elején, a nagybankok ilyen célra bőséges hitelnyújtásaikkal jelentősen meg is könnyítettek.

De az, hogy ugyanakkor a csupán háztulajdoni vagyonalappal kimutatottak jó részénél is megállapíthatók kapcsolatok a gazdaság különböző más ágaival (egyrészt — mint majd látni fogjuk — többen közülük különböző bankok igazgatóságának tagjai, emellett kb. harmadrészüknél az ipar és a hitelügy felé mutató családi, rokoni vagy üzleti kapcsolatokat is találunk — jellegzetes módon sokszor olyanokat, hogy nagykereskedelmi vagy ipari cégek hajdani főnökei a cég vezetését fiaiknak, vejeiknek adva át, ők maguk a háztulajdon, aktív tevékenységet immár nem igénylő jövedelméből élnek), arra is mutat, hogy a háztulajdon sok ipari vagy banktőkés esetén mintegy különösen jól kamatozó tartaléktőke szerepét töltötte be, amely vállalkozásainak stabilitását s egyéni hitelképességét ugyanakkor megfelelően fokozta, s így az ingatlanbirtoklás más irányzataival ellentétben éppen a további ipari fejlődés egyik emeltyűjévé vált.

f) Tanulmányunk már eddigi eredményei is azt mutatják, hogy Budapest virilizmusát, legalábbis az élcsoport elemzésének tanúsága szerint, a különböző eredetű és jellegű vagyonalapok az egyes személyek esetén erős összefonódottsága jellemzi, mely határozott profilú foglalkozási csoportok teljes pontosságú kialakítását nem is teszi lehetővé, ha ilyenek arányai kétségtelenül jól felismerhetők is. Ám mivel annyit fenti vizsgálatunk is kimutatott, hogy e vagyonalapban a ház- és általában az ingatlantulajdonnak, illetve banki eredetű jövedelmeknek mekkora jelentőségük van (sejtetve azt is, hogy ingatlantulajdonnal vagy bankból eredő jövedelemmel még ott is számolhatunk, ahol ez a virilizmus igazolásához kimutatott vagyonalapban nem is kap említést) — a következőkben éppen ezért az élcsoport tagjainak előbb budapesti ingatlanvagyonát, majd bank-

kapcsolatait kívánjuk feltárni és bemutatni. S tekintettel a vagyonalapok összefonódásában a családi kapcsolatok nagy jelentőségére, harmadiknak e problémára szeretnők majd — néhány példán keresztül — felhívni az olvasó figyelmét.

4. *Az élcsoport pesti ingatlanbirtoklása 1910-ben.* A további vizsgálat alapjául Budapest 1910. évi ház- és ingatlan jegyzékét néztük végig a pesti oldal hét kerületének vonatkozásában. A budai oldal vizsgálatát elemzésünk amúgy is korlátozott keretei között egyelőre elhanyagolhatónak véltük, mivel — mint majd később adatszerűen is látni fogjuk — a virilisták vagyonalapjában — kivált az ingatlan szempontjából — a budai oldal ekkor még általában is elég csekély szerepet játszott, és mert ennek megfelelően sajátosan budai származású budai lakos virilista is aránylag kevés volt. Vizsgálatunkat a ház- és ingatlanjegyzék átvizsgálása során azonban nemcsak ebből a szempontból korlátoztuk. A vizsgálat a pesti oldal viszonylatában sem terjed ki egyébre, mint hogy minden külön házzszámmal jelölt ingatlant, valamint házzszám nem létében (a külterületeken), a helyrajzi szám éppen alkalmazott legkisebb törtrészével még önállóan megjelölt telket egyetlen egységnek számított. Ez, tekintettel a telkek, illetve telekrészek teljesen különböző méreteire és még inkább a telken álló épület nagyságának ki nem mutatott adataira, elég sommás és kevésbé pontos eljárásnak tűnhet. Ahhoz azonban, hogy a virilisták ingatlanvagyonáról valamilyen nagyvonalú és ha korlátozottan is, de bizonyos adatszerűségében pontos képet mégiscsak kapjunk, ezt is elégségesnek érezzük.

Vizsgálatunk eredményeképpen az élcsoport tagjainak ingatlanbirtoklásáról, illetve annak megoszlásáról a 23. táblázatot állíthattuk össze:

23. táblázat. *Az élcsoport ingatlanbirtokosainak megoszlása az 1910. évi ház- és telekjegyzék alapján*

a) 1—2 db ingatlana van 253 személynek

b) 3—9 db ingatlana van 151 személynek, 683 db

c) 10—19 db ingatlana van 25 személynek, 336 db

Biehn János	13 db	Müller Vilmos	15 db
Clair Ignác	16 db	Paulheim József	14 db
Deutsch Károly	11 db	Quittner Zsigmond	10 db
Ehrenfeld Ignác	10 db	Radocza János	18 db
Goldmann József	10 db	Sámuel Lázár	11 db
Gschwindt György	17 db	Schenzer Ignác	13 db
id. Haggenmacher Henrik	16 db	Sigray Pál	15 db
Herz Ármin	16 db	Tóth László	11 db
Helvey Tivadar	10 db	Virava József	14 db
Klein Berthold	13 db	Wagner Jenő	13 db
Krayer Emil	11 db	Walla József	10 db
Linzer Imre	19 db	Weisz Jakab	16 db
Mérő János	14 db		

d) 20 és több db ingatlana van 18 személynek, 700 db

Dreher Jenő	28 db	Lindenbaum Mór	20 db
Fleischl Sándor	58 db	Luczenbacher Pál	42 db
Gregersen Guildbrand	47 db	Megyeri Izidor	24 db
Jordán Károlyné Planer Rozália	41 db	Salzer Ignác	29 db
Latzkó és Popper cég	46 db	Schmidl Miklós és László	123 db

Szajbély Gyula	61 db	Wagner Géza	73 db
Tafler Kálmán	23 db	Weiss Berthold és Manfréd	19 db*
gr. Vigyázó Sándorné	41 db	Wellisch Alfréd	25 db

* A két testvér 19 házat közösen, de 5 házat ezen kívül egyénileg birtokolt; e két minőségüket szétválasztani nem tudván, soroltuk őket 19 ingatlanlal is a 20 ingatlan felett birtoklók közé.

Táblánk még e korlátozott keretek között is lehetséges kiegészítésének érdekében azonban az alábbiakban egy újabb táblázatban azt is kimutatjuk, hogy Budapest egyes kerületei közül az élcsoporthoz tartozók melyikben birtokolt ingatlant, minden személynek egy adott kerületben előforduló akárhány ingatlanra kiterjedő birtoklását egyetlen egységnek véve — külön megjelölve azonban azt, hogy közülük az egyes kerületekben hány esetben találkozunk egyrészt (3—9 darabból álló kategóriában) legalább 3, másrészt (a 10-nél több darab esetén) mintegy 10-nél több ingatlan ugyanazon kerületen belüli birtoklásával. Ennek a vizsgálatnak eredményét 24. táblázatunk mutatja:

24. táblázat. Az élcsoporthoz tartozók a 3—9 | 10—19 | 20—
db ingatlant birtokló személyek az egyes pesti kerületekben akárhány
ingatlanlal való előfordulása (A), illetve ezek közül az
ugyanazon kerületben (B) 3-nál | 10-nél
több ingatlanra kiterjedő birtoklása

	A	B	A	B	A	B
IV. kerületben	29	5	4	—	1	—
V. kerületben	42	12	12	2	6	4
VI. kerületben	79	24	14	3	11	5
VII. kerületben	88	25	11	3	8	1
VIII. kerületben	61	10	12	2	4	2
IX—X. kerületben	43	13	17	9	9	6

A 23. és a 24. táblázat elemzése és egybevetése első látásra is felhívja a figyelmet az élcsoporthoz tartozók ingatlanbirtoklásának legfőbb jellegzetességére: arra, hogy eredményei többféle szempontból is csoportosíthatók.

a) E vizsgálatok eredményeképpen elsősorban is az ingatlanbirtoklásnak a csoporton belüli mennyiségileg erős polarizáltsága, illetve az e szempontból való csoportosíthatóság tűnik szemünkbe. Ugyanis, míg az ingatlanbirtoklással rendelkező összesen 447 személy közül 253-nak maximálisan is csak 506 darab ingatlan lehetett a tulajdonában, addig a többi 194-nek már 1719 darab, sőt ezen belül — s a polarizáltság itt válik valóban rendkívül ésszerűvé — 43 főnek 1036, sőt 18-nak 700 darab ingatlana van. Táblázatunk világosan bemutatja az élcsoporthoz tartozók rétegződését.

b) Vizsgálatunk második eredményeképpen, összevetve az ingatlantulajdonra vonatkozó mennyiségi adatokat 21. táblázatunkkal, újból azt látjuk, hogy a háztulajdoni adóalappal megjelölt s tényleg háztulajdonos személyek körén túl, elég népes az olyan tényleges ház-, illetve ingatlantulajdonosok csoportja, akik a virilisták jegyzékébe nem ingatlantulajdonból álló adóalappal kerültek be: táblázatunk további tanulsága az, hogy ezek között sokan nagyon is kiterjedt ingatlanbirtoklással rendelkeznek.

c) Mindezek az egyes ingatlanok eltérő értékének igen kézenfekvő és az ingatlantulajdon alapján való csoportosításnak tulajdonképpen legtermészetesebb szempontjával szolgáló tényére

s végül is az ezen az alapon történő kategorizálás igényére hívják fel a figyelmet. Olyan körülményre azonban, mely ma már (még a telekérték állandó emelkedésétől eltekintve is) igen nehezen, tanulmányunk korlátái között pedig egyáltalán nem vizsgálható.

Am 24. táblázatunkat elemezve, és eredményeit a 23. táblázat tanulságaival is kiegészítve, az élcsoportban az adóalapot kialakítani vagy legalábbis befolyásolni képes (tehát legalább három ingatlannal rendelkező) ingatlanbirtoklásnak két fő típusát azért felismerhetjük: egyrészt az elsősorban belterületre koncentrálódott, egy kerületben legfeljebb jól jövedelmező egyes házak vagy legfeljebb kisebb házcsoportok birtoklására korlátozódott tulajdont, másrészt nagy mennyiségű, egyelőre kevésbé értékes ingatlan főleg a külterületen felhalmozódó tulajdonát. Szétválásukat a 24. táblázaton világosan láthatjuk: 3—9 ingatlant birtoklók esetében jóval kisebb arányban találkozunk az egy kerületen belül csak három ingatlant is egyesíteni képes birtoklással, mint a két nagyobb, s mint majd látni fogjuk, főleg a külterületen birtokos kategória esetében. Különösen érdekes, hogy még e korlátozott keretek között is megfigyelhetjük a területileg szétforgácsolt, több ingatlanra kiterjedő birtoklásnak, főleg a belterületre jellemző voltát, és ugyanakkor spekulációs természetét. A IV. és a VIII. kerület esetében ui. — melynek ingatlanai a város nagy ütemű, nagy hasznot is biztosító kiépülésének idején már egyrészt be voltak építve, másrészt őket egyfajta, saját házában lakó városi — félig-meddig patrícius jellegű, illetve (a Józsefváros esetében) kisvárosi — polgárság lakta (mely a továbbiakban is nehezen tette lehetővé a kerületben a tömeges jellegű ingatlanvásárlást) — a több ingatlanra kiterjedő birtoklás viszonylag csekély. (S az objektív társadalmi helyzetnek táblázatunkon való ilyen visszatükröződéséből feltételezhető, hogy a táblázat összeállításánál alkalmazott módszer helyes képet eredményez más kerületek vonatkozásában is.)

5. *Az élcsoport pesti ingatlanbirtoklásának helye a főváros ingatlanbirtoklásában.* Természetesen nincs módunk rá, hogy e kétféle ingatlanbirtoklás típusnak természetét érzékeltető végigmenjünk az élcsoport akárcsak a 3—9 darabnyi ingatlannal rendelkező 151 tagjának birtokviszonyain is. A fővárosi ingatlanbirtoklás teljességének (hacsak mintavétel útján is, de a teljes mennyiségre kiterjedő) feltárása nélkül még a mienkénél részletesebb vizsgálat sem adna kielégítő képet. Ezért meg kell elégednünk azzal, hogy az élcsoportnak e birtoklástípusait, ezeknek helyét a fővárosi ingatlanbirtoklásában és ezáltal egy kissé e vagyon természetét és jellegzetességeit is, részint egyes jellegzetes útvonalaknak, részint egyes konkrét birtokosoknak viszonylatában mutassuk be.

Az újonnan épülő főváros legfőbb útvonalain, a Nagy- és Kiskörúton és az őket összekötő sugár irányú útvonalakon e szempontból végigmenve rögtön szemünkbe ötlük, hogy az élcsoport tagjai milyen jelentős szerepet játszanak az itt épült házak tulajdonosai között. A Lipót (Szent István) körút 32 házából 17, a Teréz (Lenin) körút 60 házából (melyből a Nyugati pályaudvar és a hozzácsatlakozó vasúti épületek együttesét — összesen 8 házzámot — bizton leszámíthatunk) 17, az 58 házzámú Erzsébet (Lenin) körútból 25, a 87 házzámú József körútból 19, és végül a Ferenc körút 46 házzámából 9 az ő kezükön van: 275 házzámából tehát 85, majdnem egyharmad rész. A Kiskörútból a Váci körúton (Bajcsy-Zsilinszky úton) 76-ból 27, a Károly (Tanács) körúton 24-ből 9 (e 24-ből azonban a Városházához tartozó két házzámot csak úgy, mint a Múzeum körútból az Egyetem és a Múzeum 5 házzámát, a Vámház (Tolbuhin) körútból pedig a Vásárcsarnok 2 házzámát ugyancsak joggal leszámíthatjuk), a Múzeum körúton 31-ből 10, a Vámház körúton 16-ból 5, összesen (a leszámíthatókat leszámítva) 138-ból 51 házzám, vagyis több mint egyharmad rész az élcsoport tagjaié. És nem más a helyzet a kivezető főútvonalakon: az egykori Sugárútból átkeresztelt Andrássy út (Népköztársaság útja) 132 házzámából (melyből 12-öt: állami tulajdonban levő, vasúti stb. épületeket itt is levon-

hatunk) 44, a hajdani Kerepesi út belső szakaszából lett Rákóczi úton 85-ből 34 — ám jellemző módon, a város kiépítéskor már kialakult Király (Majakovszkij) utcán 110-ből már csak 23, ezzel szemben a most kiépülő Visegrádi utcán a belterületi rész 80 házszámából 32 az élcsoport valamely tagjává.

Összesen 274 ingatlan, az élcsoport kezén levő mintegy 2130 (illetve ebből a hármat és ennél többet birtoklók tulajdonát képező 1719) darab ingatlannak 13, illetve 16%-a, tehát mintegy 1/6-od része már önmagában is adhat valamelyes képet a csoport ingatlanbirtoklásának sajátos vonásairól.

Ám e kép körvonalai csak még élesebbek lesznek akkor, ha e 274 darab belterületi ingatlant csupán a főváros belterületének az élcsoport tagjai kezén levő 1224 darabnyi ingatlanállományához viszonyítjuk: ennek a mennyiségnek részesedésük már csaknem $\frac{1}{4}$ részét, 22,3%-át jelenti.⁶²

Mindezek alapján tehát az élcsoport ingatlanbirtoklásának egyik fő jellegzetességét joggal láthatjuk a főútvonalak ingatlanainak nagyarányú megszállásában. Amiből pedig, ha ismerjük az ezekre az útvonalakra épülő házak számára az útvonalak gyors beépülését biztosítandó igen hosszú ideig tartó, ám meghatározott időpontig történő beépítését is megkövetelő adómentességet biztosító törvények hosszú sorát,⁶³ egyrészt azt láthatjuk, hogy ezek az építkezések hosszú ideig az átlagos házból származó járadéknál valóban jóval magasabb jövedelmet biztosítottak tulajdonosaiknak, másrészt azonban azt is feltételezhetjük, hogy mivel a kezdeményeket gyümölcsözően csak az ezen útvonalakon minél gyorsabban megtörtént építkezéssel lehetett kihasználni, ezeket az ingatlanokat a beépítés időpontjában a város már legtökeerősebb rétegei vásárolták meg és építették be, olyanok, akik megfelelő tőke birtokában nyugodtan számolhattak az építési költségek a házaikra vonatkozó minden kedvezmény ellenére is aránylag lassú amortizációjával. Mindennek részletes vizsgálatát, ez útvonalak egy további külön tanulmányban bemutatni tervezett sajátos birtoklás- és építéstörténetének és az ennek kapcsán elvégzendő társadalomtörténeti elemzésnek feladatákként tekintjük. Ám azt a feltevésünket már itt le kell szögeznünk, hogy az ingatlanbirtoklás és főleg a házépítés e jelentős kedvezményei nagymértékben hozzájárulhattak ahhoz, hogy a budapesti kereskedelmi tőke (egy részében még az ipartól bizonyos fókig elfordulva is, más részében pedig tőkéje egy részének megfelelő biztosítása s így ipari tevékenységének alátámasztása érdekében) nagymértékben az ingatlanbirtoklás és házépítés felé fordult.

6. Néhány jellegzetes bérház- és telektulajdonos bemutatása. Éppen ezért nem lesz tanulság nélkül való, ha a továbbiakban e belterületi bérházbirtoklás néhány jellegzetes, legnagyobb állománnyal rendelkező alakját és vagyonát közelebbről is bemutatjuk.

a) A névsor elején Tafler Kálmánt kell megemlítenünk, Budapestnek az 1903., 1911. és 1915—1917. években (amikor ugyanis virilista lajstromokban egyáltalán szerepel) mindvégig (mégpedig egyszeresen számított adó alapján) első virilistáját. A családi vagyon kezdeteit már 1873 viriliseiről szólva megismertük: mostani ura érdekes típusa a budapesti virilistának: egyrészt semmiféle közéleti szerepet nem játszik, másrészt semmiféle bank vagy egyéb ipari, kereskedelmi vállalkozás igazgatóságában vagy felügyelő bizottságában sem szerepel. Jelentékeny házbirtokai jórésztükben már a körútak építésével egyidejűek. Részből Ehrenfeld Ignáccal (Tafler felesége is Ehrenfeld lány, Karolin), olykor Stern Árminnal közös tulajdonban, nagyobbrészt azonban önállóan birtokolja csupán az említett főútvonalakon is nagyszámú ingatlanát. 1910-ben a Váci körúton (Bajcsy-Zsilinszky úton) Ehrenfelddel együtt a 48., és önállóan a 39. és 64. szám, ugyancsak Ehrenfelddel együtt a Király (Majakovszkij) utcában a 21. szám és az Andrássy úton (Népköztársaság útja) a 35. szám, utóbbi helyen önállóan még az 55. és 84. szám van tulajdoná-

ban — a József körúton Stern Árminnal a 36/b-t, önállóan a 8., 10., 12. számú bérházakat, a Rákóczi út 17. szám alatti ingatlant és a Ferenc körút 24. számot, továbbá ismét Stern Árminnal, valamint saját gyermekeivel együtt ugyanott a 41. számú házat bírta. Emellett a VIII. kerületből övé volt még (részben meg nem nevezett birtokostársakkal közösen) a Conti (Tolnai Lajos) utca 36., a Karpfenstein (Karácsony Sándor) utca 3., a Német (Bacsó Béla) utca 3., a Röck Szilárd (Somogyi Béla) utca 25., a VII. kerületben a Dob utca 39. és 41., a VI. kerületben a Rózsa (Rózsa Ferenc) utca 69., az V. kerületben pedig (Tafler Árminnal együtt) a Váci út 2. és 8. szám, és virilizmus szempontjából ideszámított még feleségének Arany János utca 22. szám alatti bérháza is: összesen 25 nagy értékű, magas beépítettségű, nagy kiterjedésű és legértékesebb objektumai-ban 1910-ben még adómentes ingatlan. E vagyon értékét jól érzékelteti az, hogy a még adómentes ingatlanokról így nem is szólva, Tafler adója, amely őt már 1903-ban is a virilista jegyzék élére állította, ekkor évi 50 675 korona volt — jellemző, hogy az utána (nem számítva a közbeeső 2—6. helyeket csak kétszeres beszámítással elérő Lánczy Leót, Breitner Zsigmondot, Szitányi Ödönt, Hatvany Deutsch Sándort és Gschwindt Györgyöt) következő egyszerűen számított helyen Ehrenfeld Ignácot találjuk. Taflerrel közösen birtokolt házai mellett övé a VI. kerületben az Andrassy út (Népköztársaság útja) 86., a Felső Erdősor 46. és a Szondy utca 48. és 50. számú ingatlana, a VII. kerületben az Erzsébet (Lenin) körút 25—27. és a Thököly út 42., a Józsefvárosban pedig a József körút 14., Német (Bacsó Béla) utca 9., s a Rákóczi út 65. számú háza: Taflerével együtt valóban roppant jelentős ingatlanbirtok-rendszer.

A Tafler—Ehrenfeld vagyon azonban egy harmadik szempontból is igen jellegzetes típust képvisel Budapest virilistáinak ingatlanbirtoklásában. Ez a jelentős vagyon ugyanis jórészt már burzsoá földtulajdon anyagi bázisán vagy legalábbis attól segítve jött létre. Azokban az években ugyanis, mikor Tafler és Ehrenfeld budapesti házai még inkább csak épülőben vannak, az 1896. évi Gazdacímár Taflernek (ugyancsak Ehrenfelddel közösen) Tápiószelén 1808, Újhartyánban 2739, önállóan pedig Nagykátán 2032 kat. hold birtokáról tudósít. E mintegy 6600 kat. holdnyi birtokból mintegy 4100 hold a szántó. A birtokok bérbe vannak adva, rajtuk ekkor többek között négy lokomobilt, 85 ekét, 69 igásszekeret, 422 marhát, 57 lovat, 456 sertést, 1335 juhot tart a bérlő. S ha tudjuk, hogy a Tafler család több tagja, így Tafler Adolf, Antal és Kálmán, valamint gyermekeik 1881-ben nevüket Györgyeire változtatták (amivel nyilván összefüggésben áll az is, hogy egyes ingatlanai esetén Taflert az ingatlanjegyzék még 1910-ben is Györgyei Tafler Kálmánnak említi), akkor ezt a Tafler házak mögötti földbirtokrendszert csak még jelentősebbnek láthatjuk. 1897-ben ui. Györgyei Illés (Tafler Adolf fia) Tápiógyörgyén 5672, anyja pedig Tápiószelén 2306, Farnoson további 1080 holdat, e két személy összesen tehát 9000 holdat birtokol. Tafler Kálmán házai mögött így végül is egy 15 000 holdas családi földbirtok komplexumnak, illetve az abból órea eső résznek fővárosi házakba egészen egyedülálló mértékben befektetett jövedelmei állanak. Tovább nyomozva visszafelé, így jutunk el ismét a budapesti virilisták 1873. évi jegyzékéhez: már ezen is — mint említettük — szerepel három Tafler: Izsák és Kálmán, két ház (Akácfa utca 49. és Király — Majakovszkij — utca 19.) után 1987 frt házbéradót és 143 frt jövedelemadót fizető háztulajdonosok és terménykereskedők (Kálmán emellett még igazgatósági tag a Pest-Budai Kézműves Bankban is), valamint Tafler E. Kálmán ugyanakkor házbér (Váci körút — Bajcsy-Zsilinszky út — 50.) után 2020 frt adót fizető háztulajdonos és pénzüzér. A lakjegyzék azonban ezeken kívül ismeri a virilistaként nyilván nem tartott Tafler Adolf magánzót is, a Lipótvárosi Takarékszövetkezet és az Első Magyar Kamarnfonó igazgatósági tagját. Mivel ő a lakjegyzék szerint a hajdani Fő utca — ekkorra már Arany János utca — 16. szám alatt egy házban lakik Ehrenfeld Antal háztulajdonossal, személyében a Tafler—Ehrenfeld kapcsolatok egyik kiindulópontját láthatjuk. De mivel nyilván ő az a Tafler Adolf, ki 1881-ben nevét (Kálmánnal és egyébként, a lakjegyzéken bérlőként szereplő Antallal együtt) Györgyeire változtatja, ő a család földbirtok felé forduló ágának megalapítója is. Utóbbit az a körülmény

is igazolja, hogy 1872-ben éppen Tápiógyörgyén, tehát a Tafler-birtokok központjában tudomásunk van már Tafler Adolf gőzmalomról. Ha a család pesti kezdeteinek még tovább visszanyúló kutatása sem lenne tanulság nélküli, egészében azonban már e két, itt bemutatott generáció útja is rendkívül jellemzően (Budapesten talán a legtisztábban) mutatja be a terménykereskedelemből felhalmozódott tőkének részint a malomiparon át (egy további Tafler: József ui. 1873-ban a Victoria Gőzmalom igazgatóságának volt a tagja) a földbirtok, részint (a budapesti helyi bankokon át is) a pesti házingatlan felé vezető útját. Mind kialakulását, mind továbbfejlődését, s ennek során irányait, s a hazai gazdasági élet érdekkörébe bevont területeit illetően rendkívül jellegzetes, több család pályáján át távolabbi következtetésekre is alkalmat adó folyamat bontakozik ki előttünk. Olyan körképet szolgáltatva ezzel, mely az egyedi burzsoá vagyonosodás útja kutatásának során várható komoly tanulságokra, s így e kutatások nagy jelentőségére talán itt is felhívja a figyelmet.

Tafler mellett a 20-nál több belterületi ingatlannal bírók csoportjában második legnagyobb birtokosként a két Weiss testvér: Weiss Manfréd és Weiss Berthold, egy összesen 24 ingatlanból álló (19 esetben közösen birtokolt) együttes tulajdonosai következnek, az ingatlantulajdonnak Taflerétől teljesen eltérő, a kereskedelmi és a belőle kialakult nagyipari tőkére egyaránt támaszkodó, azokkal összefüggésben kibontakozó genezisével. Ez is igen jelentős vagyon. Az V. kerületben a Hollán (Fürst Sándor) utca 3., Lipót (Szent István) körút 4., 10., 12., a Nádor (Münnich Ferenc) utca 58—60., a Pannónia (Rajk László) utca 2/b és 5., a Pozsonyi út 3. és a Tátra utca 3., 5. szám, a VI. kerületben a Podmaniczky (Rudas László) utca 2—4., a Dessewffy utca 3. és a hozzácsatlakozó Váci (Bajcsy-Zsilinszky út) körút 27—29., valamint a Váci út 181., 185., 187. volt közös birtokuk. A VI. kerületben emellett Manfréd az Andrássy út (Népköztársaság útja) 116. és a Lendvay utca 13., Berthold pedig a Király (Majakovszkij) utca 98/a és 100. számú ingatlanokat önállóan birtokolta. Ezenkívül még egy közös házuk volt a Lónyay (Szamuely) utca 41. Berthold 1910. évi 24 438 korona adója, mely a 4. legnagyobb egyszeresen számított adóösszeg volt és Manfréd 15 990 koronás adója (a 14. egyszeresen számított adóösszeg) jellegzetesen mutatja, hogy az ingatlanvagyon még a már hatalmasra nőtt ipartelepek mellett is mekkora jövedelmet képes biztosítani egy olyan, hirtelen felnőtt városban, ahol a lakosság nagy része még mindig igen nyomorúságos lakásviszonyok között tengődik — s egyúttal milyen alkalmas lehet az ipari és kereskedelmi tőke egy részének tartalékolására (amire éppen a Weiss testvérek — s később a két Haggemacher már szerényebb — ingatlanbirtoklása adja a legjobb példát).

Az a körülmény azonban, hogy a 10-nél több ingatlannal rendelkező személyek jegyzékét az ingatlanjegyzékkel összevetve legnagyobb részük nagy kiterjedésű ingatlanokkal elsősorban a város külső negyedeiben rendelkezik, csak annak jele, hogy sok ingatlan aránylag lassan amortizálódó bérházakkal való beépítése olyan nagy tőkebefektetést igényelt, amelyet csak igen kevés tőkés engedhetett meg magának. Az a további három nagyobb, valóban bérháztulajdonos, akit az alábbiakban még részletesen bemutatunk, e vagyonszerzés mindenestre három újabb különböző típusát képviseli. Az azonban mindháromnál látszik, hogy a háztulajdon, ha virilizmusuk alapjául elsősorban ezt tekintik is, nem áll önmagában, inkább — amint már az előzőkben is jeleztük — a kereskedelmi, illetve az ipari tőke befektetésének egyik sajátos állomása.

E nagy ingatlanbirtokosok egyike, Klein Berthold 13 ház (Ferenc József — Belgrád — rakpart 18., Hernád utca 13., Kertész utca 27., Telep utca 23., Thököly út 13., Baross utca 83., Bérkocsis utca 41., József körút 62., Üllői út 21.) birtokosa. Klein, Taflerrel és Ehrenfelddel ellentétben láthatólag elsősorban a belterület pereme felé eső területeken vagy a főútvonalak belső mellékutcaiban vásárolt és építkezett (a Nagykörút esetén ui. a nagykörúti ingatlanok adókedvezményét-kiterjesztették az ennek során szabályozás alá vont egész területre is). Szemben a gyorsan épülő főútvonalakon az adókedvezmények fejében meghatározott bizonyos reprezentatív igények-

kel, ilyenektől kevésbé kötve — ugyanakkor a beépített tér minél jobb kihasználására törekedve — már inkább bérkaszárnnyakat, mintsem bérpalotákat építtetett, és hogy számítását jól megtalálta, azt az élcsoportban egyszeri számítás mellett is végig jó ranghelye, magas adója bizonyítja. Amiben azonban nála is nyilván döntő része van annak, hogy elsősorban kereskedő: 1874-ben textiláru bizományi üzletekkel kezd foglalkozni, igen gyorsan gazdag eredménnyel. 1910-ben már udvari tanácsos és a Kereskedelmi és Iparcsarnok igazgatója — esetével a tisztán kereskedelmi eredetű, az iparba kevésbé bekapcsolódott tőke háztulajdonná válásának mutatva be jellegzetes példáját.

A bérháztulajdonos további jellemző típusa az ugyancsak főleg a belterület szélei felé vásárló, és itt 15 ingatlannal rendelkező bátori Sigray Pál (Váci út 58., 68., Csanádi utca 3—4., Ügynök — Kresz Géza — utca 22/a—b, 24., 26., 27., 29., Visegrádi utca 24., 25., 31., 33.). Sigray nagy jövedelmű ügyvéd (a 90-es évek közepéig tartja fenn irodáját) és többszázholdas középirtokos, aki vagyont arisztokrata családok jogtanácsosaként szerezte s jelentős bankérdekeltsége is van: a Pesti Hazai Takarékpénztár igazgatósági tagsága mellett két vidéki bankban is igazgatótagságot visel. Őseit a XIII. századig vezeti vissza s presbitere a budapesti református egyháznak (ahol különben ugyanúgy találkozhat az ott is vezérszerepet játszó Láncoz Leóval, mint a bankszakma tárgyalótermeiben): budapesti ingatlanai mögött (melyeket különben még csak részben építtetett be) más forrásból eredő jövedelem is áll — együttesen mindenesetre olyan összeg, mely képessé teszi őt, hogy pl. a budapesti református gimnázium számára 40 000 frt-os alapítványt tegyen.

A bérházbirtoklás nem kevésbé jellegzetes alakja id. Hagenmacher Henrik. Az ő vagyonának alapja a Svájcból bevándorolt Hagenmacherek a Budapesti Gőzmalom Rt.-ből kiinduló, később több malomra is kiterjedő részint ipari, részint kereskedelmi tevékenysége, melyben testvére, a műszaki irányítást ellátó Károly mellett ő elsősorban a pénzügyi, kereskedelmi teendőket intézi. És míg az így szerzett vagyon egy része a család második generációjában, ifj. Hagenmacher Henrik sörgyári vállalkozásában növekedett tovább, addig más része az ipari vállalkozások alátámasztására és tartalékként házingatlanná változott az öreg Hagenmacher Kádár utca 7., Katona József utca 26., Lipót (Szent István) körút 11., 13., 15., Andrassy út (Népköztársaság útja) 32., 36., 38., 40., 42., 44., 52., Teréz (Lenin) körút 17., Amerikai út 28., Szentkirályi utca 11. szám alatti bérházaiban — továbbra is háta mögött érezvén azonban a malmok és a sörgyár biztos támaszát.

b) A legnagyobb, 10-en felüli ingatlantulajdonosok jegyzékét tanulmányozva és összevetve az ingatlanok jegyzékével, a továbbiakban az ingatlanbirtoklás már említett második nagy válfajaként, már aránylag olcsó, csupa külteleki, egyelőre inkább üzleti telepnek használt vagy egyszerűen spekulációs szándékkal tartogatott, ám igen nagy kiterjedésű ingatlanbirtokokkal találkozunk. A tulajdonosok között pedig a városi burzsoázia egy újabb jellegzetes típusa kerül előtérbe: az építész, építési vállalkozó, illetve a vele szorosan összeforrt építési anyag, főleg fakereskedő vagy építőanyag-gyáros.

Így találjuk meg, most már a külteleken szobi Luczenbacher Pálnak, a kor már 1873-ból jól ismert nagy fakereskedőjének, s a 80-as évekig az egyik legjelentősebb dunai magán hajózási vállalat tulajdonosának, ekkorra már a főrendiház tagjának elsősorban az V. kerület Angyalföld felé nyúló részein fekvő ingatlankomplexumát: a Visegrádi utca 28., 30., 32., 34., 36., 38., 93., 95., a Csáky (Hegedüs Gyula) utca 22., 24., 26., 33., 35., 37., 39., a Csanádi utca 6., 8., 12., a Pannónia (Rajk László) utca 7., 9., 11., 13., 15., 17. számú telkeit, valamint a külső Váci úton, az Ügynök (Kresz Géza) utcában, a Korall (Balzac) utcában is fekvő további néhány ingatlanát. De bérháza van az Erzsébet (Engels) tér 14-ben és a Podmaniczky (Rudas László) utca 27-ben s a Kertész utca 24., 26., 28. alatt is. A Gregersen Guildbrand nevének álló 47 teleknyi együttesnek nagy része szintén az V. kerületben fekszik. Ebből 29 telek a Gregersen Guildbrand és fia

vas-, fa- és építőanyag-áru cég nevéen áll: ez főleg a Dráva—Vág—Kárpát—Pozsonyi utcák négyszögében található, illetve ahhoz csatlakozó telkek komplexuma. A vagyron másik része, 16 telek, a IX. kerületben fekszik és két kivételtől eltekintve Gregersen Béla ügyvéd nevéen található: ezek a Két nyúl utcából átkeresztelt Lónyay (Szamuely) utca 29—35. közötti páratlan számok (köztük a család egy, a kor ízlésében fényesen berendezett városi palotájával), illetve 44., 47. és 49. számok, valamint a Közraktár utca 14., 30., 32. számú telkei. A harmadik csoport (ismét a cég nevéen) a Váci út 55—67. közötti páratlan számokból és a csatlakozó Hungária (Róbert Károly) körút 106. számból áll, s „Fővárosi Kislakások” név alatt szerepel a címjegyzékben, tanúságaként a nagy építőanyag-kereskedő cég nagyszabású építési vállalkozásának is. (Ugyanakkor Gregersen 1884-ben kelt saági előnévű magyar nemessége arról tanúság, hogy még az alig 35 évvel azelőtt Pestre érkezett norvég vállalkozó sem tudta magát kivonni a magyarországi burzsoá társadalom sajátos társadalmi értékrendjének hatása alól.)

De megtaláljuk e területeken magukat az építészeket is. Az 1910-ben vágvecsei előnévvel nemesített Wellisch Alfréd műépítész és építési vállalkozó, királyi tanácsos, az Országos Középítési Tanács tagja, ugyancsak elsősorban az Angyalföldön 25 ingatlannal rendelkezik (Sziget utca 16., Visegrádi utca 53., 60., Gömb utca 3—23. közötti páratlan oldal, Lomb (Vágó Béla) utca 2., 4., 5., 6., Váci út 73—81. közötti páratlan oldal), de háza van a Nagymező utca 49., Munkás utca 5. és a VIII. kerület Tánicsics utca 7-ben is. Ám a család tagjai közül nem ő az egyetlen sem az élcsoporthban, sem a nagy háztulajdonosok között: a család majd minden tagja valamilyen kapcsolatban van az építőiparral. Így ugyancsak az élcsoporthban találjuk meg Wellisch Gyula és Wellisch Sándor építőmestereket, közösen bírt 7 háztulajdonnal (Régiposta utca 2., Kádár utca 8., Király (Majakovszkij) utca 88., Angyalföldi út 11., Dob utca 31., Baross utca 47., Ráday utca 29.) — amellet nyilvánvaló a családi kapcsolat a Wellisch Náthán utóda (Wellisch Arnold és Adler József által bírt) épületfa-kereskedő, asztalos és ácsüzlet cég, sőt a Wellisch testvérek (Wellisch Lajos és Leó) gabona- és terménybizományos cég felé is; a név azonosságán kívül a kapcsolatot világosan bizonyítja egyrészt az, hogy irodáik ugyanabban a házban (Nádor — Münnich Ferenc — utca 31.) találhatóak, ahol a Wellisch Gyula és Sándor cég irodái, másrészt Lajos Sándorral, Leó Gyulával lakik azonos házban.

Ugyanígy megtaláljuk az építési kapcsolatokat dr. Wagner Géza (1886-ban apja — még a reformkor végén, pesti gyógyszerárát továbbfejlesztve alapított vegyi anyag üzemével a pesti vegyipar egyik úttörője — zólyomi előnévvel kap nemességet) magánzó, ügyvéd s többszörös igazgatósági tag esetében is. Csekély 73 ingatlana van, főleg az Angyalföldön: a Hungária (Róbert Károly) körüttől kifelé eső, a Váci út és a Rákosrendező vágányerdeje által határolt jó fekvésű ingatlanok mellett az Agyag utcában 5 db, a Futár utcában és a környék még néhány más utcájában (Máglya; Tahy, Balzsam stb. utcák) egyes ingatlanai vannak — ezenkívül a Jász utca 58-tól kezdődőleg az utca végéig 23 további ingatlana van. De a város más részén övé a Baross utca 6., illetve másik oldalán az Üllői út 12. számú nagy bérházegyüttes is. (Különben ahogy Sigray a református, úgy Wagner Géza az evangélikus egyházban játszik jelentős szerepet.) Bátyja, Wagner Jenő szintén az élcsoporth sok ingatlannal rendelkező tagja: ő, Emil testvérével közösen az apai szakmát továbbfejlesztve vegyészeti gyáros, de a Soroksári úton műmalmuk is van. Wagner Jenő nevéen emellet 13 ingatlant találunk: a Pozsonyi út 13., 15., Nagy János (Benczúr) utca 3., 5., Szabolcs utca 9., Haller utca (Hámán Kató út) 42., Mester utca 51., Soroksári út 30., 32., Tóth Kálmán utca 15., Vaskapu utca 34., 35., 43. szám alatti ingatlanokat. Az építőmesterséget a családban az ugyancsak az élcsoporthban szereplő Wagner Marcell képviseli: ő a Petirek és Wagner építőmester cég beltagja s csak egy háza van, ám ez a Rákóczi út 66-ban. A negyedik Wagnernek, Józsefnek viszont 8 háza van: ő háztulajdonosnak is jelzi magát (Üllői út 12., Bokréta utca 19., Gyep — Lenhossek — utca 12., Pápay István utca 4., 8., Szent Benedek utca 3., Petőfi utca — ez a mai Káldy György utca — 10., Kecskeméti utca

6.) Az ötödik Wagnernek, Ödönnek, aki szintén az élcsoporthoz tagja, háza nincsen, de az említett Emillel együtt beltág egy gyáripari betéti társaságban.

S e legnagyobbakon túl, még jó néhányan nem a város építésén meggazdagodva szereztek 10-en fölül ingatlanokat? Walla József cementgyáros 10, főleg zuglói ingatlannal rendelkezik, melynek birtokában 1910-re már nyugodtan kiválhatott részvénytársasággá átalakított, de nevét továbbra is viselő cementgyárából. Paulheim József szintén magánzóként van megjelölve 14, ugyancsak zuglói ingatlannal, de e ritka családnevet két jelentős építész is képviseli, akik Paulheim Franciska révén sógorsági kapcsolatban vannak az élcsoporthoz egy további nagy, ha az ingatlanszerzésben nem is tevékeny építészével, Hudetz Jánossal is: az apa nyilván ugyancsak építőmesterségen szerzett ingatlanai majd az ő birtokukba fognak átmenni. Quittner Zsigmond műépítész ugyancsak 10, főleg zuglói ingatlannal rendelkezik ugyanúgy, mint a Józsefvárosban és Kőbányán 13, főleg külterületi ingatlant birtokló Biehn János aszfaltgyáros.

S hozzájuk csatlakoznak az ugyancsak kültelken nagy, de ezt az építőmesterekhez hasonlóan gyümölcsöztetni kétségtelenül még nem képes, ingatlanbirtokokkal rendelkező más szakmabeli tőkés is. Így mindenekelőtt a Schmidl testvérek: gazdag fűszer- és gyarmatáru-kereskedők és az Alexin margaringyár tulajdonosai. Ők Kőbányán rendelkeznek roppant ingatlanokkal, a még csak helyrajzi számokkal jelölt alsórákosi réteken 21 telekkel, a Cziráky út 11—30. közötti mindkét oldali házszámaival, a Devecseri út egész páros oldalával (2—44.), de övük a Szolnoki út páratlan oldala az 1—19. szám között, a Kerepesi út páros oldala a 166—192. szám között és a Zalán utcában 15 telek stb.: összesen 123 darab kültelki ingatlan. A Morvaországból az 50-es évek elején Budapestre jött Fleischl terménykereskedő fia, Sándor (szintén terménynagykereskedő) a VI. kerület kültelkén a Váci útból kiinduló 56 darab ingatlanból álló teljes Szekszárdi utcát megvásárolta. Szájbély Gyula tőkés, helyi érdekű vasúti igazgató Zugló legkülső területein, a töltés körül vásárol ingatlanokat: a Szugló utca 73—125. közötti páratlan oldalán, a Miskolci út, az Öv utca s a Cinkotai út ehhez csatlakozó néhány helyrajzi számán s az ún. alsórákosi rétek ugyanazon helyrajzi számok (1993., 1994., 1995/a) osztásából keletkezett több ingatlanrészén összesen 61 darab telek van tulajdonában. Latzkó (Hochstein) Károly, a Latzkó és Popper banküzlet beltárgya 46 darab ingatlanból álló birtokát nem messze Szájbélyétől, a Hungária körutat a töltéssel összekötő hosszú Tihám utca páros oldala (4—84. szám: 41 darab telek) alkotja, néhány ehhez csatlakozó ingatlan és az Andrássy út (Népköztársaság útja) 7. sz. alatti bérpalota mellett. A tudós Jordán Károly, az egyetem Földrengéstan Intézetének igazgatója (állítólag 1900-ban Budapest első automobiljának tulajdonosa), anyja révén jut 41 angyalföldi telekből álló ingatlanegyütteshez: ez a Forgách, Lomb (Vágó Béla) és Teve utcák, valamint a Váci út által határolt területen és a Tömöri téren fekszik. Ugyancsak 41 darabból áll Vigyázó Ferenc gróf, az egész élcsoporthoz belül feudális eredetét tekintve egyedüli telekkomplexuma. A birtok a X. kerületben a Hajcsár úti két ingatlanon kívül a Keresztúri út 164—290. számai között fekvő hatalmas kiterjedésű 31 házszámból áll, a belterületen csak a Károly (Tanács) körút és Múzeum körút sarkán álló, hatalmas, bár ekkor már teljesen elavult, de csak a 30-as években lebontott bérház volt a grófé. (Vigyázó mögött különben vidéken több helyen szétszórt óriási nagybirtok állott.)

c) Képünk azonban az élcsoporthoz ingatlanbirtoklásáról nem lenne teljes, ha már itt ki nem térnénk arra, hogy az élcsoporthoz tagjai között szereplő virilisták mögött, nemcsak a Taflerek, Wagnernek, Wellischek esetében, hanem ennél sokkal gyakrabban is, nem egy esetben igen kiterjedt — ha valamely oknál fogva az élcsoporthoz vagy akár a virilista jegyzékbe is már be nem jutott — rokonság áll. Az így előálló kapcsolatokat még később, más szempontból általában is tárgyalni fogjuk. Itt egyelőre csupán azokat az ugyancsak ingatlantulajdonos rokonokat kell megemlíteni, akik a tényleges birtokos személyével általában (kivéve a gyakori, általános vezetéknevet) azonos vezetéknevű, emellett esetleg azonos nemesi előnév és a nemességadómozgás kapcsán

kimutatott rokoni kapcsolat, illetve ezek esetén még valamely közösen vitt üzleti vállalkozásban játszott szerepük, esetleg bizonyítható közös lakásuk alapján is az élcsoportban szereplő ingatlantulajdonos rokonának vélelmezhetők. Ha az ingatlanbirtoklás vonatkozásában e kapcsolatokat még szélesebb rétegekre kiterjedve is figyelembe vesszük, az élcsoport ingatlantulajdonosainak kapcsolatait még messzibb elágazásokban is figyelemmel kísérhetjük. Hogy csak néhány példát hozzunk fel: Paulheim József már említett rokonainak — de nemcsak az építészettel foglalkozó Istvánnak és Ferencnek, valamint Franciska férjének, Hudetz Jánosnak, hanem még Paulheim Jánosnak is — kezén összesen további 15 ingatlan van. A zólyomi Wagner család egyes további tagjai, köztük elsősorban Gyula 17 ingatlant csatolhatnának a család élcsoportbeli tagjainak amúgy is összesen 95 ingatlanból álló komplexumához. Így növekedhetnék a Wellisch ingatlanegyüttes is az élcsoporton kívül álló Manó és Arnold összesen 16 ingatlanával. Martiny Vilmos 5 ingatlanát Martiny Henrik 8 ingatlanával növelhetné stb.

Még távolabb vezetne, ha ismét a Taflerék esetében követett módszerhez hasonlóan, immáron esetleg szakszerű genealógiai kutatásokba is belebocsátkozva (melyeknek jelentőségét a tőkés vagyoni kialakulásának vizsgálatában itt sem hangsúlyozhatjuk eléggé) nemcsak maguknak az érintett élcsoport tagoknak, hanem rokonaiknak vidéki, főleg földbirtoki kapcsolatait is kiakarnók mutatni. Pedig hogy e vonatkozásban milyen tanulságok rejtőznek még, azt akkor látjuk ha csupán Pest és Fejér megye egyes nagyobb birtokosait véve szemügyre pl. egyes, nevüket Szitányira változtatott Ullmannok Fejér megyei (Baracs) közel 3000 holdas vagy Dreher Antal sörgyárosnak ugyancsak Fejér megyei közel 9000 holdas birtokát, vagy a jelentős budapesti ingatlanbirtokkal rendelkező gavosdiai Sváb család feltehető rokonságának Pest megyei, három tagban összesen 6300 holdas birtokát tekintjük, vagy a Budapesten ingatlantulajdonos és különösebb bank- vagy ipari kapcsolatok nélkül, miniszteri tisztviselőként is az élcsoportban szereplő, ám a Koppély—Harkányi családdal rokon Karsai Sándor Karsai néven előforduló rokonainak a Pest megyei Boldogon 4806 holdnyi nagybirtokára bukkanunk. Mindezek a tetszés szerint szaporítható példák ebben a vonatkozásban is a kutatás erőteljes kiszélesítésére, ugyanakkor rendszeressé tételére és új munkamódszerek kidolgozására kell, hogy figyelmünket felhívják.

7. Az élcsoport pesti ingatlanbirtoklásának legfőbb jellegzetességei. De visszatérve most már az élcsoport ténylegesen ingatlanbirtokos tagjaihoz: hosszasan sorolhatnók még a többi, akár csak a 10 vagy még jobban leszűkítve csak a 20 teleknél többet bíró, fenti táblázatunkban részletesen felsorolt ingatlantulajdonosok és rokonságuk ingatlanait. Ám a felhozott példák úgy véljük, elég meggyőzően bizonyítják a virilisták élcsoportja budapesti ingatlanbirtoklásának az alábbiakban summázható tendenciáit és tanulságait:

a) E csoport ingatlanbirtoklása a belterületen egyrészt az egyes kerületekben szétszórva egyes kisebb, egy-két összefüggő házból álló együttesek formájában alakult ki — vagy az élcsoport esetén különös hangsúllyal érvényesülő egyes főútvonalakon koncentrálódik: általában újonnan beépíthető területeken, amit jellemzően igazol a már eleve beépített Belváros és részben Józsefváros csekély többes házbirtoklása. Az e csoport által megszerzett ingatlanok után elsősorban a házbér adja az adóalaként szolgáló jövedelmet; tulajdonosaik között pedig egyaránt megtaláljuk az ipartól távol tartott vagy önként távol maradt kereskedő tőkést vagy az ipari tőkést, ki ha ugyancsak a kereskedelmi tőkéből kiindulva is, de vagyona egy részének tartalékolására vásárol az építkezésekre adott jelentős kedvezmények és a lakáshiány miatt igen magas lakbérek folytán egyaránt gyorsan amortizálódó ingatlanokat.

Az élcsoport egy elég élesen elhatárolható másik rétege a külterületen birtokol nagy, összefüggő, közvetlenül egyelőre nem hasznosítható, de kétségtelen spekulációs céllal aránylag

olcsón összevásárolt, kevésbé beépített telekkomplexumokat: ezek között sok az építész, építési vállalkozó, olykor a telepigényes kereskedő.

b) Az ingatlanbirtoklás az élcsoporthoz jóval kiterjedtebb az ingatlanbirtok mint elsődleges adóalap kereteinél. Itt is — ezúttal más oldalról — megfigyelhető az üzlettől visszavonult családfőknek sokszor a háztulajdonba való visszahúzódása (ami jól mutatja a háztulajdon tartalék szerepét), valamint az élcsoporthoz tartozók ingatlantulajdonosok szűkebb, de az élcsoporthoz be nem jutott családtagjainak, rokonainak is sok esetben ugyancsak kiterjedt, az élcsoporthoz, illetve az általuk képviselt családnak a budapesti ingatlanbirtoklásban szerzett súlyát tovább növelő ingatlanbirtoklása.

c) És végül mindezek, tehát még csak az ingatlanbirtoklás ilyen összefüggései vizsgálatának végeredményeképpen is már egyre inkább felismerhetővé válik az élcsoporthoz azon jellegzetessége, hogy benne tulajdonképpen egyre kevésbé különíthetők el egymástól élesen elváló vagyonalap szerinti kategóriák: a megelőző évtizedek fejlődésének eredményeképpen immár egyetlen, a Budapesten koncentrált magyarországi kapitalizmus minden területéről, forrásából e csoport majd minden tagja esetén egyaránt, sokszor egyidőben táplálkozó, mint ilyen, a maga sokrétűségében is szilárd és alapvető érdekeiben azonos csoport: egy kifejlett tőkés társadalom egyértelműen, minden feudális csökevénytől mentes, egyértelműen tőkés uralkodó osztálya (két-ségtelen erős helyi színezete ellenére is) ennek az osztálynak összes, általában jellemző sajátosságaival bontakozik ki előttünk. Eredményeként s mintegy talán legvilágosabb jeleként is annak az útnak, melyet a főváros társadalma a XIX. század közepétől kezdve, a feudális maradványokkal még bőven rendelkező magyar társadalomban megtett, s ezáltal a hazai polgárság számára példaként is abban a harcban, melyet a XX. század első évtizedeire a feudális maradványok végleges ledöntése és a polgári fejlődés teljes kibontakoztatása érdekében vívott.

8. *Az élcsoporthoz bankkapcsolatai.* Budapest virilistáinak és ezen belül az élcsoporthoz a bankokkal, a kifejődött monopolkapitalizmus e legjellegzetesebb szervezeteivel való kapcsolata magában is külön tanulmány tárgya lehetne, hiszen az immár teljesen elterjedt részvénytársasági forma mellett, a finánc-tőke széles körű ipari behatolásának korában nyilvánvaló, hogy nemcsak élcsoporthoz kimutatható bankkapcsolatokkal rendelkező tagjainak, hanem valószínűleg a részvényeket vásároló háztulajdonosoknak, kereskedőknek, értelmiségieknek jövedelmei is nem kis részben a bankokkal állnak összefüggésben.

Tanulmányunkban nem vállalkozhatunk e kérdésnek teljes, kimerítő, annak minden részletét bemutató ábrázolására. Csupán az élcsoporthoz legnyilvánvalóbb bankkapcsolatait szeretnők bemutatni, mintegy jelző a probléma rendszeres továbbkutatásának fontosságát is. Magát a problémát, a bankkapcsolatok kérdését ennek során két oldalról kívánjuk megközelíteni: egyrészt a többszörös bankkapcsolatokkal rendelkező személyek, másrészt az egyes nagybankok oldaláról. (Megjegyzendő még egyrészt, hogy e vizsgálat során csupán a budapesti székhellyel rendelkező bankokra terjeszkedtünk ki; adatainkat az 1910. évi budapesti cím- és lakjegyzék a Compassal egyező adatokat tartalmazó, megfelelő fejezeteinek alapján állítottuk össze; másrészt, hogy ennek során az elnöki, alelnöki, igazgatósági és vezérigazgatói állásokat vettük figyelembe, a felügyelő bizottsági és igazgatói állásokat csak annyiban, amennyiben a fent említett tényleges vezető állások valamely betöltőjének máshol ilyen szerepe is volt. Amikor tehát a következőkben külön megjelölés nélkül bankokról és bankkapcsolatokról beszélünk, azok alatt mindig csak az említett bankok, illetve pozíciók értendők.)

Vizsgálatunk tanúsága szerint az élcsoporthoz 707 tagjából 161 van bankokkal kapcsolatban: közülük azonban 33-an 2 és annál több, összesen 79 pozíciót — ezekből pedig 10-en 3 és annál több: összesen 36 pozíciót tartanak elfoglalva. A bankokkal való kapcsolat tehát az élcsoporthoz

belül aránylag széles, a csoportnak csaknem $\frac{1}{4}$ részére terjed ki. Ám már a ház- és telekbirtoklásnál is megfigyelt módon itt is erős polarizáció: a kisebb-nagyobb kapcsolatok közül egyrészt a legszámosabb, másrészt a legnagyobb bankokkal való kapcsolatokat emelve ki és juttatva — még vizsgálatunk korlátozott lehetőségei között is — jelentőséghez.

A kapcsolatok sűrűségét tekintve az élcsoporthoz a vezető helyen az egyszerűség kedvéért együttesen tárgyalt két Madarassy-Beck báró: Miksa és fia, Marcell áll: összesen 8 (sőt, ha az élcsoporthoz kívül Gyula unokaöccsük három érdekeltségét is hozzászámítjuk 11) budapesti pénzintézetben foglalnak el vezető pozíciókat. A bácsalmási eredetű, 1895-ben nemesített és 1908-ban bárói rangra emelt két Beck közül az atya, Miksa — mint már láttuk — 1870-től 32 éves kora óta a Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank elnöke. A Niederösterreichische Escompt Gesellschaft által a Malvieux C. J., régi jóhírű pesti bankház bázisán alapított bank élére egyenesen a Malvieux cég íróasztala mellől került. Fia, Marcell báró ugyanitt, de emellett még a Magyar Telepítő és Parcellázó Bank Rt.-ben is igazgatósági tag. Az apa elnöke a Budapesti Giró- és Pénztáregyletnek is és fiával együtt a ForgalmiBank Rt.-nek, egyedül pedig a Magyar Agrár- és Járadékbanknak is igazgatósági tagja és a Magyar Általános Takarékpénztár Rt. alelnöke. — Négy pénzintézet vezetésében találjuk meg Silberberg Károlyt: alelnöke a Magyar Kereskedelmi Hitelbank Rt.-nak, igazgatósági tagja a Budapesti Áruforgalmi, és az Óbuda—Újlaki Takarékpénztár Rt.-nak; emellett felügyelő bizottsági tag a Belvárosi Takaréknál. Az ekkor 59 éves Silberberg árubizományos nagykereskedő és gyárképviselő, valamint igazgatósági tag a Budapest—Újpest—Rákospalota Vasútban (az ún. BUR vasútban), tulajdonosa a Cserhát utca 14. és a Garay tér 16.—17. számú ingatlanoknak. Ugyancsak négy hitelintézeti pozíciója van Földiák Vilmosnak is: pénzügyi igazgató a MOKTÁR-nál, felügyelő bizottsági tag a Földbirtok- és Telekbank és a Magyar Kereskedelmi Rt.-nál; igazgató a Központi Váltóüzlet Rt.-nél.

Beck Marcell báró mellett még hat más személy rendelkezik legalább három bankpozícióval. Közülük legtekintélyesebb a már korábban is nagy súllyal szerepelt Hatvany-Deutsch Sándor, a Hazai Bank alelnöke, a Pesti Hazai Takarékpénztár és a Budapesti Giró- és Pénztáregylet igazgatósági tagja. Horváth Lipót a Magyar Általános Bank és Ingatlan Rt. elnöke, igazgatósági tagja a Magyar Általános Bizalmi Bank Rt.-nek és a Magyar Telepítő és Parcellázó Banknak is. Schmidt József a MOKTÁR elnök-vezérigazgatója, a Központi Váltóüzlet Rt. elnöke és a Budapesti Giró- és Pénztáregylet igazgatósági tagja. Igen gyakori neve ellenére is feltételezhető, hogy az e név alatt szereplő öt ingatlanból legalább a három VI. kerületi (Dévényi utca 20., 22. és Liszt Ferenc tér 11.) az övé. Ugyancsak az említett Budapesti Giró- és Pénztáregyletnek, valamint a Hazai Banknak igazgatósági tagja a Pesti Hazai Takarékpénztár ügyvivő igazgatója, Walder Gyula, és szintén három igazgatói pozíciója van Szitányi Ödönnek (ugyanabban a három bankban, ahol Walder is vezető pozíciókkal rendelkezik). Végül Fellner Henriket kell megemlíteni: ő az ügykezelésileg a Kereskedelmi Bankkal (melynek ügyvezető igazgatója) teljesen összeolvadt Magyar Helyiérdekű Vasutak Rt.-nek is igazgatósági tagja, mint ahogyan a bank megbízásából harmadik, ám alkalmi funkcióként ő az egyik felszámolója a bank által alapított Budapesti Marhavásárpénztár Rt.-nek.

9. *A főváros bankjainak kapcsolatai az élcsoporthoz.* Már mint e számszerűleg legkiterjedtebb kapcsolatokkal rendelkező személyek és pozícióik felsorolásából láthattuk, a budapesti virilisták élcsoporthoz igen kiterjedt és fontos pénzintézeti pozíciók birtokosai foglalnak helyet. Hogy azonban képünk más irányban is teljes legyen, vizsgáljuk meg konkrétan a főváros néhány nagy pénzintézetének vezetését is: bennük az élcsoporthoz tagjainak arányát kutatva.

Az egyenként már bemutatott tagok mellett az 1892-ben IV. kerületi polgárok által 16 millió korona alaptőkével alapított Belvárosi Takarékpénztárban így találjuk mindenekelőtt Székely

Ferenc vezérigazgatót, udvari tanácsost, tőzsdetanácsost, a Banktisztviselők Országos Egyesületének és a bank által alapított István Téglagyár Rt.-nak elnökét. Az alapi születésű fiatalember a Posner-féle Vonalzó Intézet könyvelőségéből indulva jutott a Belvárosi Takarékpénztár igazgatói székébe és az élcsoporthoz. Az alelnöki székben a már említett, 75 telekkel rendelkező Wagner Géza és Bachruch Károlyt, az igazgatóságban maróthi Fürst Bertalant és Glück Frigyeset találjuk az élcsoporthoz tartozó tagjai közül. Bachruch (1850—1926) az egész vizsgált perióduson át, 1910—1917 között, végig egyszeresen számított adóalappal is a főváros első három virilistája között van. Váci utcai dúsgazdag ékszerész, ötvösműves, udvari és kamarai szállító, 1906 óta királykúti előnévvel magyar nemes, udvari tanácsos, a Ferenc József Rend lovagja. Óriási vagyonának (melyhez 9 értékes budapesti házingatlan — IV. Aranykéz utca 7., Kristóf tér 8., Szervita (Martinelli) tér 8., V. Géza (Garibaldi) u. 5., VI. Teréz (Lenin) krt. 29., VII. Damjanich utca 16., 29., 31., VIII. Népszínház utca 11. — mellett Borsod és Szabolcs megyei, saját kezelésben tartott földbirtok is tartozik) a IV. Királyi Pál utca 13. alatti Ezüstárugyár az alapja, melynek kezdeteit azonban még apja, a morvaországi Raudnitzból előbb Selmechányára (ahol pipagyárat tartott fenn), majd onnan 1826-ban Pestre költözött Bachruch Albert ötvös vetette meg. Az ő Miatyánk utcai kis ötvösműhelyében már nemcsak — mint Selmechányán a pipakupakokat — ezüstműves munkákat, hanem ékszereket is gyártottak. Károly 1869 óta vezeti az üzletet, maga is Nyugaton tanult ötvös (többi, ugyancsak az ötvösszakmát kitanult testvére Párizsban is telepedett le), a 80-as években már gyári jellegűvé fejlesztette az üzemet, melyet később részvénytársasággá szervezett át. 1903-ban már 120 munkással dolgozik: első munkáit a bécsi ezüstárugyárak kartellja ellenére, kétszeres munkabért ígérve csalta Bécsből Budapestre. A gyár készítette többek között a budai királyi palota ezüstjeit és a kalocsai székesegyház ezüst Szent István szobrát. Két lánya közül az egyiket majd gróf Széchenyi Bálint veszi feleségül. Bachruch tevékeny részt vett a századelő fővárosi kölcsönkibocsátásában és a korábbi kölcsönök konvertálásában, ezzel jelentős segítséget adva a fővárosnak. — Glück Frigyes a fővárosba ránduló dzsentrik kedvelt szállodájának, a Rákóczi úti előkelő Pannoniának tulajdonosa, a Ferenc József Rend lovagja, a Porosz Koronarend birtokosa, továbbá a Vendéglős és Szállodás Ipartestület elnöke — Fürst Bertalan udvari tanácsos pedig textil-nagykereskedő és textilgyáros. (Családjából különösen érdekes az 1898-ban — mint már korábban említettük — maróthi előnévvel megnevesített apa, Fürst Jakab alakja, aki a 70-es évektől kezdve jelentős szerepet játszott a hazai ipar fejlesztésében. Később a Hitelezői Védegyletet alapította, bojkottot kezdeményezett a magyar liszt ellen agitáló cseh kereskedelemmel szemben. Ő a kezdeményezője a Magyar Tudakozó és Inkasszó Egyletnek, jelentős része van a hazai kereskedelem balkáni piacainak megszervezésében. Élete végén a Kereskedelmi Múzeum igazgatója.)

Hasonló kép fogad bennünket a következő nagyobb bank, az 1846-ban alapított Budai Takarékpénztárból 15 millió korona alaptőkével kialakult Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár vezetőségének vizsgálatánál is. A 16 tagú vezetőség fele tagja az élcsoporthoz, így mindenekelőtt az elnök, az akkor már 85 éves taktaharkányi Harkányi Frigyes báró. Ő a reformkori Szeged a 40-es évek elején Budapestre áttelepült nagy terménykereskedő családjából, a Koppély családból származik. Apja a Wodianer családból házasodott Koppel Fülöp terménybizományos: szállítmányozási irodája van. Már 1867-ben magyar nemességet kap. A bárói rangot 1895-ben Frigyes fia nyeri el, aki pályáját 1867-ben a Kereskedelmi Minisztériumban miniszteri tanácsosként kezdi meg. A családnak jelentős földbirtokai is vannak, ám a vagyon alapja végig a hatalmas terménynagykereskedés, amely az 1870-es években egy darabig a képviselőiséget is megpróbált Frigyes bárót később a főrendiházba juttatja (János fia pedig a miniszteri székbe fog kerülni).

Mellette a bank igazgatóságában Goldberger Berthold, Jálics Géza, Kollár Lajos, a már ismert nagy telektulajdonos, fakereskedő: szobi Luczenbacher Pál, Rupp Zsigmond és Tömöry Károly tagjai az élcsoporthoz tartozó tagjai. Közülük az ekkor már 66 éves Jálics Budapest — mint láttuk — egyik

legnagyobb borkereskedő cégében (Jálics A. F. és Tsai) főnöktárs, földbirtokos, az Osztrák—Magyar Bank váltóbíráló bizottságának tagja. — Kollár Lajos előkelő ügyvéd, udvari tanácsos: 1910 elején egy időre „visszavonul a közéletől” mint a Budapesti Gázgyár igazgatója; a kortársak különben őt tartják (törvényhatósági bizottsági tagként) a budapesti villamos átszállójegy atyjának. Rupp Zsigmond udvari tanácsos és a III. osztályú Vaskorona Rend lovagja ekkor 82 éves, az elsőnek kinevezett királyi közjegyzők egyike, a közjegyzői törvény egyik alkotója. Kollárral együtt mindketten a II. kerületben rendelkeznek vagyonnalappal, bár a végig az élcsoporthoz tartozó Kollárral szemben Rupp e csoportba csak egy esztendőre jut fel. Tömörly Károly belvárosi vaskereskedő, a reformkor, majd a városegyesítés korának egyik — már 1873-ban bemutatott — legjelentősebb, leggazdagabb, bankalapításokban is tevékeny kereskedő családjából; emlékezhetünk: apja, Schopper Jenő Ágost 1872-ben kap nemességet: ekkor változtatja meg német nevét is.

Az élcsoporthoz legerősebben talán az 1894-ben a Pesti Hazai Takarékpénztár és a Niederösterreichische Escompt Gesellschaft által alapított, ekkor 32 milliós alaptőkéjű Hazai Bank vezetőségében van képviselve, ahol 21 tagból 13 tartozik az élcsoporthoz. Így mindenekelőtt a bank alelnöke, a korábban már (családja útjával együtt) bemutatott Hatvany-Deutsch Sándor báró (még két, ugyancsak vizsgálendő nagybank igazgatóságának is tagja). Rajta kívül a bank igazgatóságában az élcsoporthoz tartozó tagjai közül ott látjuk az 1909-ben enyedi előnévvel nemesített Aich Ferencet, a magyar Serfőzők Országos Egyesületének elnökét, több sörgyári részvénytársaság, igazgatósági tagját és a sörgyáros ifj. Hagenmacher Henrik apósát. Itt van Baumgarten Lajos, a bank későbbi igazgatója: apja még az Erzsébet Gőzmalom alapítói között szerepel, ő maga a Hazai Bankon kívül több más, a bank által alapított ipari részvénytársaságnak is igazgatósági tagja, a VI. kerület Aradi utca 16., VIII. kerület Baross tér 4—5., József körút 36. és IX. Ferenc körút 39. tulajdonosa. Az igazgatóságban az élcsoporthoz tartozó tagja még Chorin Ferenc, valamint Hajós József (a Pesti Hazai Takarékpénztár elnöke), Kelemen Gyula (ügyvezető igazgató), Szerb György udvari tanácsos, ügyvéd, a Pesti Hazai Takarékpénztár igazgatósági tagja és végül Szitányi Ödön, egyszersmind a bank a fentiekben már említett vezérigazgatója és még további két vizsgálendő nagy bank vezetőségének tagja, a Szentkirályi utca 6. számú ház tulajdonosa. Ő a reformkor nagy, és korunkban is továbbélő bankárcsaládjából, az 1825-ben megnevesített, szitányi előnévű Ullmannoktól származik, a Széchenyi kortárs Ullmann Mór unokája. Az élcsoporthoz tartozó tagja még az igazgatóságban Végh Artúr. — A felügyelő bizottságban emőkei Emich Gusztáv udvari tanácsos, az Athenaeum Nyomda és Könyvkiadó Részvénytársaság elnöke, a Ferenc József (Belgrád) rakpart 16. és a Horánszky (Makarenkó) utca 16. számú házak tulajdonosa, valamint Kléh László ügyvéd, a Pesti Hazai Takarékpénztárnak is igazgatósági tagja, a Kálvin tér 3. szám alatti ház tulajdonosa képviseli az élcsoporthoz tartozó tagokat. Kléh különben Kléh Istvánnak, a Pesti Hazai Takarékpénztár alább említendő elnökének testvére. S az élcsoporthoz tartozó tagja Szécsi Pál, Kelemen Gyula mellett a másik ügyvivő igazgató: az élcsoporthoz tartozó Kálmán testvérel együtt a Lehel u. 31., Aréna (Dózsa György) út 132. és 134., Pollák Gyulával együtt pedig a Csengery utca 4/a, a Hungária körút 285—287. és a Százados út 44. alatti ingatlan tulajdonosa.

Ugyanígy megtaláljuk az élcsoporthoz tartozó tagjait az ország egyik legnagyobb bankjának, az 1867-ben alapított, ekkor 80 millió korona alaptőkéjű Hitelbanknak igazgatóságában is: innen a három ügyvezető igazgató: Barcza Károly (egyszersmind az Országos Raktárház elnöke), Lukács József (akinek nevével még két másik nagy bank vezetőségében is találkozhatunk) és Ullmann Adolf vezérigazgató, valamint Horváth Elemér miniszteri tanácsos tagjai az élcsoporthoz tartozó tagok. (Közülük Ullmann Adolf Ullmann Mór Györgypécsi származású, később Pestre jött nagykereskedőnek, a Tőzsde — mint láttuk — 1889-ben baranyavári előnévvel nemességet nyert alelnökének 1918-ban majd bárósítandó fia.)

Az a körülmény, hogy az összes budapesti nagyobb pénzüzet által közösen alapított Budapesti Giró- és Pénztáregylet vezetőségének az élcsoporthoz tartozó tagjainál olyan sok, eddig már előfordult névvel találkozunk, azt mutatja, hogy megvizsgált és az élcsoporthoz tartozásának jelentős befolyása által jellemzett bankjaink valóban a főváros legjelentősebb pénzüzetei közé tartoznak. A Budapesti Giró- és Pénztáregylet elnöke Madarassy-Beck Miksa, alelnöke Ullmann Adolf, s az igazgatóságban az élcsoporthoz olyan, már ismert tagjai, mint Hatvany-Deutsch Sándor, Luczenbacher Pál, Lukács József, Schmidt József, Sztányi Ödön és Walder Gyula neve mellett már csak az 1904 óta siklósi előnévvel nemesített Tschögl Henrik (Gyula testvérével együtt fűszernagykereskedők) tűnik új névnek. Így a 24 tagú vezetőség több mint 1/3-a élcsoporthoz tartozó tagja. Ugyanígy nem meglepő, ha ezután a Pesti Hazai Takarékpénztár 22 tagú vezetőségében helyet foglaló 13 élcsoporthoz tartozó tag (Hajós József, Baumgarten Lajos, Bíró Zsigmond, Hatvany-Deutsch Sándor, Kléh István, László Zsigmond, Sigray Pál, Szerb György, Sztányi Ödön, Unger Alajos, Végh Artur igazgatósági tagok, Walder Gyula ügyvezető igazgató és Kléh László felügyelő bizottsági tag) neve közül már csak Bíró Zsigmond, szentmártonkátai születésű ügyvéd, László Zsigmond a Rákóczi út és József körút sarkán ma is álló hatalmas bérpalota tulajdonosa, nyugalmazott miniszteri tanácsos, Kléh István udvari tanácsos (hajdani 1848—1849-es honvéd őrnagy és Szatmár megyei kormánybiztos, közmunkatanácsosi tag, a Takarékpénztár elnökiigazgatója) és Unger Alajos (régeli előkelő lipótvárosi ügyvéd) nevével nem találkozunk. Sigray Pál nevét még mint nagy angyalföldi ingatlan birtokosát ismerjük; különben most derül ki, hogy az ő két, vidéki (Kolozsvár és Érsekújvár) takarékpénztárakban viselt igazgatótanácsosi tagsága a Pesti Hazai Takarékpénztár két affiliált bankjában való képviselését jelenti.

Schmidt József már ismert nevével kívül azonban a MOKTÁR vezetőségében új nevek is feltűnnek az élcsoporthoz tartozó tagjai közül: a bank 18 tagú vezetőségének felét téve ki. Közülük Kunz Jenő, a másik alelnök, régi előkelő belvárosi ügyvéd, királyi tanácsos, aki már háromszor volt főpolgármesternek jelölve, a Váci körút (Bajcsy-Zsilinszky út) 76. és (felesége révén) a Múzeum körút 1. számú ház tulajdonosa. Kunz 1903, illetve 1910—1914-ben kétszeresen számított adóval is stabilan az első húsz virilista között állt, és még 1916—1917-ben is a 32., illetve 34. helyet tartotta. Az igazgatóságban Hauszmann Alajos műegyetemi tanár, a nagynevű építész, dr. Gschwindt György (győri előnévvel 1872-ben nemesített apja, az ismert szeszgyáros után a VIII. kerületben az Üllői út, Práter utca, Kisfaludy utca környékén 17 ingatlan birtokosa) és Németh Titusz (felesége révén) az Aradi utca 74. és Király (Majakovszkij) utca 32. számú házak, saját jogán pedig a Vörösmarty utca 33. birtokosa, az Első Magyar Általános Biztosító felügyelő bizottsági tagja képviseli az élcsoporthoz tartozó tagokat. A bank felügyelő bizottságából Heinrich Alajos (a budai, a fürdőket bérlő Heinrichek családjából az egyik budai gyógyfürdő tulajdonosa) és az 1892 óta bagosi előnévű Pucher István építész, a város egyik legrégebbi építési vállalkozója (apjának Pucher Józsefnek 9, neki 1 ingatlana — Andrassy út (Népköztársaság útja) 110. — van) — az igazgatók közül a fentebb említett Földiák Vilmos mellett Körösi Imre, két budapesti ingatlan birtokosa, tagja az élcsoporthoz tartozó tagoknak.

Befejezésül: a főváros másik legnagyobb bankjának, a Kereskedelmi Banknak 20 tagú vezetőségéből 11 tagja van a virilisták élcsoporthoz tartozó tagjai között. A már említett Fellner Henrik ügyvezető igazgató mellett mindenképpen maga Lánchy Leó elnökiigazgató, kétszeresen számított adójával a vizsgált perióduson át végig Budapest legelső virilistáinak egyike. Az igazgatóságban az élcsoporthoz tartozó tagja Gajary Ödön (szabadelvű politikus, neves publicista, Az Újság megalapítója, képviselő, később főrend), gelsei Guttmann Vilmos báró (a nagykanizsai eredetű családból Henrik nagykereskedő már 1869-ben nemességet kap, 1904-ben pedig négy fiát bárósítják) földbirtokos, Heinrich Ferenc (a már említett Heinrich Alajos vaskereskedő cég egyik társtulajdonosa), haszti Jellinek Henrik, a Budapesti Közúti Vasúttársaság igazgatója, Mezei Mór (zemléni szár-

mazású ügyvéd, kereskedelmi jogász, a provizórium éveiben az Országos Izraelita Magyar Egy-let titkáráként szerkesztett lapját nemzeti szelleme miatt betiltják, őt pedig katonai bíróság elé állítják; az emancipáció után a neológok egyik vezetője, majd az Izraelita Országos Iroda elnöke, két cikluson át lipótvárosi képviselő), Széchenyi Béla gróf és a már jól ismert (s később még ismertebbé váló) Weiss Manfréd. A felügyelő bizottságban az élcsoport tagjaiból Reimann Lázár udvari tanácsos és boglári Simon Jakab nagynevű terménykereskedőt találjuk meg. Mindezen urak közül (felesége révén) csak Heinrichnek van négy, Jellineknek, Reimannak, Simonnak és Széchenyinek csupán 1—2 ingatlana.

10. Az élcsoport kapcsolatai a gazdasági élet egyéb szerveihez. Ha a főváros e legnagyobb bankjai köré csoportosult élcsoporttagok e felsorolása és kapcsolataik bemutatása talán kissé hosszadalmasnak tűnt is, nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az ő esetükben már tulajdonképpen az egész ország gazdasági életét irányító réteg egy sajátlagosan budapesti bázisú és kötődésű csoportjának tagjaival találkozunk — sokkal inkább, mint a bankkapcsolatok nélkül, bármilyen nagyki-terjedésű ingatlanaik ellenére is csak lokális érdekű ingatlanbirtokosok kategóriájánál. Mert ezek azok az emberek (illetve közülük elsősorban az aktív bankvezérek — és csak jóval kevésbé a sok-szor csupán jól hangzó nevük vagy vagyonuk stabilitása miatt odaultetett egyes igazgatósági és felügyelő bizottsági tagok) azok, akik Budapest gazdasági jelentőségét és súlyát az egész ország számára elsősorban teremtik meg és reprezentálják, és ők azok, akikkel, ha címjegyzékünket tovább nézzük, még többször is találkozunk az ipar mindazon nagy vállalkozásainak vezetőségében, melyet ezekben az években von magához vagy éppen hoz létre a karjait minden irányban kiterjesztő finánc-tőke, melynek kiterjedését és ipari kapcsolatait ma már világosan ismerjük, család- i kapcsolatai pedig kezdenek kibontakozni előttünk.

Ismét hosszasan sorolhatnók fel az élcsoport tagjainak a fővárosban összpontosult hazai gazdasági élet vezető ipari és egyéb pénzügyi szerveinek irányításában elfoglalt pozícióit: így a biztosító intézetek vezetőségében ülő 19 tagot. Közülük itt csupán az Első Magyar Általános Biztosító és a Pannonia Viszontbiztosító igazgatóságában helyet foglaló Ormódy Vilmosra (egyszer- smind a Magyar—Francia Biztosítónak és a Nemzeti Baleset Biztosítónak is elnökére) hivatkozunk. Nem vizsgáltuk — mert ezt is teljesen külön tanulmány feladatának éreztük — az élcsoport tagságának egyes nagy fővárosi ipari részvénytársaságok vezetőségében való jelentős szerepét. Az a körülmény azonban, hogy már felületes áttekintés esetén is e csoportnak főleg malomipari kapcsolatai bizonyulnak jelentőseknek, a főváros a 70—80-as években a malomipar körül kialakult első nagyipari burzsoá generációjának leszármazottait is megláttatja az élcsoport egyes tagjaiban. Találunk élcsoportbeli tagokat a nagy bányák és kohóművek vezetőségében is (nyilván nem függetlenül banki kapcsolataiktól), igen jellemző viszont, hogy az egyéni vagy családi tulajdonban levő nagy budapesti gyárak vezetői közül csak a szeszipar képviselőit találjuk meg jelentősebb számban soraikban. Ki kell azonban emelnünk emellett azt is, hogy a főváros nagy jövedelmű közúti közlekedési társaságaiban az élcsoportnak igen jelentős szerepe van. A Ferenc József Földalatti Villamos Vasút Rt. 11 főnyi vezetőségéből 9, a Budapesti Közúti Vaspálya Társaság 21 tagú vezetőségéből 10, a BUR Vasút vezetőségéből 5, a Budapesti Villamos Vasút Rt. vezetőségéből 8 tag tagja az élcsoportnak. Részint azonos személyek ezek: így Jellinek, a két Hűvöst, Lánczy Leót, Baumgarten Lajost kell kiemelnünk; szereplésük jele annak, hogy az élcsoport vagyonalapjának kialakításában a város — nagyarányú kültelki telekspekulációkkal is összekötött, a fővárosi progresszió minden képviselőjének szemében a villamostársaságokat a leggyűlöltebb intézményekké tevő — kifelé irányuló terjeszkedése ugyancsak nem kis szerepet játszott.

Mindezek részletes vizsgálatát itt és ezúttal mellőzzük — úgy véljük, hogy a legjelentősebb bankkapcsolatok lehető részletes kibontása az élcsoportnak egy újabb jellegzetes — és mint látjuk, a legnagyobb ingatlanbirtoklástól eléggé határozottan elkülönülő, országosan is talán legjelentősebb — csoportját mutatta be, s a városból kinövő polgári vagyon és a monopolkapitalizmus összefonódásának egy jellegzetes területét is. Am ha a vagyonszerzésnek ingatlanok és banki jövedelem alapján előálló forrásai elég világosan elkülönülnek is (jeleként, hogy csak kevés nagy ingatlanbirtokos rendelkezik jelentősebb bankkapcsolatokkal és fordítva) — az, hogy a bankok vezetőségében helyet foglaló vagyonos polgárok vagyontöredéke és a bankok között milyen kapcsolatok vannak, s a kialakult vagyonban mely vagyonalapokat kell elsődlegesnek tekintenünk, még a budapesti burzsoázia vagyonosodása útjának teljes vizsgálatán belül alapos, részben már genealógiai módszereket is felhasználó további kutatást igényel.

11. Az élcsoport belső családi kapcsolatai. Bár a banki és ebből kiágazó egyes ipari pozíciók esetén legalább olyan joggal lehetne még vizsgálni az élcsoport a vezetőségekben helyet foglaló tagjainak és a velük feltehetőleg közeli rokonság által összefűzött (ezt többnyire már hasonló vezetéknevük által is sejtető) más vezetőségi tagoknak (nemegyszer a bank ipari vállalatok igazgatóságába kiküldött tagjainak) ténylegesen fennálló s az élcsoport e banki kategóriájának hatáskörét a bankvonalon túl is kitágító kapcsolatait, mint arra az ingatlanbirtoklásnál tettünk kísérletet — az alábbiakban ennél általánosabban kívánjuk felvetni az élcsoport tagjainak, illetve egyes kategóriáinak egymás között sokszoros családi kapcsolatok által kiépült szoros — konkrét példán sajnos még kevésbé érzékelhető, kevésbé felkutatott — családi, rokoni összeköttetéseit. Olyan probléma ez, melyet ugyancsak feltétlenül vizsgálandónak érzünk főleg azért, mert véleményünk szerint e meglehetősen heterogén vagyonalapú élcsoportnak, illetve legalábbis az annak legmagasabb szintjén elhelyezkedő rétegeknek, a magyar uralkodó osztályon belül határozott profilú egységes réteggé való összekovácsolódásához e kapcsolatok rendkívüli mértékben járultak hozzá. Amihez képest azt a körülményt, hogy ennek során *egyes* családok nagy vagyona az osztozások során esetleg szétaprózódik — mivel ettől összességében többnyire még mindig az élcsoporton belül maradt, sokszor valóságos körforgást végezve ugyanazon család különböző generációi és ágai között, — társadalmi jelentőségében, az élcsoport egészének vagyoni viszonyait illetőleg még elhanyagolhatjuk.

Ezekre az élcsoporton belüli családi kapcsolatokra — hogy csak egy, nem is a legkiterjedtebb és legnagyobb vagyonokat egyesítő családból vett példát hozunk fel — igen jellemzőnek érezzük a maróthi Fürst család összeköttetéseinek alakulását.

A fentebb már említett Fürst Jakab, felesége megyeri Krausz Ida révén megyeri Krausz Izidorral kerül sógorsági kapcsolatba — László fiának (szintén az élcsoportból) felesége domonyi Brüll Laura, Domony Móricnak, br. Kornfeld Zsigmond vejének, az MFTR majdani vezérigazgatójának húga. Bertalan fiának színobányai Krámer Leó lesz a veje: az élcsoporton belül így egyetlen család máris négy irányban építette ki kapcsolatait. De ha e kapcsolatot csak a megyeri Krausz vonalon kutatjuk is tovább, újabb kapcsolatokat látunk kibontakozni. Mert Krausz Izidor másik húga, Krausz Anna, Brüll Miksához menvén férjhez, a férje első, Munk Franciskával kötött házasságából származó leányának, Brüll Laurának, a későbbi Fürst Lászlónénak révén Fürst Lászlónak, saját unokaöccsének ő lett a mostoha anyósa. Így e kapcsolatok köre máris bezárul, illetve kétszeresre erősödik. Az így kétszeresen összekapcsolt Fürst és Krausz család (mely Munk Franciska révén a kor egy igen jelentős terménykereskedő-magánbankár virilis családjával is összekapcsolódott) azonban Izidor harmadik nővére, Teréz által a Basch családdal (Teréz férje, Basch Gyula, a Lipótváros jeles ügyvédje, élcsoportunknak szintén tagja révén) kerültek kapcsolatba. A negyedik Krausz lány, Róza házassága báró gelsei Guttmann Vilmossal — szin-

tén az élcsoport tagjával — e kapcsolatokat még tovább terjesztette. Guttman Vilmos Amália lányának első férje ugyanis báró Madarassy-Beck Gyula lett. Hogy mindezen, végig élcsoportunk keretei között maradt, szélesen kiterjedő házassági kapcsolatok a bevont családok vagyoni viszonyait a hozományok és örökösödések révén hogyan fogták össze és olvasztották egybe, azt úgy véljük, nem kell bővebben magyarázni. Néhány fokkal magasabb szinten, a Weiss család rokon összeköttetéseinek: a Weiss—Chorin—Kornfeld (és az abba bevont Heinrich) rokon és ennek kapcsán előálló vagyonkomplexumnak a közelmúltban közzétett adatai a probléma jelentőségére még élesebben hívják fel a figyelmet.

E kapcsolatok magyarázzák meg azután néha ismeretlen emberek váratlan felbukkanását az élcsoporton belül. Stiller Mór ügyvéd, a fővárosi közélet terén kifejtett tevékenységét, melyért 1898-ban a III. osztályú Vaskorona Renddel tüntették ki, csakúgy mint a Kassa—Oderbergi Vasút és a Magyar Villamossági Rt. igazgatósági tagságát, valamint az Északmagyarországi Kőszénbánya Rt. elnökségét — s ezáltal az élcsoportba való jutását — nyilván nem kis mértékben köszönhette baranyavári Ullmann Saroltával kötött házasságának, mely őt a budapesti Tőzsde alelnökének vejévé és a Hitelbank elnök-vezérigazgatójának sógorává tette. Ugyanígy magyarázhatjuk pl. Brichta Bódog ügyvéd és elég jelentéktelen ingatlanokkal rendelkező háztulajdonos bekerülését az élcsoportba: ő Dán Fülöpnek, Budapest nagy szűcsáru kereskedőjének hűgát vette feleségül. Schiffer Miksa, az 1920-as években már Budapest egyik leggazdagabb embere (1915-től már az első 30 virilista között) is úgy látszik, házasságával alapozza meg helyzetét. A fiatal mérnök a Grünwald családba nőszül, és a Grünwald és Schiffer építési vállalkozó cég társtulajdonosa lesz. Felesége 1896-ban meghal, 1910-ben a közös cég már felszámolás alatt áll. Schiffer önállósítja magát és hatalmas építési vállalata ettől kezdve mindent kezébe ragad: vasútépítéseket csakúgy, mint lakótelepek építkezését. Schiffer eközben nagybirtokokat is szerez magának és vezető szerepet játszik Budapest bankéletében is. Egyik leánya Wimpffen Ferenc grófné, másik Podmaniczky Attila báróné lesz, a harmadik Andaházy Kasnya Béla festőművésznek, a negyedik pedig Terbócz Imrénének lesz felesége: e három utóbbi személy hosszabb-rövidebb ideig a Horthy-korszakban országgyűlési képviselő is volt (Andaházy Kasnya választási hadjárata alkalmából dörög el 1935-ben az endrődi csendőrsortúz). Mint eddigi fejtegetéseink során már oly sokszor mondtuk: itt is hosszasan lehetne sorolni a már ismert egyes jellemző példákat — és még inkább azokat a problémákat, melyek e kutatások során még feltétlen megoldásra várnak.

Végül — ha nem is szorosan ide tartozik —, ám a családi kapcsolatok létrejöttében is többnyire a családoknak anyagi és társadalmi emelkedésre irányuló vágya lappangván — itt említhetjük meg azt a körülményt, hogy Budapestnek, Magyarország legteljesebben kifejlett polgári társadalmának ez az új, immár teljesen burzsoá eredetű vezető rétege (melyben alig maradt egy-két ember a még 1848 előtti, régi városi polgárságból és melynek a régi város építészeti objektumait is eltüntető lázas és sikeres tevékenysége helyileg csaknem teljes hagyománytalanságával is magyarázható) mindennek ellenére sem tudja — vagy talán nem is akarja — kivonni magát a magyar társadalomban a polgári forradalom végig nem harcolhatása folytán bőségben megrekedt feudális maradványok és az ezek által befolyásolt társadalmi értékrendszer hatása alól. Élcsoportunk tagjaiból számosan a kapitalizmus gyors kibontakozásának korában nemességet, az imperializmus korára, a kialakuló monopolkapitalizmus évtizedeire már főnemességet, bárói rangokat szereznek maguknak. Az eddig említett egyes nevek jó részénél már utaltunk is erre a körülményre. Összességében és számszerűen vizsgálva e folyamatot, az derül ki, hogy 1867 és 1918 között élcsoportunk 707 tagjából (akik kb. 630—650 családot reprezentáltak) mintegy százan kaptak nemességet, kb. húszan báróságot — ami az élcsoport létszámának 17%-át jelenti. Ez a százalékarány persze nem jellemző az egész, 1200 főnyi virilista csoportra, de kifejezi azt a tényt, hogy élcsoportunk annak a nagyburzsoáziába tartozó elemeit fogja össze, olyan eleme-

ket, melyeknél a feudális uralkodó osztályhoz való asszimilálódás igényén túl megfigyelhető bizonyos közéleti érdeklődés és szereplési hajlam is. Ez az arány ilyen módon az élcsoportot kialakító módszerünknek is újabb igazolására szolgál.⁶⁴

12. *Az élcsoport tagjainak a csoporton belüli stabilitása.* Az eddigiekben 1903—1917 viszonylatában egy, a főváros 9 esztendőben 1200 legnagyobb adófizetőjéből kiválasztott élcsoporton keresztül kíséreltük meg bemutatni a fővárosi polgári vagyon eredetét, állagát, összetevőit és az ezt birtokló társadalmi réteg e vagyonokra felépülő, részint egymás közötti, részint e szűk körből kifelé is irányuló főbb összeköttetéseit, kapcsolatait. Az így kialakuló képből azonban hiányzott a mozgás: a tanulmány e részében még nem vizsgáltuk meg azt, hogy e vagyon, legalábbis az adózás tanúsága szerint, mennyi ideig volt képes birtokosát megtartani a polgári társadalom vagyoni hierarchiájának csúcsein, mennyire volt képes birtokosainak kiváltságos helyzetét stabilizálni. E vagyonok birtokosainak az élcsoportban való megmaradási képességét, illetve azon belül ranghelyük stabilitását vizsgálva azonban a helyzetük alapjául szolgáló vagyon stabilitására vonatkozólag is képet nyerhetünk: olyan képet, mely a bevezetésben a forrás értékével kapcsolatban már említett minden jogos (elsősorban a jegyzékbe történt felvételnek az érdekelt tetszésétől függő voltát hangsúlyozó) kifogás ellenére már eleve alkalmasnak látszik arra, hogy e vagyonokról és uraikról az előzőekben kialakult képünket továbbra is alapjában reálisan egészítse ki.

Az első kérdésnek ennek során azt kell tisztázni, hogy a vizsgált időszakban mennyiben volt stabil e csoportnak, illetve egyes rétegeinek összetétele, vagyis mennyiben alkották e csoportot, illetve annak egyes rétegeit hosszabb ideig ugyanazon személyek, s az esetleges változásokban milyen szabályszerűségek figyelhetők meg. E kérdés vizsgálatát egy itt nem közölt, részletes táblázaton végeztük el. E táblázat maga azt mutatta, hogy 1903-ban, valamint 1910 és 1917 között évenként egyrészt hány új, ott korábban nem szerepelt személy került a főváros első 200-nak megfelelő számú legnagyobb adófizetői közé, másrészt ezek közül ki mikor, mely évben szűnt meg e csoport, illetve az egész 1200 főnyi virilista jegyzék tagjának lenni. E tábla tanúsága szerint az élcsoportban 8 év alatt (az 1910-ig az élcsoportból kiesett 1903. évi tagokat nem számítva) 571 személy fordult meg. Ebből azonban csak 416 jutott be tényleges adója alapján megállapított ranghelyre, 77-en kétszeresen számított adó alapján a csoporton belül a valóságosnál jóval kedvezőbb ranghelyre kaptak besorolást, 78-an viszont egyszeresen számított adóik alapján nem is kerülhettek volna be a csoportba. Mindez tehát egyrészt az e nyolc év alatt a város 200 ténylegesen legtöbb adót fizetője közé — ha csak egyszer egy évre is — bekerült személyek számát 493-ra redukálja, másrészt ezáltal arra enged következtetni, hogy az élcsoport tagsága 8 év alatt legalább egyszer, sőt kis részében kétszer is teljesen kicserélődött. S mivel ez utóbbi tétel e sommás megfogalmazásban nyilvánvalóan nem lehet igaz, azt kell feltételeznünk, hogy a csoport stabilitás szempontjából rétegekre bomlott, s e rétegek tagsága e 8 esztendő alatt különböző mértékben — egyes rétegek esetén feltehetőleg kettőnél több ízben is — kicserélődött (142. l.).

a) E rétegek megállapításához a következőkben felhasználva említett táblázatunk végsorait, a 25. táblázaton azt vizsgáljuk, hogy az egyes években az élcsoportba újonnan belépett személyek közül kiesettek száma hogyan alakult, és ennek megfelelően az illető évfolyamba belépett személyek csoportja évente hogyan és milyen ütemben apadt le — másképpen megfogalmazva: azt vizsgáljuk, hogy az egyes évek élcsoportja milyen évben belépett tagokból tevődött össze: (142. l.),

Táblázatunk elemzése elsősorban világosan elkülöníthetővé teszi a vizsgált időszak stabilitásuk tartama szerinti egyes csoportjait. Az 571 személyből 84+ (a vizsgálódásunkat záró 1917. év adatait — melyeknek további alakulását nem ismerjük és így mérvadónak még annyira sem

25. táblázat. Az 1903., | 1910., | 1911., | 1912., | 1913., | 1914., | 1915., | 1916. |és 1917. évben újonnan beléptettek közül 1910—1917-ben az élcsoporthoz tagjai közt még előforduló (A), illetve közülük itt utoljára szereplő (B) személyek száma*

	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
1910. évben	105	8	169	21														
1911. évben	97	19	148	56	25	5												
1912. évben	78	4	92	10	20	2	72	8										
1913. évben	74	8	82	11	18	2	64	15	33	8								
1914. évben	66	11	71	18	16	5	49	14	25	7	31	7						
1915. évben	55	1	53	6	11	1	35	6	18	5	24	6	66	14				
1916. évben	54	5	47	9	10	2	29	2	13	4	18	4	52	15	34	21		
1917. évben	49		38		8		27		9		14		37		13		36	

* A stabilitás indexeit l. a 26. táblázaton.

fogadhatjuk el, mint a szintén csak két-három évig vizsgálható megelőző évjáratokéit — a többiekétől + jellel választva el) 36 csupán egy évig szerepelt az élcsoporthoz, 101+13 kettő, 35+37 három, 26+14 négy, 21+9 öt, 8+27 hat, 9+8 hét, 8+38 nyolc évig tudott megkapaszkodni; a többi 105 már mind 1903 óta kitartva, 1910 utáni fokozatos kiesésük éve szerint 9—15 évet töltött az élcsoporthoz tagjai között. (Megjegyzendő ui., hogy az élcsoporthoz tagságába beszámítottuk azokat az éveket is, melyek a két legtávolabbi élcsoporthoz tagyagot jelző év között esetleg az élcsoporthoz kívül teltek el: ilyen megszakítás azonban a vizsgált személyek között csak kevéssé volt megfigyelhető. Ennek következménye viszont az, hogy táblánk az 1910 és 1917 közötti egyes évek élcsoporthoz taglétszámát az azévi tényleges létszámnál magasabbnak mutatja: ezt az évenként nem túl jelentős többletet az élcsoporthoz az illető években ténylegesen éppen nem szereplő, csupán számítási módszerünk folytán ekkor is kimutatott tagjai okozzák.)

b) Az élcsoporthoz 571 tagját ennek alapján, a vizsgálati időszak alatti stabilitásuk szerint, az alábbi három nagy csoportba oszthatjuk (számukat most már összevonva 1917 adataival is): 6 évig vagy annál hosszabb ideig volt élcsoporthoz-tag 195 (közülük 87-nek útja az egész 1910 és 1917 közötti vizsgált periódust átfogja és 1917-ben még nem zárult le — a többinél az időtartam alapja az 1903 és 1910 között az élcsoporthoz ha megszakítással is, de eltöltött 7 év, valamint 1910 után, kiesésükig eltöltött esztendő), 3—5 évig 142, 1—2 évig pedig 234 fő volt a tagja az élcsoporthoz. (Ehhez a 195 taghoz — gyakorlati megfontolásokból — beosztottunk még további 11, gyakorlatilag nem kevésbé, bár mind a 6 évre nem kimutathatóan stabil virilistát, kiknek részben személyi, részben funkcionális és illető kétségtelen stabilitása ezt a beosztást indokoltá tette, s ezzel az élcsoporthoz e legstabilabb magvának képét is jelentős mértékben kiegészítve annak realitását is nagyban erősítette.)

Ezek szerint az élcsoporthoz legstabilabb magvának tekinthető, ott legalább 6 évet eltöltött tagok számaránya az egész csoporthoz viszonyítva mindössze mintegy 34%. A maradék 66% már csak hosszabb-rövidebb ideig, de a vizsgált periódusban mindenesetre átmenetileg játszik szerepet az élcsoporthoz soraiban, ám úgy tűnik anélkül, hogy annak arculatára — egyes különleges kivételektől eltekintve — tartós hatást tudott volna gyakorolni.

c) Hivatkozott, de nem közölt táblázatunk elemzésének második eredményét abban látjuk, hogy felhívja a figyelmet a kétszeresen számított adóalappal rendelkezők kétféle rétegének stabilitása közötti jelentős és jellemző eltérésekre. Míg ugyanis a kettős beszámítással csupán elő-

nyösebb ranghelyhez jutott virilisták 2/3 részét megtaláljuk az e csoport szilárd magvaként említett 195 személy között (e kategóriáknak 1/4 részét alkotják), addig azok, akik kétszeres számítás nélkül egyáltalán nem is juthattak volna az élcsoportba, ott alig 1/5 részben tudtak stabilan megkapaszkodni. S mivel tudjuk, hogy az előbbi kategória az adóalap nagysága szerinti évenkénti rangsornak a dolog természeténél fogva első negyedében szokott helyet foglalni, ilyen nagyarányú stabilitásából általában is már eleve a jegyzékek élén állók, tehát legnagyobb adóösszegeket fizetők kategóriájának különleges stabilitására következtethetünk — ami különben magában is elég természetes feltevés.

13. Az élcsoport stabilitása a budapesti virilisek teljes rétegén belül és a stabilitás főbb kategóriái. A rétegek meglétének, nagyságuknak, élettartamuknak és jellegüknek megállapítása után az élcsoport helyzetét a 8 év évenkénti 1200 virilistájához viszonyítva is meg kell vizsgálnunk. Ezáltal ugyanis legalább fő vonalaiban rekonstruálni tudjuk azt az utat, melyen a virilisták 1200 főnyi csoportján belül az élcsoport kialakult, ugyanakkor ezáltal képet alkothatunk magunknak az élcsoportból kihullott elemeknek a virilisták tágabb csoportjában lehetséges, gazdasági alapjukra nem kevésbé jellemző megkapaszkodási képességéről. Hivatkozott alaptáblánk végsorait felhasználva s párhuzamosan itt is bemutatva, ezt 26. táblázatunk ábrázolja (144.—145. l.).

Táblázatunkból világosan látjuk, hogy az élcsoport stabilitása e tágabb keretben sokkal nagyobb, mint a csupán 200 adózónak megfelelő csoporton belül: az 1200 virilista jegyzékén legalább 6 évig az 571 személynek már pontosan a fele, 286 fő maradt meg, s e növekedés gyakorlatilag teljes egészében a rövid élettartamú kategóriák rovására történt.

E tanulság alapján úgy véltük, helyesen járunk el, ha az élcsoporthoz tartozás merev kritériumát fellazítva, a stabilitás szerinti további csoportosításban már megfelelően figyelembe vesszük a vizsgált személy a virilisták teljes jegyzékének keretei között eltöltött idejét is (s az élcsoport fogalmát ismét kibővítjük, bevonva abba az 1903. év után belőle kihullott 133 személyt is). Így tehát *második* stabilitási kategóriánkban azokat fűzhetjük össze, akik az 1903., 1910—1912. évekből legalább három éven át úgy voltak tagjai az élcsoportnak, hogy 1910-től legalább hét éven át az 1200 virilista jegyzékén is szerepeltek. *Harmadik* stabilitási kategóriánkban tekintet nélkül arra, hogy az élcsoportban mennyi ideig és milyen alapon: egyszeres vagy kétszeres adóbeszámítás alapján fordultak elő, azok sorolhatók, akik legalább 13 éven át voltak tagjai az 1200 virilista csoportjának is. E második, illetve harmadik kategória tagjainak száma 53, illetve 41 fő.

A virilisták stabilitás szerinti *negyedik* csoportja most már félig-meddig magától alakult ki az 1910-től kezdve belépett összes többi személyből (305 fő) — ezen belül azonban külön *ötödik* kategóriát alakítottunk ki abból a 12 személyből, akik — tekintet nélkül az élcsoporthoz való tartozásuk vagy akár a teljes jegyzéken való szereplésük időtartamára is — legalább egyszer, akár egyszeres, akár kétszeres beszámítás alapján, de elérték az 1—20. ranghelyet. Joggal tételezhetjük fel ugyanis, hogy ezek mögött az esetek többségében olyan vagyonalapnak kellett állnia, melynek megfelelő időtartamon át történő érvényesülését inkább valamely esetlegesség, mintsem magának a vagyonalapnak természetében rejlő ok akadályozta meg.

A *hatodik* csoportba az 1903. évi élcsoport 238 tagjából azok kerültek, akik sem az I., sem a III. stabilitási csoportba nem voltak beilleszthetők, tehát a virilisták teljes 1200 fős jegyzékén a III. kategória feltételül megállapított 13 évnél kevesebb ideig szerepeltek (ebbe — ugyanúgy, mint a III. kategóriába soroltaknál is — az 1904. és 1909. években is feltételezett virilista voltukat is beszámítva).

26. táblázat

AZ	1903.				1910.				1911.				1912.			
	A	B	C	D	A	B	C	D	A	B	C	D	A	B	C	D
1910. évben	166		105		169		169									
	(100)	13	100	8	100	6	100	21								
1911. évben	153		97		163		148		25		25					
	92,16	11	92,38	19	96,44	17	87,57	56	100	3	100	5				
1912. évben	142		78		146		92		22		20		72		72	
	85,54	7	74,28	4	86,39	17	54,43	10	88	2	80	2	100	2	100	8
1913. évben	135		74		129		82		20		18		70		64	
	81,32	18	70,47	8	76,33	7	48,52	11	80	—	72	2	97,22	3	88,88	15
1914. évben	117		66		122		71		20		16		67		49	
	70,48	6	62,85	11	72,18	14	42,01	18	80	1	64	5	93,05	5	68,05	14
1915. évben	111		55		108		53		19		11		62		35	
	66,86	3	52,38	1	63,90	9	31,36	6	76	1	44	1	86,11	4	48,61	6
1916. évben	108		54		99		47		18		10		58		29	
	65,06	9	51,42	5	58,57	12	27,81	9	72	—	40	2	80,55	3	40,27	2
1917. évben	99		49		87		38		18		8		55		27	
	59,63		46,66		54,47		22,48		72		32		74,38		37,50	

14. A stabilitási kategóriákat kialakító mozgás főbb szabályszerűségei. Az egyes stabilitási csoportokat így (immár nemcsak az élcsoportra korlátozódva, hanem a virilisták egész jegyzékét is figyelembe véve) elkülönítvén, kísérjük meg az e csoportokat végül is kialakító társadalmi mozgás szabályszerűségeinek összefoglalását is:

a) A nagyjából (néhány kiugróan nagy létszámú esztendő kivételével) azonos létszámú élcsoport alapját az 1903. év élcsoportjának és az ennek csökkenésével párhuzamosan 1904 és 1910 között az élcsoportba belépett újabb elemeknek 1910-ig megmaradt részei alkotják. Ennek 1910 után már évről évre figyelemmel kísérhető állandó továbbcsökkenésével kapcsolatban (melynek során azonban az 1903. évi rész 1910-ig eljutott maradványai a később bekeverülteknél sokkalta stabilabbnak bizonyulnak) elsősorban a már a korábbi években is az 1200 virilista közé tartozó elemekből lépnek be évente új meg új személyek. Az újonnan belépők nagy erőpróbája korszakunkon belül általában a 2—3. évben következik be: az 1911. évi nagy 80 főnyi csökkenés oka még kiderítendő, az 1914. és 1916. években (az előbbinél 62, utóbbinál 63 személy hullott ki az élcsoportból) azonban már nyilvánvalóan a világháború hatását láthatjuk. Az e válságokat túlélők számának csökkenése viszont a számukra már második vagy harmadik válság során jóval lassúbb ütemű lesz. Akik tehát az újonnan belépetteknek ezen az első nagy erőpróbáján átmenve meg tudtak maradni az élcsoportban, azok a továbbiakban már elég szívósaknak bizonyultak: az utánuk jövő új belépőket megritkító évek őket már azoknál sokkal kevésbé érintik.

b) A csökkenés üteme különben — elsősorban az élcsoportba tartozás említett első időbeli szakaszában — úgy látszik, hogy e nyolc év alatt gyorsuló tendenciát mutat. Figyelmen kívül hagyva itt az élcsoport 1910. évi állományának 1904—1910 között összeállt, alkotó részeit illetően egyelőre szétbontatlan részét, 1911 25 belépője még csak a 3—4. év között feleződik, az 1912-ben belépetteknél ez a 3. évben, 1913 és 1914—1915 belépőinél pedig már a 2—3. év között megtörténik. 1916 és 1917 között 1 év alatt közel 40% az 1916-ban belépettek ki-

1915.				1914.				1915.				1916.				1917.			
-------	--	--	--	-------	--	--	--	-------	--	--	--	-------	--	--	--	-------	--	--	--

*utoljára szereplő (B) személyek száma, összevetve az illető év az élcsoportban maradt tagjai létszámának hasonló alakú-
újonnan belépettek száma = 100*

A	B	C	D	A	B	C	D	A	B	C	D	A	B	C	D	A	B	C	D
33		33																	
100	3	100	8																
30		25		31		31													
90,90	2	75,75	7	100	1	100	7												
28		18		30		24		66		66									
84,84	3	54,54	5	96,77	1	77,41	6	100	6	100	14								
25		13		29		18		60		52		34		34					
75,75	1	39,39	4	93,54	—	58,06	4	90,90	6	78,78	15	100	4	100	21				
24		9		29		14		54		37		30		13		36		36	
72,72		27,27		93,54		45,16		81,91		56,60		88,23		38,23					

esése. Mindebben egyelőre ismét csak a világháborúnak a gazdasági élet mozgását gyorsító hatását kell feltételeznünk.

c) Végül a virilista jegyzék egészére kiterjedő vizsgálatunk azt állapíthatta meg, hogy az élcsoportnak legstabilabb magvánál jóval kiterjedtebb része az 1200 virilista jegyzékén még mindig igen szilárd pozíciót foglal el és stabilitása e szélesebb keretben általában is jóval nagyobb. Az élcsoportból 1910—1917 közt a második—harmadik években kihullottaknak jelentős része elég szívósan lesz képes megkapaszkodni az 1200 virilista között, sőt az 1914 előtt kihullottak egy része innen a világháború éveiben még képes lesz az élcsoportba való visszajutásra is. A csupán az élcsoportot szemlélve sokszor oly hirtelen kihullás vagy váratlanul magas ranghelyeken történt belépés ennek az 1200 főnyi csoportnak keretei között vizsgálva az esetek túlnyomó részében így már nem tűnik sem váratlannak, sem oly súlyosnak.

15. *A stabilitási kategóriák foglalkozás szerinti profiljai.* Van-e határozott profiljuk ezeknek az így kialakult stabilitási kategóriáknak — felismerhető-e alakulásukban valamely összefüggés, elsősorban az immár nemcsak a virilizmusuk alapjaként kimutatott vagyonalappal, hanem ténylegesnek bizonyult főfoglalkozásukkal is: — ezt kíséreljük meg következő, a virilisták foglalkozási csoportjairól az előzőekben közölt 22. táblázatunk fő csoportjait most már a stabilitási kategóriák bontásában bemutató 27. táblázatunkon (146—147. l.) megválaszolni.

a) A stabilitási csoportokat kialakító ismérvek elemzése világossá teszi, hogy a csoportok állománya végül is az élcsoportban lezajló két, ellentétes irányú mozgás eredményeképpen alakult ki. Ennek során egyrészt még 1903 élcsoportjának és 1910 részben még 1903-éval azonos tagokból álló állománya csökken le fokozatosan, egészen a végig megmaradni képes I. csoportig (melynek során először az élcsoportba 1910-ben és utána visszatérni már nem képes 1903. évek hullanak ki — VI. csoport)—, majd fokozatosan további rétegek (II. és

27. táblázat. Az élcsoport egyes, stabilitás szerint kialakult kategóriáinak tényleges foglalkozás szerinti összetétele

Foglalkozás, vagyon, illetve jövedelmi alap	az					
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
	stabilitás szerinti csoportban					
<i>Ingatlantulajdon</i>						
Földbirtok	9	1	—	14	—	3
Házbirtok	25	16	2	55	2	21
<i>Ipar</i>						
Gyáros, gyárigazgató ált.	2	—	—	3	—	1
Vas- és fémipar	1	1	2	3	—	—
Gépgyártás	1	—	—	7	—	1
Kő-, agyag-, üvegipar	—	1	—	2	—	1
Faipar	—	1	—	2	—	3
Bőripar	—	—	—	1	—	—
Textilipar	—	—	1	2	1	5
Papíripar	—	—	—	2	—	—
Élelmiszeripar						
Malom	1	—	—	5	—	1
Szeszipar	3	4	—	4	1	1
Söripar	1	1	—	5	—	1
Egyéb	4	—	—	4	1	1
Vegyipar	4	—	1	5	—	1
Sokszorosító ipar	1	—	—	3	—	—
Bánya- és kohóipar	3	1	—	4	—	1
Építőipar	18	3	4	14	1	3
Kézműipar	2	—	—	2	—	1
<i>Kereskedelem</i>						
Kereskedelem ált.	2	—	1	3	—	5
Terménykereskedelem	10	1	2	5	—	2
Borkereskedelem	3	—	1	—	—	1
Fűszerkereskedelem	2	1	2	6	—	2
Állatkereskedelem	3	—	—	3	1	—
Szörme- és bőraru-kereskedelem	5	1	1	1	—	1
Fakereskedelem	1	—	1	4	—	—
Szénkereskedelem	—	—	1	3	—	1
Vas-, szerszám- és gépkereskedelem	3	—	3	6	—	2
Gyógyszerkereskedelem	—	—	—	—	—	2
Olaj-, festék-, zsiradék-kereskedelem	1	1	—	—	—	1
Textilkereskedelem	9	—	1	4	—	4
Kézműaru-kereskedelem	6	1	2	4	—	1
Papírkereskedelem	—	1	1	1	—	1
Vendéglátóipar	6	3	2	4	2	3
Fürdőtulajdonos	—	1	—	1	—	1
Színháztulajdonos és bérlő	1	—	—	—	—	1
Sajtó- és könyvkiadás	7	1	—	3	—	3
Egyéb	3	—	1	2	—	2
Közlekedés, szállítmányozás	5	1	—	2	—	—
<i>Hitelügy</i>						
Takarékpénztári igazgató	6	1	4	3	—	1
Bank rt. igazgató	8	1	1	16	1	1

27. táblázat folytatása

Foglalkozás, vagyon, illetve jövedelmi alap	az					
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
	stabilitás szerinti csoportban					
Magánbankár	4	—	1	3	—	4
Biztosítóint. igazgató	1	1	—	1	—	2
Igazgató ált.	—	—	—	1	—	1
<i>Szabad foglalkozású értelmiségi</i>						
Ügyvéd	24	4	2	27	—	4
Mérnök	1	—	—	3	—	—
Orvos (egyetemi tanár is)	6	3	2	17	1	5
Gyógyszerész	3	—	—	1	—	—
Iskolatulajdonos	2	—	—	—	—	—
<i>Közalkalmazott</i>	8	2	2	22	1	5
<i>Egyéb</i>	1	—	—	10	—	1
<i>Összesen</i>	206	53	41	293	12	102

III. csoport) — s mely folyamatokkal ellentétben megindul egy ellenkező irányú mozgás: további új évfolyamok folyamatos belépése az élcsoporthoz. Az újonnan belépettek, megfelelően az e csoportot kialakító ismérveknek, a IV. csoportban fognak elhelyezkedni, annak teszik ki egyre nagyobb részét.

Világos ennél fogva, hogy ha a stabilitás fenti vizsgálata során még csak elvontan kialakított csoportoknak immáron konkrét társadalmi-gazdasági bázisa iránt érdeklődünk, vagyis arra leszünk kíváncsiak, hogy mely vagyonalapok, jövedelmek, foglalkozások biztosították a személy legnagyobb stabilitását, e választ elsősorban e két nagy csoport elemzéséből kaphatjuk meg.

b) Előre kell azonban bocsátani, hogy e két fő tendencia kétségtelen megléte, és ebből társadalmi alapjuk joggal feltételezhető bizonyos eltérései ellenére sem szabad mereven feltételeznünk azt, hogy az élcsoporthoz tartozás stabilitásának bármely foka feltétlen és szoros összefüggésben áll a vizsgált személy vagyoni és foglalkozási viszonyaival és azok alakulásával. Hiszen nyilván kevésbé valószínű, hogy (pl. csak az V. stabilitási csoportban maradván) Hagenmacher Károly, Leipziger Vilmos, Lederer Gusztáv, Stern Ármin, Hatvany-Deutsch Károly vagy Ullmann Adolf vagyoni viszonyai az élcsoporthoz vagy akár a virilisták teljes jegyzékéről való távollétük éveiben is döntően megváltoztak volna — s nem tartjuk valószínűnek ezt sem, hogy a VI. csoportban Gregersen Guildbrand 1910 utáni kiesése a cég jelentős hanyatlását mutatná. Sokkal inkább kell feltételeznünk egyes személyek elhalálását (ami főleg az 1903 és 1910 között az élcsoporthoz kiesett személyek nagy részénél s részben a VI. csoport egyes rövidebb életű tagjainál is feltételezhető). Más részük esetében pedig joggal számolhatunk azzal, hogy egyszerűen a választói névjegyzékbe nem vétették fel magukat, amivel az éppen Tafler Kálmán tagságában megfigyelhető több éves hiatus válik megmagyarázhatóvá, és amire a törvényhatósági választásokkal szemben megfigyelhető általános közöny elegendő indítékot is látszik nyújtani. A névjegyzékbe különben magukat felvétel, de az élcsoporthoz kihullott személyek élcsoporthoz tartozását befolyásoló vagyonszerzőségeknél pedig nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a ranghelyet végül is az adó alapján állapították meg, ami még a bevallás őszintesége esetén is természetesen függvénye volt a nem egyenletes ipari vagy kereskedelmi-forgalomnak, járadékosok esetében az osztalékok alakulásának; építési vállalkozóknál ezt erősen befolyásolja és fluktuálóvá tette egy-egy nagyobb objektum megépítettése, mely egy adott évben jelentősen kiugrasztotta

az illető adóját. Így a stabilitás szerinti fenti kategóriákat kialakító tényezők közé a vagyoni viszonyok, vagyonalapok valóban (legalábbis az adóösszegnek mint forrásnak már említett korlátai között) objektív változása mellett nem csekély súllyal az illető személynek a várospolitikai iránti érdeklődését, annak befolyásolására irányuló, látszólag sokban szubjektív igényét (ám távolabbi perspektívában magát az ezen igényt kialakító, a személy vagy akár egy egész réteg vonatkozásában is már ismét objektív gazdasági-politikai tényezőket) is be kell számítanunk.

c) Ám az I. és IV. csoportoknak csupán legjelentősebb foglalkozási kategóriáiban: a kereskedők, gyárosok és bankárok kategóriáiban való, most következő elemzése azt is megmutatja, hogy az esetlegességeket leszámítva is, a két csoport egymástól nemcsak a stabilitás eltérő mértékében különbözik, s hogy (legalábbis részben) maguk ezek az eltérések e csoportok gazdasági-társadalmi alapjának eltérő voltában gyökereznek. Ennek érzékeltetésén kívül e két nagy csoport összehasonlító bemutatása arra is alkalmas lesz, hogy az eddig külön fejezetekben már bemutatott ingatlanbirtokosok és bankárok mellé most kellően megvilágítva oda állítsa a főváros kereskedelmének és iparának legjelentősebb vagyoni alapokkal rendelkező képviselőit is, ezáltal tévén teljessé az élcsoporthat legstabilabb magvának legfőbb összetevőiről kialakuló képünket.

Az összehasonlított két stabilitási csoport közül az elsőben, jelentős mértékben már 1903 óta előfordulóan, s ugyancsak jelentős részben 1917-ig az élcsoporthat tagjaként, 1910—1912 körül bekövetkezett esetleges kiesése után is legalább a virilisták jegyzékén kitartani képesen, Budapest nagyburzsoáziájának magvát: a legnagyobb finánciókéseket és a hozzájuk kapcsolódott rétegeket találjuk. *Bankárai* között sok már az előzőekben részletesebben ismertetett személy, Láncty Leó, Sztányi Ödön, Földiák Gyula (a többszörös igazgatósági tag, a bankbizományos Földiák Vilmos rokona, a Szondy utca 62., 70., Munkácsy Mihály utca 31., Erzsébet királyné útja 10., 12., Jósika utca 5. számú házak tulajdonosa), Walder Gyula, Tolnay Lajos (vasúti mérnök, majd a MÁV vezérigazgatója — nyugalomba vonulása után a Budapesti Takarékpénztár és Zálogkölcsonző Intézet elnöke). Egyesek közülük ha 1903 és 1917 között esetleg hosszú évekig hiányzának is az élcsoporthatból, de 1917-re újból megjelennek, mint Schlesinger Berthold Mór, 3 ház tulajdonosa, a nevét viselő betéti társaság és váltóleszámtoló üzlet cégbirtokosa, vagy Lukács József, az Angol—Osztrák Bank vezérigazgatója: valamennyien jelentős képviselői a szervezetileg a fővárosban összpontosuló hazai finánciókének.

Az első csoport *kereskedői* között a főváros leghagyományosabb kereskedelmi ágainak, s az ezeket bonyolító legrégebb, legkiterjedtebb, legvagyonosabb, eddig is egyéni vagy családi cégeként megmaradt cégeknek képviselőt találjuk. A terménykereskedők közül e csoportban foglal helyet a Somogy megyei születésű, boglári előnévvel megnevesített Simon Jakab udvari tanácsos, a budapesti Tőzsdé aelnöke, a KSH értékmegállapító bizottságának tagja, a III. o. Vaskorona Rend, a koronás arany Érdemkereszt, a kétszeres Signum Laudis tulajdonosa, a Teudloff és Dittrich gépgyár és a Gresham biztosító igazgatósági tagja, a Kereskedelmi Bank felügyelő bizottsági tagja és, last but not least, a boglári takarékö elnöke — a főváros törvényhatósági bizottságban (stílszerűen párosítva) a közraktári és szépművészeti bizottságok tagja. De mellette ott találjuk a főváros terménykereskedelmének többi nagy alakját is: dr. Strasser Imre tőzsdetanácsost (az ő Strasser I. Henrikkel, Alfréddel és Rudolfal közösen bírt, — már 1873-ban is igen jelentős — gabonakereskedésen túl e szakmában még Strasser Izidor, Dávid, Ede, Ottó, Sámuel s Gyula nevével is találkozunk: egyesek közülük teljesen önállóak, mások összefogva egymással hoznak létre cégeket; rajtuk kívül Strasser Sándor és Alfréd zsákokat is kölcsönöznek, Izidornak földbirtoka is van); a számunkra már nagy ingatlanairól is ismert Fleischl Sándort, továbbá Keller Antalt (aki nyilván rokonságban van az élcsoporthat kívül álló lókereskedő Keller Bélával, a borjúbizományos Keller Miksával, s az ugyancsak terményekkel kereskedő Keller Zsigmonddal), valamint Hirsch Jakabot (a név elég sűrű előfordulása ellenére is feltehetően azonos a Hirsch Jakab és Fia terménykereskedő cégnel a Budapestén lakó Lajos, Emil, Náthán és

Albert, valamint a mannheimi Hirsch Oszkár és a müncheni Hirsch Miksa mellett egyik tulajdonosával), Biehn Sámuel gabonabizományost, Sándor Pál tőzsdetanácsost, a Schlesinger és Pollakovits terménybizományos cég beltagját, a század elején a Lipótváros (választói akaratát tükrözve mindvégig Tisza oldalán kitarító) országgyűlési képviselőjét. A nagy kereskedőházak e képviselői között a borkereskedelmet a nagy múltú Abeles Zsigmond, Altstock Gyula és (az egy Zwackkal közösen cégbirtokos) Gruber Ármin, a borkereskedelmet a két Riesz testvér, az élőállat-kereskedelmet a marhával és borjúval kereskedő Politzer Gusztáv és Leblang József képviseli (utóbbi mellé 1917-ben még két fia — vagy testvére? — is felzárkózik: a 3 ember egyenként azonos összegű adója ekkor összesítve 90 000 K: nagyobb még a jegyzék élén álló Tafler adójánál is). S ebben a legnagyobb stabilitású csoportban találkozunk ismét a már 1873-ból ismert csetei Herzog Péter báróval, az 1886-ban nemesi, 1904-ben bárói rangra emelt dúsgazdag termény- és gyapjúkereskedővel, aki — a kereskedelmi tőke bankalapító tevékenységének klaszrikus példaként — fia, Mór Lipót báró (a későbbi híres műgyűjtő) neve alatt a Herzog M. L. és Társa banküzletet is alapította —, ám ugyanakkor láthatólag ingatlanokba is investált, birtokában lévén az V. kerületben a Balaton (Pálffy György) utca 18., Báthory utca 12., Kálmán (Kálmán Imre) u. 9., Lipót (Szent István) körút 19—21., Kádár utca 64—66., fiával együtt pedig az Andrassy út (Népköztársaság útja) 93., a Damjanich utca 32. és a Baross utca 78. szám alatti ingatlanok. Herzog Péter felesége Schweiger lány volt, feltehetően Schweiger Mártonnak, a hazai zsidóság egyik századvégi jeles vezetőjének — sokáig az Izraelita Országos Iroda elnökének — leánya; felesége többi leánytestvérei (vagy unokahúgai?) révén így a báró részint az újpesti Arányiakkal, részint a híres majolikagyáros fővárosi Fischer Ignáccal, részint beckői Bíró Károllyal, a kor neves építészeivel — Arányit kivéve mind élcsoportunk tagjaival — került családi kapcsolatokba: ezeket továbbra is az élcsoporton belül fiának házassága a Hatvany-Deutsch, leányainak házassága pedig részint a báró Orosdy, részint a gavosdiai Sváb család felé tágitotta tovább, unokájának báró Weiss Alfonzzal kötött házassága révén egészen a nagy csepeli iparmágnásokig elérve.

De nemcsak a terménykereskedelemnek: itt az első csoportban találjuk meg a város egyéb nagy múltú kereskedelmi ágazatainak még a XX. század elején is jelentős egyéni cégeit is: a norinbergi és díszműárú szakmában Breitner L. Zsigmondot és Kertész Tódort; a nagy kézmű-áru-kereskedőket: Pauncz Sándort, Hecht Adolfot, Brust Dávidot, Müller Vilmost: érdekes megfigyelni, hogy az utóbbit kivéve e szakma régi nagy cégeinek helyiségei még most is hogyan tömörülnek össze az Erzsébet (Engels) téren, illetve annak legszorosabb környékén. S a textilszakma régi cégeinek képviselői is e csoportban szerepelnek: a maróthi Fürst testvérek, vászonkereskedők; a posztó- és bélésáru, szövet, szőnyeg, selyemszakma olyan tekintélyes tagjai, mint Schwartz Lajos vagy Ledermann Mór posztókereskedő; utóbbi e szakmában az ország első cégének tulajdonosa (1913-tól végig a város első 20 virilistája között található), valamint Szénásy Gyula és Baróti (Becker) Károly, híres szövet-, selyem-, illetve fehérnemű- és divatáru-kereskedő cégek tulajdonosai; a nagy ingatlanai kapcsán már említett Klein Berthold s a Belváros két előkelő szabóságának és ruháüzletének tulajdonosai: Holczer Sándor és Stern Károly. S még szintén a ruházati szakmából, az élcsoport e legstabilabb magvában találjuk Dán Leót, cs. kir. udvari szücsöt, az 1835-ben Puchórol a fővárosba jött, s ott 1860-ban céget alapító Sámuel fiát, a Ferenc József Rend lovagját és a kereskedelmi közélet számos fontos funkciójának betöltőjét.

Felsorolásunkat végül az első stabilitási csoport néhány speciális területen tevékenykedő, jellegzetes tagjának alakjával zárhatjuk. Egyikük Bosnyák Izsó, a Magyar Kereskedelmi Egylet ráckeresztúri születésű elnöke, a Nagymező utca 12. és Andrassy út (Népköztársaság útja) 66. alatti Gólya áruházak tulajdonosa és Hopp Ferenc, keleti műkincsek nagynevű gyűjtője, a hajdani híres optikus Calderoni cég ekkori tulajdonosa. Szintén nagy vagyonok stabil birtoko-

sai, ugyanúgy, mint az előzőkben felsorolt kézműáru- vagy textilkereskedők: s igen jellemzőnek érezzük, hogy e klasszikusan városi jellegű kereskedelmi ágakban — szemben a terménykereskedőkkel vagy nagyiparosokkal — még azonos vagyoni alap mellett is — jóval ritkábban találunk nemesítést kérő családokkal.

Az *ipari* eredetű vagy vonatkozású vagyonalapokat nézve négy név már önmagában is bizonyíthatja, hogy az I. csoport valóban a főváros, illetve a fővárosban központtal bíró nagyipar legjelentősebb vállalkozásait és személyeit fogja össze: a már a bankkapcsolatoknál is említett Bachruch Károly ezüstárugyáros, Hatvany-Deutsch Sándor báró, valamint a legnagyobb ingatlanulajdonosok közt is megtalálható Weiss Manfréd és az idősebb Chorin Ferenc (ekkor a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. alelnöke) nevei ezek.

De e csoportban találjuk még többek között dr. Bayer Dezső gyógyszergyárost (ő egri születésű gyógyszerész, főhercegi udvari szállító, a magyarországi Gyógyszerész Egylet elnöke; Belatini Braun Rudolfal közösen alapított, gyógyszer-különlegességeket gyártó és forgalmazó vállalatukból fog majd kinőni később az ország egyik legnagyobb gyógyszergyára; — ekkor az általa feltalált Purgó már országosan ismertté teszi nevét, ha későbbi önéletrajzaiban — úgy látszik, kissé szégyenlősen — erre már nem is hivatkozik), és Budapest ugyancsak hagyományos nagy szesz- és söriparának jelentős alakjait: tószegi Freund Vilmost, a Kőbányai Serfőző alapítóját; dr. Grauer Vilmost, a sziléziai eredetű nagy szeszfőző dinasztia egyik tagját, a Budapesti Szesz- és Likörgyárosok, Kimérők és Készítők Ipartestületének elnökét (likörgyára mellett ügyvédi képesítése is van és egyik vezető alakja a budapesti Izraelita Hitközségnek); Grünfeld Gusztáv likörgyárost és az 1884-ben illenczfalvi előnévvel nemesített Linczer Imre szeszgyárost (egyszersmind terménykereskedőt) is. Azt már részletesen nem is említve, hogy e csoportba tartoznak a Budapest közüti közlekedését villamoskocsijaikkal lebonyolító két nagyvállalatnak a várospolitikára roppant befolyást gyakorló, s ennek megfelelően oly sokak által gyűlölt igazgatói; haraszi Jellinek Henrik és botfai Hűvös József — valamint a legnagyobb ingatlanulajdonosként 23. táblázatunkon felsorolt személyek mintegy kétharmad része és Budapest legnagyobb építészei.

Neveket, üzemeket, vállalatokat és családi kapcsolatokat soroltunk fel — de úgy véljük, ezután minden kommentár nélkül könnyű átlátni, hogy a főváros és részben az egész ország gazdasági életének milyen jelentős része volt letéve e valóban most már csak 206 főre szűkült, stabilitását tekintve azonban a legszilárdabb csoport tagjainak kezébe. Olyan hatalom és befolyás ez, melynek bemutatása amellet, hogy Budapest legnagyobb ingatlanbirtokosainak és legkiterjedtebb bankkapcsolatainak bemutatása után a főváros kereskedelmi és ipari vezető személyeinek bemutatását is lehetővé tette, azt is sejteti, hogy legalábbis e stabilitási kategóriának, ha csupán az egyes foglalkozási kategóriák létszámának egymás mellé állításával nem is eléggé érzékelhetően, de e kategóriák tartalmi elemzése után igen határozottan felismerhető sajátos profilja van.

d) A IV. stabilitási csoport esetén az I. csoporttól erősen eltérő stabilitás azonban nem jelent annyira és mindenben alapvetően eltérő gazdasági bázisú, társadalmi helyzetű réteget, mint azt a stabilitás és gazdasági alap egyszerű mechanikus összefüggését feltételezve s kivált az I. csoport ilyen határozott, jelentős vezető szerepe után hihetnők. Nem szabad ugyanis szem elől tévesztelnünk, hogy végül is egy 800 000 lakosú nagyváros (s egy 20 milliós ország egyetlen gazdasági központja) mindössze 9 évből kiválasztott 200 legnagyobb adófizetőjének csoportján belül vagyunk. Olyan körülmény ez, mely e csoporton belül eleve valószínűtlenné tesz minden általános, nagyobb arányú, minőségi alapú megoszlást — anélkül azonban persze, hogy egyes rétegek gyorsabb fluktuációjában vagy az egész csoport foglalkozási, illetve jövedelem vagy vagyonalap szerinti kategóriáinak arányában bizonyos jellegzetes szabályszerűségek érvényesülését tagadhatnók.

S valóban, a IV. stabilitási csoport alaposabb vizsgálat után az élcsoporton belül csak rövid életű, s még a virilistajegyzék tagjai között sem sokáig szereplő nevei nagyjából két csoportra oszthatók. Egy részük kb. a világháborúig kiesik a csoportból — másik részük közvetlenül a háború előtt, de legnagyobbbrészt a háború alatt jut az élcsoport tagjai közé. A csupán a vizsgált periódus közepén előforduló személyek száma viszont csekély.

Hogy az ilyen megoszlásnak melyek a konkrét határai (és egyáltalán: egyes személyek a stabilitás szempontjából miért szorultak a IV. csoportba), jelenlegi ismereteink alapján nem tudtuk megállapítani. Csak általánosságban hivatkozhatunk az adóeltitkolást megkönnyítő vagyonalapokra, várospolitikai közönyre és világháborúra: s mindazokra az objektív és szubjektív (ám jórészt szintén objektív alapúnak feltételezhető) tényezőkre, melyeket a fentiekben — a stabilitási kategóriák körvonalainak határozatlanságáról általában szólva — már elmondottunk, melyek azonban itt már csak a vizsgálandó személyek nagy száma miatt is különös erővel érvényesülnek.

Mert a *bankemberek* közül e csoportban, méghozzá az 1914-ig kiesettek soraiban s elég magas ranghelyszámok alatt (tehát elég hátul) olyan nevekkal találkozunk, mint a két Madarassy-Beck báróéval, az 1914-ben elhunyt malomszegi Elek Páléval, Hajós Józseféval vagy színobányai Krámer Jakabéval stb., akik tényleges vagyoni helyzetük alapján alacsonyabb ranghelyszámmal s az I. csoportban is helyet foglalhattak volna; az *iparból* pedig olyan nevek viselőit látjuk itt, mint báró Kornfeld Pált (Kornfeld Zsigmondnak, a Hitelbank elnökének a bank érdekeltségébe tartozó Ganz gyár vezérigazgató-helyettesévé lett fiát), megyeri Krausz Izidort, a Gizella Gőzmalom elnökét és ismert szeszgyárost (Wahrmann Mór vejét, aki Thurn-Taxis Egon Miksa herceghez hozzáment lányának 6 millió korona hozományt adott), Burghardt-Béla-váry Konrád főrendiházi tagot, a Pesti Hengermalom Rt. elnökét, Röck István gépgyárost, a Láng gyár két testvértulajdonosát, Láng Lászlót és Gusztávot, a szeszgyáros két Zwack testvért, Mauthner Mihály bőrgyárost stb.

De ha kihullásuk és addig is többször jelentéktelen ranghelyük magyarázatául eltitkolható adóalapjukra vagy politikai közönyükre hivatkozunk is — a kérdés még mindig nyitva marad: miben különböztek tehát adóalapjuk összetevői az I. csoport hasonló jellegű vagyonalapjainak összetevőitől és mi volt az oka (és az esetlegességen túlmenően volt-e egyáltalán oka) hirtelen várospolitikai közönyüknek? Olyan kérdések ezek, melyekre éppen úgy csak hosszas kutatások alapján válaszolhatunk, mint arra, hogy a világháború alatt meglepő nagy számmal (s jórészt előzetesen a virilista jegyzéken sem szerepelve) az élcsoportba belépett bankigazgatók (1914-ben 4, 15-ben 5, 16-ban 4 s 17-ben 2) esetében valóban a világháború által felszított konjunktúra és spekuláció kellett ahhoz, hogy az élcsoportba jutás anyagi színvonalát elérjék? S bár a nagyipar 1914 körül és azután belépő egyes vezetőinél a világháború hatását joggal gyaníthatjuk (lévén elsősorban élelmiszeripari üzemek és szénbányák képviselőiről szó), a virilisták jegyzékén ugyancsak többnyire csak rövid előzetes szereplésük nem teszi lehetővé számunkra, hogy pusztán kisebb stabilitásuk miatt gazdasági alapjuk természetének vagy vagyonuk méreteinek az I. csoporttól való valamely alapvető vagy legalább lényeges eltérését tételezzük fel, bennük pedig a burzsoázia valamely, az I. csoporttól eltérő típusának képviselőit lássuk. A IV. csoport e tagjai az I. csoportéval lényegében azonos, az egész perióduson át ugyanazon, egyenletesen szilárd és erős gazdasági-társadalmi bázissal rendelkeznek.

E csoport sajátos — ha ugyanilyen módon nem is annyira feltűnő — profiljának megismeréséhez azonban nem a gazdasági élet itt előforduló vezetőinek elemzésén át jutunk el, sokkal inkább akkor, ha meglátjuk, hogy csoportunk csekély stabilitását a tagjai közül az élcsoport ranghelyeinek vége felé elhelyezkedő, ha kétségtelenül még ugyancsak igen jómódú, de az élcsoport vezetőihez: királykúti Bachruch Károlyhoz vagy báró csetei Herzog Péterhez, Lánczy Leóhoz képest már csak közepes helyzetű *kereskedők*, a házbér a háború alatti rögzítése miatt az adóka-

tegóriák határainak a konjunkturális kereskedelmi vagy ipari ágazatok által diktált rohamos emelkedését utolérni már nem képes *kisebb háztulajdonosok*, az élcsoportban való stabil bentmaradáshoz szükséges állandó egyenletes nagy jövedelemmel már nem rendelkező, s e helyükre is többnyire adójuk kétszeres beszámításával jutott *értelmiségiek* (ügyvédek, közalkalmazottak) e csoportban aránylag nagy száma okozza. Olyan réteg ez, mely aránylag magas adójával nagy részében végig tagja a virilisták csoportjának: s hogy ezek az adók milyen nagyok (s mögöttük aránylag mekkora kereset áll), akkor látjuk, ha tudjuk, hogy míg a budapesti 200. adófizető 1910-ben 6880 K adót fizetett, a kisebb taglétszámú törvényhatósági bizottság révén nyilván a budapestinél alacsonyabb ranghelyű kassai, kolozsvári vagy újvidéki utolsó, legkisebb adójú virilista 1593, 1784, illetve 1456 K adó után már tag lehetett a város törvényhatósági bizottságában.⁶⁵ Budapesten azonban ez, az élcsoport alsóbb ranghely kategóriáiban elhelyezkedő réteg, jóval magasabb adóalappal is, az adókatégoriáknak a konjunkturális (és inflációs) jövedelmekkel együtt állandóan emelkedő tendenciája mellett az élcsoportot így már csak ritkán, mindössze egy-egy alkalommal és ekkor is csak rövid időre tudja elérni. Pontos körülhatárolása a vagyoni viszonyok olyan részletes, személyekig lemenő elemzését kívánja meg, melyet elvégezni itt nem áll módunkban, s melyet a 22. táblázat csupán az egyes foglalkozási kategóriák tagjainak létszámát megadó adatai nem is képesek kimutatni.

Ez a réteg népes és kiterjedt, és sokan vannak benne, akiknek időnként egy-egy nagyobb üzlet vagy megrendelés elégséges ahhoz, hogy az élcsoportba jussanak, ám egy-két gyengébb év vagy az adókatégória határösszegének emelkedése már ki is ejti őket onnan: helyükbe mindig akad új, az adókatégoriák emelkedésével lépést tartani képes tag, akár a villaista jegyzék régebbi, akár valamely konjunktúra folytán arra újonnan rákerült tagjai közül. Jól mutatja ezt a háborús viszonyokra jellemző kereskedelmi ágak a virilisták jegyzékén előzőleg nem is igen szerepelt képviselőinek gyors betörése az élcsoportba: 1915—1916-ban pl. 2 szénkereskedő, 1917-ben egy konzerváros, 1916—1917-ben 3 fakereskedő lép be így, de hasonlóan kerül az élcsoportba egy zsák- és ponyvakereskedő, csokoládé- és gyarmatáru-kereskedő stb. Ami azt mutatja, hogy szemben az élcsoport a főváros kétségtelenül legnagyobb burzsoáziájának tagjait, legnagyobb finánciókéit tartalmazó I. stabilitási csoportjával, a IV. csoportban ugyanezen rétegnek még ki-kutatandó okokból csak ide sorolható, ám anyagilag ténylegesen nyilván az I. csoportnál semmivel sem gyengébb egyes elemei mellett az élcsoport már alsóbb szintjein elhelyezkedő, s ott is csak — kivált a háborús viszonyok között — időlegesen megkapaszkodásra alkalmas vagyonalappal rendelkező elemeket is találunk. Ám hangsúlyozni kell: az a körülmény, hogy vagyonalapjuk e felemelkedésnek képességét — ha csak rövid időre is, de — biztosítja számukra, őket sokkal inkább kapcsolja az élcsoport legstabilabb magvát alkotó legnagyobb burzsoáziához, mint ahogy csekélyebb stabilitásuk attól elválasztja, amit a vidéki városok virilistáinak vagyoni viszonyaira utaló néhány adat is eléggé érzékeltetni képes.

16. Az élcsoport tagjainak ranghelyek szerinti stabilitása. Élcsoportunknak az egész virilistajegyzékben elfoglalt helyét megvizsgálva, következő lépésként most már az élcsoport egyes vagyoni kategóriáinak a csoporton belüli stabilitását kívánjuk vizsgálni.

Ennek érdekében egy terjedelme folytán itt nem közölhető részletes táblázatot készítettünk, mely az élcsoport minden egyes tagját a belépés időpontjának megfelelően kialakított 3 periódus (1910-ben, 1911—1914-ben, 1915—1917-ben belépettek) valamelyikébe sorolva, a továbbiakban 1917-ig évről évre végigkísérte annak az élcsoport egyes ranghelyei közötti vándorlását.

Ezt 28. táblázatunkon (154—155. l.) a ranghelyeknek az 1—20..21—50., 51—100., 101—200., 201 —: csoportokba történő összevonásával mutatjuk be, hogy pedig a kétségtelenül mecha-

nikusan alkalmazott ranghelyek szerinti csoportosítás mögött álló tényleges gazdasági állapot némileg érzékeltessük, ezután közöljük az adóösszeg és a ranghelyek azoknak megfelelő kategóriáit egybevető *29. táblázatot* (156. l.).⁶⁶

A táblázatok elemzése — figyelembe véve egyrészt az általánosabb következtetések levonásához kétségtelenül rövid vizsgált periódust (s különösen az ennek jelentős részében az általános törvényszerűségek érvényesülését nagyban módosító világháborús esztendőket), másrészt az adóösszeg alapulvételéből szükségképpen előálló, már említett torzulásokat — a következő, ilyen körülmények között részleteiben csupán korlátozottan, ám a tendenciát illetően egészen érvényes tanulságokat nyújtja:

a) Ami első tanulságként az egyes ranghelykategóriák első előfordulásuk időpontjában meglévő állományának az egész élcsoporton belüli stabilitását illeti, azt állapíthatjuk meg, hogy közülük 1910 és 1917 között — többé-kevésbé természetesen — az első kategóriák bizonyultak a legstabilabbnak, így kivált az 1—50. ranghelyek gazdái, a 101-nél magasabb rangszámúak rétegében viszont már erős a ranghely szerinti fluktuáció. Mindez megfelel annak, amit az előzőekben a nagyburzsoázia stabilitásáról mondtunk.

b) A továbbiakban ugyancsak a *29. táblázat* alapján, azt vizsgálva, hogy az élcsoport egyes tagjai a vizsgálati periódusban mennyiben tudták megtartani belépő ranghelyüket, illetve az ennek megfelelő kategória tagságát, második tanulságként azt látjuk, hogy az egyes ranghely kategóriák kezdő állománya fokozatosan lemorzsolódik. A *28. táblázaton* minden kategória minden évi adatsorában kurzívval szedett szám a kategóriából az illető évre is a maguk eredeti kategóriájának megfelelő ranghelyen maradt egyedek számát mutatja. Ebből azt látjuk, hogy mind 1910, mind a következő periódusok minden kategóriájára a lassú deklaszálódás nyomja rá bélyegét; még a felső kategóriákra is, melyek ha belül maradnak is az élcsoporton, eredeti ranghelyükhöz képest mégiscsak a hanyatlás jeleit mutatják. S ami az 1910 után következő periódusok ilyen szempontú alakulását illeti, a helyzet ezekben sem más: a fluktuáció: a régebbi tagok kiesése, alsóbb kategóriákba jutása, helyükbe pedig az élcsoportba egyenest újonnan belépettek, vagy legalábbis felfelé törekvők bekerülése, e periódusokban is ugyancsak élesen megfigyelhető — most már gyorsítva a világháború nyilvánvaló hatásától.

S bár ebben az egész folyamatban az alacsony rangszámú kategóriák nagyobb stabilitása ezek után is kétségtelen, általában mégis az is jellemző, hogy az élcsoport tagjai túlnyomó többségükben nem belépéskori kategóriában érik meg 1917-et, vizsgálati periódusunk utolsó évét. Ám az is kétségtelen — és ez kategóriáink elemzésének végső, és talán egyik legfontosabb tanulsága, — hogy többnyire az így előállt hanyatlással megürült ranghelyek sem valamely, az élcsoport alsó kategóriáiból meginduló, felfelé irányuló kiválasztódás révén kerülnek betöltésre, hiszen valamennyi kategóriánál útjának hosszabb-rövidebb stabilitás utáni hanyatlását észlelhetjük. Az utánpótlás így inkább az élcsoporton kívülről jön, ha többnyire az előzőleg már az 1200-as keretben előfordult virilisták közül is. Mert az élcsoportból kihullottak már nehezen tudnak visszakerülni, kísérletük ritkán sikerül, és valamely alsó kategórián túl többnyire a jobbik esetben sem jutnak.

c) Ami ezután harmadik tanulságunkat illeti: összhangban a stabilitási kategóriákat és kivált az I. és IV. csoportokat összehasonlítva elemző előző fejtegetéseinkkel, azokat mintegy megerősítve ismét azt látjuk, hogy az élcsoportnak legkevésbé a ranglista alsóbb fokán szereplő rétegei képesek megkapaszkodni élcsoportbeli ranghelyükön éppúgy, mint onnan kiesve, magán a virilisták teljes jegyzékén. E helyeket ők is — kivált a világháború konjunktúrájában — még lejjebbről, a virilista jegyzéknek is az alsóbb rétegeiből, vagy még azon is kívülről jött, mozgékonyabb vagyonalapú elemeknek kénytelenek átengedni, ugyanúgy, mint ahogy — mint láttuk — az élcsoport első ranghely kategóriáiban megürült helyek is sokkal inkább ezeknek benyomulása által, mintsem az élcsoport alsóbb rétegéből töltődnek fel. Olyan tanulság ez, mely elég világo-

28. táblázat. Az élcsoportba történt belépéskor elfoglalt ranghely kategóriák stabilitása, 1910–1917

Belépés éve, illetve periódusa és ranghely kategória	Az egyes belépési ranghely kategóriák															
	1911.					1912.					1913.					
	A	B	C	D	E	A	B	C	D	E	A	B	C	D	E	
1910:																
A	1—20	17	—	—	1	1	8	3	5	—	—	8	2	3	3	—
B	21—50	1	24	1	—	—	5	5	3	5	1	4	6	3	7	—
C	51—100	1	3	42	—	—	1	8	7	6	—	2	5	10	5	—
D	101—200	1	2	4	83	—	2	4	11	27	2	1	6	8	22	1
E	201—266	—	—	—	3	45	1	3	4	11	2	1	1	2	6	6
1911—14:																
A	1—20	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	3	1	—	—	1
B	21—50	—	1	—	—	—	—	4	1	1	—	—	5	3	2	1
C	51—100	—	—	3	—	—	—	—	17	—	1	—	1	14	6	—
D	101—200	—	—	—	13	—	—	1	—	47	—	—	2	5	45	9
E	201—	—	—	—	—	9	—	2	2	3	10	1	1	2	4	6
1915—17:																
A	1—20															
B	21—50															
C	51—100															
D	101—200															
E	201—															
Összesen		20	30	50	100	55	20	30	50	100	16	20	30	50	100	24

(Ranghely kategóriák: A = 1—20, B = 21—50, C = 51—100, D = 101—200, E = 201—)

san sejteti, hogy az élcsoport alsóbb, kevésbé stabil ranghely kategóriáinak — lényegében tehát IV. stabilitási csoportunk egy részének — anyagi alapjában már valóban észrevehető, s e réteg stabilitását befolyásolni képes mértékben találhatók őket az I. csoport tagjaitól immáron minőségileg is megkülönböztető elemek. Amit a 29. táblázatot vizsgálva pl. 1910 112. alatti ranghelyének adóösszegét az első 16 ranghely adóösszegével egybevetve rögtön meg is érthetünk. Hiszen a 112. ranghely adójának az első 16 ranghely adója minimum két és félszerese, de az első ranghely esetén már ötszöröse. Olyan differencia ez, mely ha 1915-re már csak háromszorosára csökken is (ami azt mutatja, hogy a világháborús fejlődés legalább az élcsoport alsó kategóriájában bizonyos felfelé való kiegyenlítődést hozott létre), már elégséges ahhoz, hogy ennek alapján az élcsoport ilyen alsóbb kategóriáit mégse érezhessük a fináncióke vagy a nagyburzsoázia olyan képviselőinek, mint a ranglista első helyein állókat.

d) S ami végül a ranghely kategóriák és az adó összefüggéseiből immár az élcsoport, sőt a virilista réteg egészét illető negyedik tanulságként is kínálkozik: 29. táblázatunkból elég világosan megmutatkozik, hogy Budapest igazi vezető rétege: finánciókései és azok kapcsolt részei még a virilisták 1200 főnyi csoportján belül is aránylag milyen polarizálódás eredményeképpen állnak az élen. Hiszen 1910-ben Budapesten a 200. ranghely 6880 korona adóösszeget fizet, a 16. hely adójának egyharmadát, az első hely adójának pedig egyhatedét. A teljes virilistajegyzék alapján az 1200. adózó viszont már ennek is csak 1/4-ét, 1610 koronát fizet. Ami elég jól érzékelteti, hogy Budapest tanulmányunkban vizsgálni tervezett nagyburzsoáziája nemcsak a város egész

eloszlása az A—E ranghelyek között az																			
1914.					1915.					1916.					1917. évben				
A	B	C	D	E	A	B	C	D	E	A	B	C	D	E	A	B	C	D	E
7	4	2	1	—	5	4	2	1	—	4	6	2	1	—	3	6	2	1	2
3	6	3	6	1	2	2	8	5	1	3	3	7	5	—	1	2	6	6	3
1	3	8	7	1	—	1	4	8	—	—	2	3	9	1	1	3	2	10	1
1	4	8	23	5	1	6	4	17	8	—	4	6	16	8	—	2	8	10	6
1	1	2	6	4	—	2	1	3	1	1	—	2	3	1	—	1	4	4	—
5	1	—	—	—	6	—	—	—	—	4	—	2	—	—	3	1	1	1	—
—	6	2	1	—	1	4	1	1	1	2	1	2	—	—	2	—	3	2	—
1	2	13	8	1	—	1	12	12	2	—	1	7	9	1	—	—	4	14	1
—	2	9	45	7	1	2	3	23	4	1	1	9	14	4	1	—	5	16	4
1	1	3	3	7	2	—	—	4	—	2	—	1	5	1	2	—	—	3	—
					2	—	—	—	—	2	—	—	—	—	7	—	—		
					—	8	—	1	—	—	6	—	1	—	—	10	2	2	—
					—	—	13	2	—	1	4	7	3	—	—	4	9	4	—
					—	—	2	23	—	—	1	2	32	3	—	1	4	24	7
					—	—	—	—	23	—	1	—	2	20	—	—	—	3	23
20	30	50	100	26	20	30	50	100	40	20	30	50	100	39	20	30	50	100	47

népességéhez, hanem már legnagyobb adófizetőinek teljes csoportjához viszonyítva is aránylag mennyire vékony réteg. Tükörképeként annak a hazai kapitalizmusnak, mely végül is csak egy igazi nagyváros létrehozatalára volt képes, ami mellett még a nagyságrendben közvetlen utána következők is messze elmaradtak — a főváros nagyburzsoáziája is ilyen módon, még objektív ismérvek alapján és mechanikusan kiválasztott élcsoportunkon belül sem tudja annak kereteit egészen szorosan kitölteni. Olyan végeredmény ez, melynek hitelességéhez persze éppen vizsgálatunk korlátozott alapja folytán egyelőre még sok szó is férhet, de amelyet arányaiban, úgy véljük, akkor is megtalálunk majd, ha egy további kutatásban a vizsgálat körét a virilisták jegyzékére magukat beírató személyeken túl is képesek leszünk kiterjeszteni.

17. Az élcsoport a várospolitikában: a rendszer. E befejező részben azt kívánjuk bemutatni, hogy a főváros virilistáinak így összetevődött élcsoportja mennyiben volt képes a várospolitika befolyásolására, illetve hogy a törvényben számukra biztosított törvényhatósági bizottsági taghelyeket a teljes „választóközönség” bizalmából végül is e csoportnak mely tagjai tudták megszerezni. E kérdést egyrészt az élcsoport, másrészt a teljes 1200 főnyi virilista réteg viszonylatában egyaránt meg kívánjuk vizsgálni.

Hogy azonban az így kialakuló kép jellemző voltát helyesen tudjuk értékelni, előbb meg kell ismerkednünk a virilisták választásának rendszerével.

29. táblázat. Adóösszeg és ranghely kapcsolata az 1200 legnagyobb adófizető jegyzékén 1903, 1910—1917

Adóösszeg kategória ezer Korona	Az adóösszeg kategóriának megfelelő ranghelyek az								
	1903.	1910.	1911.	1912.	1913.	1914.	1915.	1916.	1917.
	évben								
— 4	161—200								
— 5	123—160								
— 6	90—122	194—200	191—200	175—200					
— 7	68—89	146—193	140—190	136—174	164—200				
— 8	54—67	112—145	107—139	107—135	136—163	155—200			
— 9	42—53	85—111	80—106	89—106	105—135	123—154	200—	199—200	
— 10	31—41	56—84	55—79	52—88	62—104	80—122	118—199	134—198	151—200
— 12,5	21—30	40—55	39—54	37—51	38—61	57—79	77—117	82—133	100—150
— 15	16—20	25—39	23—38	31—36	28—37	39—56	54—76	53—81	66—99
— 17,5	12—15	17—24	17—22	21—30	23—27	31—38	39—53	42—52	51—65
— 20	9—11	8—16	8—16	14—20	15—22	17—30	24—38	26—41	33—50
— 25	6—8	5—7	5—7	7—13	7—14	12—16	17—23	19—25	24—32
— 30	2—5	2—4	3—4	3—6	2—6	5—11	10—16	8—18	13—23
— 40	—	1	1—2	2	1	2—4	6—9	5—7	7—12
— 50	1			1		1	1—5	1—4	1—6

a) A törvényhatósági bizottság szabad választás alá tartozó tagsági helyein az egyes kerületek egy, nagyjából a népesség számának megfelelő arányban kidolgozott kulcs alapján osztozkodtak: ezt az arányt utoljára 1897-ben állapította meg a közgyűlés. Nem volt ilyen egyszerű a helyzet a virilisták esetében, mert — mint arra már tanulmányunk bevezetésében utaltunk is — az adóalapul szolgáló vagyon eloszlása a kerületek között természetesen nem mechanikusan követi a népesség számának területi megoszlását. Ezért a kerületek képviselői választásonként összeülve (a törvényhatósági bizottság tagjainak fele minden három évben kilépve, három évenként került sor 100—100 virilista választására is), bizonyos alapelvek szerint, a kerületeknek az előző periódusban birt szavazatszámát is tekintetbe véve, meghatározták az illető kerület virilista tagsági és póttagsági helyeit. Korszakunkon végig (a világháború alatt választás nem lévén, az 1912-ben megválasztott személyek még 1917-ben is megtartották helyüket — gyakorlatilag tehát 1903 és 1912 között) ennek megfelelően a mandátumok számának kerületenkénti megoszlását a 30. táblázat mutatja (158—159. l.).

Amiből egyrészt világosan látszik a város egyes kerületeinek a vagyonalap kialakításában nem azonos jelentősége, másrészt az, hogy e négy választáson összesen 4×100 virilista tagsági hely sorsa kellett, hogy eldőljön.

b) A törvény világos rendelkezései a választás módját illetően azt írták elő, hogy a választóközönségnek a virilistákból választandó 100 tagot a virilisták teljes 1200 főnyi csoportjából kell kiválasztania. Annak azonban, hogy a választó elé egy 1200 neves jegyzéket rakjanak, csekély haszna és nagy technikai nehézségei lévén — ugyanakkor a törvény rendelkezéseit sem akarván módosítani —, a törvényhatósági bizottság kebelében egy hivatalosan „magánjellegű csoportosulás”-ként kezelt bizottság, az ún. 45-ös választmány alakult,⁶⁷ amely mint afféle nem hivatalos jelölő bizottság, összeállította a virilista névjegyzékeknek azt a 100 nevét, amely ezután a szavazócédulákra végül is rákerült. A választók azonban természetesen nemcsak e 100 ember közül választhattak, mert lehetőségük megmaradt arra, hogy a jegyzékre még a napokon át közszemlére kitett 1200-as jegyzék bármely más tagját is felvegyék.

c) Az ilyen módon előállható várospolitikai földcsuszamlásoktól azonban a városvezetésnek nemigen kellett tartania. A törvényhatóság választásai iránt ugyanis — noha két napig tartottak — az érdeklődés a dualizmus egész korszakában igen csekély volt. Míg Budapesten 1904-ben 58 522 országgyűlési képviselő-választót írtak össze, addig a községi választók névjegyzékére 1903-ban csak 34 345 fő tartotta érdemesnek felvétetni magát, a tényleges választáson pedig összesen csupán 19 825 választó vett részt, a lehetséges létszámnak tehát alig 1/3-a (az 1901. évi országgyűlési képviselő-választás részvételi aránya 50% volt) — s ez az 1/3 sem tartotta szükségesnek minden esetben, hogy a virilista jegyzékre is szavazatot adjon. A 900-as évek elején a 800 000 lakosú nagyváros egy-egy törvényhatósági bizottsági virilista helyéhez már 6—700 szavazat is elégséges volt: olyan körülmény ez, mely egyrészt az így megválasztott személy bárkivel szemben érezhető felelősségének elaltatására is igen alkalmas volt, másrészt helyes és reális színben mutatja be a megválasztottak, és a rájuk szavazó társadalom kapcsolatainak értékét is.

18. Az élcsoporthoz a várospolitikában: a gyakorlat. E kitérés után azt szándékozunk vizsgálni, hogy a végül is megválasztott élcsoporthoz tartozó tagok:

hányan vannak és milyen stabilitási csoportból állnak össze,
milyen foglalkozásúak, illetve mi a vagyoni vagy jövedelmi alapjuk
és a bizottsági tagságban a vizsgált periódus alatt hány esztendő tölthetnek el?

a) Az első kérdésre megkapjuk a választ, ha az élcsoporthoz névsorát a fővárosi törvényhatósági bizottság az 1903—1912. évi ciklusokban működött tagjainak jegyzékével összevetjük.⁶⁸ Esze-

30. táblázat. A törvényhatósági tagok és póttagok száma kerületek szerint

Az egyes kerületek választóinak sorából választott tagok száma évente 1903—1912	A virilisták sorából választott								
	1903. évi				1906. évi				
	rendes tag		póttag		rendes tag		póttag		
	1900	1903	1900	1903	1903	1906	1903	1906	
I.	20	15	1	—	4	1	4	2	—
II.	20	6	11	—	4	10	3	2	1
III.	20	2	3	—	2	3	3	2	2
IV.	24	14	15	—	10	16	13	8	3
V.	22	18	15	—	8	14	19	6	3
VI.	24	14	16	—	7	19	17	—	8
VII.	24	13	15	—	8	14	21	—	11
VIII.	24	8	16	1	1	15	15	—	—
IX—X.	22	9	8	—	4	8	5	—	2
Összesen	200	100	100	1	49	100	100	20	30

rint az első stabilitási csoport 206 tagja közül 93, a második csoport 53 tagjából 22, a harmadik 41 tagjából 19, a negyedik 293 tagjából csak 45, az ötödik és hatodik 12, illetve 102 tagjából pedig 2, illetve 29 tagot választottak be a törvényhatósági bizottságba: összesen 210 személyt. E 210 személyből 147 az egész perióduson át végig tagja volt a bizottságnak, s közülük csupán 63-nak a megbízatása szűnt meg 1912 előtt.

A számba jöhető és választható 400 személy közül a választás tehát 210 esetben az élcsoport tagjainak kezébe juttatta a virilista mandátumot, s mivel, mint látni fogjuk, egy tagot többször, több lustrumra is megválaszthattak, e 210 hely szükségképpen ennél jóval több lehetséges mandátumot takar. Ami első tanulságként máris azt mutatja, hogy a 45-ös bizottság még az 1200 virilista igazán nem túl nagy csoportján belül is előszeretettel tette le a főváros sorsát azok kezébe, akiknek megfelelően stabil vagyonalapja a vizsgált periódus alatt legalább egyszer lehetővé tette azt, hogy a virilisták első 200 ranghelyére bejuthassanak (s még ezek csoportján belül is különös súlyt biztosítva a fentiek alapján a nagyburzsoázia legjellegzetesebb képviselőiként tekinthető személyeket összefogó I. stabilitási kategóriának, melynek 206 tagjából 93 kapott mandátumot). Olyan körülmény ez, mely az élcsoportunk összeállításánál követett eljárást ismét igazolja: egyszerű mintavételi szempontunk alapján kiválasztott személyeink jórészt valóban a főváros — a várospolitikát befolyásolni igénylő — legjelentősebb vagyonalapjaival rendelkeztek.

b) Ám 31. és 32. táblázataink azt is meg fogják mutatni, hogy az élcsoporton belüli stabilitási kategóriák a választásnál már milyen erősen eltérő módon érvényesültek, és ez milyen tényezőkre vezethető vissza (160—161. l.).

A két táblázat, különösen ha összevetjük őket az élcsoport egyes stabilitási csoportjainak egészét foglalkozási kategóriák szerint kimutató 27. táblázatunkkal, rendkívül sokoldalú összehasonlításra és elemzésre nyújt lehetőséget — melyek azonban különösebb kommentárt nem igényelnek. Mint legfontosabb tanulságra azonban néhány körülményre felhívjuk a figyelmet.

A közgyűlés virilistáinak legnagyobb része a kereskedők, ügyvédek, gyárosok, építészek és bankemberek, nagyságrendben is a fenti sorrend szerint következő csoportjaiból áll össze — a csupán háztulajdoni vagyonalappal rendelkezők csaknem teljes hiányával. Az élcsoporton belüli 145 főnyi létszámukhoz képest itteni 10 tagságuk valóban elenyésző, és erősen háttérbe szorul a háztulajdonnal elsődleges adóalaként csak a virilista jegyzékben kimutatott, különben más jö-

A virilisták sorából választott							
1909. évi				1912. évi			
rendes tag		póttag		rendes tag		póttag	
1906	1909	1906	1909	1909	1912	1909	1912
4	3	3	3	3	5	2	1
3	5	—	3	5	3	3	—
3	—	—	2	—	4	1	1
13	15	—	10	14	12	8	2
19	20	2	6	19	15	2	2
17	19	3	6	22	17	2	7
21	15	5	8	15	23	5	8
15	17	—	—	17	15	—	—
5	6	1	1	5	6	1	1
100	100	11	39	100	100	24	26

vedelem- és vagyonalappal is bíró személyek rétege is. Mindez elég természetesen látszik következni a polgári vagyon egyes elemeinek eltérő mozgékonyaságából, szervezettségéből — ám mindaz, amit a legnagyobb ház- és ingatlantulajdonosok ismertetésénél egyrészt a kereskedelmi tőkével, másrészt egyéb sokágú kapcsolataikkal kapcsolatban láthattunk, biztosíthat arról, hogy a háztulajdon a közgyűlésben nagyon is megtalálta a maga természetes képviselőit: mint ezt nemsokára a telekérték-emelkedési adó bevezetése körüli éveken át tartó huzavona bizonyítani fogja.

c) A kereskedők és ügyvédek legnagyobb részét, az építészeknek pedig csaknem teljes egészét (nagyjából belső arányainak megfelelően, sőt az ügyvédek esetén azt erősen meg is haladva) az első stabilitási csoport adta. Benne az ügyvédek erős szereplése jellemzően mutatja, hogy a gazdasági élet vezető pozícióit betöltő, és így a várospolitikával még közgyűlési tagságának esetén is kellő súllyal foglalkozni nem mindig képes nagyburzsoázia, helyzetének megerősítésére hogyan használja fel az ügyvédek — mint bankkapcsolataik tárgyalásánál láttuk — bizonyos kategóriáiban tőle sokszor jelentős függésben levő csoportját. A bizottság ügyvédi foglalkozású tagjainak elmélyültebb elemzése az őket a nagyburzsoáziához fűző kapcsolatok e szempontjából még igen kívánatos.

Ugyancsak az ügyvédek vonatkozásában tartjuk feltűnőnek, hogy a negyedik stabilitási kategória közgyűlési helyeinek arányát szintén meghaladó mértékben küldött ügyvédeket a közgyűlésbe. Ennek részletesebb vizsgálata — ugyanúgy, mint a közgyűlés virilista tagságának a különböző várospolitikai (ekkor részben még mindig erősen a kerületi, helyi érdekek alapján is szervezett) csoportokhoz és pártokhoz való viszonya — további részletes elemzést kíván: ennek táblázatunk csupán kiinduló pontjául szolgálhat. Az ügyvédek (és az e csoportnál ugyancsak elég nagy súllyal mandátumhoz jutott közalkalmazottak) kiterjedt szereplésének magyarázatára a IV. stabilitási csoport tagságának talán kisebb közéleti rutinját hozhatjuk fel, ami a jelöltek összeállító 45-ös bizottságot természetesen a tárgyalóképes elemek jelölése felé hajtotta — amellett nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a kerületek különböző városi pártköreiből (a VIII. ker. Hűvös-párt, a VII. kerületi Ehrlich-párt, a IX. kerületi Springer-párt stb. helyi vezetőikről nevezett körében, a belvárosi Sas-körben vagy a demokrata párt szervezeteiben) kialakuló mozgalmi életben ezeknek az ügyvédeknek bőven lehetett alkalmuk magukat megismer-

31. táblázat. Az élesoport a törvényhatósági bizottságba 1903—1912-ben beválasztott tagjainak megoszlása foglalkozás, illetve jövedelmi vagy anyagi alap és azon belül a stabilitás szerinti csoportok szerint

Foglalkozás, vagyoni, illetve jövedelmi alap	az						Összesen
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	
	stabilitás szerinti csoportban						
<i>Ingatlanulajdon</i>							
Földbirtok	2	—	—	—	—	1	3
Házbirtok	3	4	—	2	—	2	11
<i>Ipar</i>							
Gyáros, gyárigazgató ált.	—	—	—	1	—	—	1
Vas- és fémipar	1	—	1	—	—	—	2
Gépgyártás	1	—	—	2	—	—	3
Kő-, agyag-, üvegipar	—	1	—	—	—	—	1
Faipar	—	—	—	—	—	1	1
Bőripar	—	—	—	—	—	—	—
Textilipar	—	—	1	1	—	1	3
Papíripar	—	—	—	—	—	—	—
Élelmiszeripar							
Malom	—	—	—	—	—	—	—
Szeszipar	2	1	—	—	—	—	3
Söripar	—	1	—	1	—	—	2
Egyéb	3	—	—	—	—	1	4
Vegyipar	2	—	—	1	—	1	4
Sokszorosító ipar	1	—	—	2	—	—	3
Bánya- és kohóipar	—	—	—	1	—	—	1
Építőipar	11	3	2	1	—	3	20
Kézműipar	—	—	—	—	—	—	—
<i>Kereskedelem</i>							
Kereskedő ált.	1	—	1	—	—	—	2
Terménykereskedelem	6	1	—	1	—	—	8
Borkereskedelem	2	—	1	—	—	—	3
Fűszerkereskedelem	—	—	—	1	—	—	1
Állatkereskedelem	1	—	—	—	—	—	1
Szőrme- és bőr-kereskedelem	1	1	—	—	—	—	2
Fakereskedelem	—	—	—	—	—	—	—
Szénkereskedelem	—	—	1	—	—	—	1
Vas-, szerszám- és gép-kereskedelem	—	—	2	1	—	—	3
Gyógyszerkereskedelem	—	—	—	—	—	1	1
Olaj-, festék-, zsiradék-kereskedelem	—	1	—	—	—	—	1
Textilkereskedelem	7	—	1	1	—	1	10
Kézmű-kereskedelem	3	—	1	—	—	—	4
Papírkereskedelem	—	—	—	—	—	—	—
Vendéglátóipar	3	1	—	2	1	—	7
Fürdőtulajdonos	—	1	—	—	—	1	2
Színház- és színház- és -bérlo	—	—	—	—	—	—	—
Sajtó- és könyvkiadás	5	—	—	1	—	1	7
Egyéb	1	—	1	—	—	1	3
Közlekedés, szállítványozás	3	1	—	1	—	—	5

31. táblázat folytatása

Foglalkozás, vagyon, illetve jövedelmi alap	az						Összesen
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	
	stabilitás szerinti csoportban						
<i>Hitelügy</i>							
Takarékpénztári igazgató	4	1	2	—	—	1	8
Bank rt. igazgató	3	—	1	4	—	1	9
Magánbankár	—	—	1	—	—	—	1
Biztosítóint. igazgató	1	—	—	—	—	1	2
Igazgató ált.	—	—	—	—	—	1	1
<i>Szabad foglalkozású értelmiségi</i>							
Ügyvéd	17	4	2	9	—	3	35
Mérnök	1	—	—	—	—	—	1
Orvos (egyetemi tanár is)	—	1	1	2	1	4	9
Gyógyszerész	3	—	—	—	—	—	3
Iskolatulajdonos	1	—	—	—	—	—	1
<i>Közalkalmazott</i>	4	—	—	9	—	3	16
<i>Egyéb alkalmazott</i>	—	—	—	1	—	—	1
<i>Összesen</i>	93	22	19	45	2	29	210

32. táblázat. Az élcsoport a törvényhatóság bizottságba 1903—1912-ben beválasztott tagjainak megoszlása bizottsági tagságuk kezdő periódusa is azon belül stabilitásuk kategóriája szerint

Kezdő periódus	Az abban bizottsági tagságukat megkezdő					
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
	stabilitási csoportba tartozó személyek száma*					
1873—1875	4—3	1—0	1—1	4—3	—	6—1
1876—1878	3—2	—	—	—	—	4—1
1879—1881	5—4	1—1	1—0	1—0	1—0	—
1882—1884	—	—	1—1	1—0	—	2—1
1885—1887	3—2	2—2	1—0	1—1	—	1—0
1888—1890	2—1	2—1	—	1—1	—	1—0
1891—1893	5—3	1—1	2—0	1—1	—	—
1894—1896	13—9	1—1	—	—	—	4—0
1897—1899	10—9	2—2	1—1	4—2	—	1—0
1900—1902	8—6	—	5—2	5—3	—	3—0
1903—1905	8—6	2—2	2—2	3—3	—	4—1
1906—1908	11—9	6—4	1—1	8—6	—	1—1
1909—1911	11—11	3—3	3—2	3—3	—	1—0
1912—1913	10—10	1—1	1—1	13—13	1—1	1—1
<i>Összesen</i>	93—75	22—18	11—11	45—36	2—1	29—6

* A — jellel elválasztott második szám a belépettek közül 1912 után is tagként szereplő személyek számát jelenti.

tetni, sőt bizonyos népszerűsége is szert tenni. Mindenesetre e súlyukra igen jellemzőnek érezzük, hogy a IV. stabilitási csoport 14 építészéből csak 1 jut a közgyűlésbe, míg 26 ügyvédéből 8.

Ha az egyes stabilitási csoportokra jutó közgyűlési mandátumok időtartamát elemezzük, abban az 1900-as évek elejének változatlan tagsága mellett is igen figyelemreméltónak érezzük, hogy a VI. stabilitási csoportnak, melyben, mint láthattuk még, a 80—90-es évek budapesti nagyburzsoáziájának egy szívós rétege tömörült, még ezekben az években is milyen erős közgyűlési képviselője van. Régi nagykereskedők, építészek (és érdekes módon sok orvos) találhatóak itt, kik azonban, ha sokszor esetlegességek folytán is, de 1903 után az élcsoporthoz már nem fordulnak elő, 1906 után pedig jórészt a virilisták jegyzékéről és a közgyűlés tagságából is eltűnnek — részben elhalálozás következtében.

d) Összevetve most már mindhárom táblázat eredményét, megállapíthatjuk, hogy az élcsoporthoz a főváros közgyűlésén legstabilabb kategóriáinak erős túlsúlyával szerepel, ami bizonyos fókusz a hosszú időtartamú, szinte már örökösnek is tekinthető virilista bizottsági tagságok nagy arányához vezet. 1912-ben a virilisták részéről 47, 20 évnél régebbi közgyűlési tagsággal rendelkező közgyűlési tag dönt a város sorsa felett, s ezek legnagyobb része — az első világháború alatt választás nem lévén — még 1917-ben is befolyásolja a várospolitikát. A virilisták kiválasztásánál e stabilitás világosan látható igénylése (és a vele járó konzervativizmus) így a fővárosi burzsoázia adott osztályszerkezete mellett is a reálisnál nagyobb teret, jelentősebb súlyt fog biztosítani a városigazgatás az egyrészt — politikai elveiben — még inkább óliberális, ám másrészt — politikai gyakorlatában (ennek logikus következményeképpen s ugyanakkor sajátos, de ugyanolyan logikus módon ellentétképpen is) — már konzervatív nagyburzsoázia által történő befolyásolásának. Olyan fejlődés ez, melyhez ha a kiesett idősebb tagok helyére lépő póttagoknak a választók közönye folytán állandósuló további benmaradását is hozzászámítjuk, a közgyűlés színvonalának is bizonyos süllyedését kell hogy eredményezze. Bárczy István polgármesterségének eredményeit ilyen körülmények között különösen nagyra kell értékelnünk — még ha meg kell látnunk azt a segítséget is, amit a már a monopóliumokat képviselő, így politikai elveikben már sokkal kevésbé liberális, ugyanakkor várospolitikai gyakorlatukban sokkal nagyvonalúbbnak bizonyuló csoportok részéről kapott.

19. Néhány jellegzetes várospolitikai pálya. Fejtegetéseink befejezéseként nem lesz érdektelen, ha bemutatjuk a közgyűlés néhány, még 1912-ben is megválasztott, leghosszabb, legalább 30 éves tagsági időre visszatekintő, az élcsoporthoz tartozó szereplőjét. Példájuk jellemzően fogja megmutatni, hogy még a régi, az egyesítés kori városi közgyűlés tagságából milyen elemek voltak képesek 30 éven át is megmaradni a csekély számú választótestület bizalmából — esetleg közben éppen ennek révén válva virilistává. Olyan kép ez, mely a századelő fővárosi közgyűléséről a fentiekben kialakult kép perspektíváit kissé kitágíthatja a XIX. század utolsó negyede, a rohamosan kifejlődő nagyváros e hőskora felé is.

E csoport tagjai között, nem meglepő módon, szép számmal találkozhattunk már a fentiekben előfordult nevekkal. Rupp Zsigmond, Stiller Mór, Mezei Mór, Sigray Pál, Wagner Géza, Kunz Jenő nevével már a nagy ingatlantulajdonosok, nagybankok igazgatósági tagjainak sorában találkozhattunk. Valamennyien még a 70-es években (nagy részükben még 1873-ban) lettek tagjai a bizottságnak. Az újonnan felbukkanó nevek közül elsősorban Radocza János ügyvéd, háztulajdonos nevét kell megemlíteni. Ő udvari tanácsos, a BUR Vasút igazgatósági tagja, 18 budapesti (főleg angyalföldi) ingatlan birtokosa, egyike a Terézvárosi Kaszinó vezérférfiainak. Kétszeresen számított adójával 1903 és 1917 között (1903. évi 115. ranghelyétől eltekintve) mindvégig az első 50 virilista között volt. — Gundel János háztulajdonos, szállodás és vendéglős az 1860-as években jött Bajorországból Budapestre. Korunkban már a Vendéglősök Országos

Szövetkezetének elnöke, 1876 óta a Szállodás és Vendéglős Ipartársulat elnöke, a Ferenc József Rend lovagja. — 1876 óta tagja a bizottságnak Thék Endre, Magyarország legnagyobb faáru-gyárosa, udvari tanácsos, a Ferenc József Rend lovagja, a III. o. Vaskorona Rend tulajdonosa, az Országos Iparegylet alelnöke stb. — kisvárdai előnévvel magyar nemes. — Ugyancsak 1877 óta tag a bizottságban Freund Vilmos háztulajdonos. A paksi születésű fiatalember a zürichi műegyetemen szerzett építési képesítést: a századelőn már közmunkatanácsi tag, fürdőtulajdonos és mint műépítész a budapesti virilisták egyik sokat foglalkoztatott építészé. — 1879-től 1918-ig ül benn a közgyűlésben Belitzay Béla, a kor híres bábsütő és viaszgyertya öntője, az arany érdemkereszt tulajdonosa — és egészen más jellegű vagyonalappal botfai Húvös József, a Városi Villamosvasútak elnöke. Húvös ügyvédként kezdte pályafutását, majd a törvényhatósági bizottságba választatván, ő honosította meg az iskolaszéki választásoknak a fővárosban végül is elfogadott rendszerét és a kerületek közgyűlés előtti értekezleteit. A várospolitikában mindvégig igen élénk szerepet játszik: a józsefvárosi liberális polgárságnak, a Húvös-pártnak ő az elismert vezére. Udvari tanácsos, 1897-ben botfai birtokának (születési helye, Nagykanizsa közelében) előnévvel kapott nemességet. Fia, a rendkívül muzikális, több nagy sikerű balettet és operettet komponáló Húvös Iván fogja majd követni a Villamos Vasút elnökségében; a család erős művészi hajlamai az irodalommal foglalkozó Kornél és a jónevű szobrász, Húvös László munkásságában fognak közéleti gondoktól mentesítve továbbélni. — Az 1873-tól megszakítatlan tagsággal rendelkező közgyűlési képviselők közül még Röck István gépészmérnöknek, a sokáig az ő nevét viselő gépgyár alapítójának, később részvénytársasági formában igazgatósági tagjának nevét kell megemlíteni. Röck műszaki vonalon elismert szaktekintély, műegyetemi vizsgabiztos és az Iparegyesület igazgatósági tagja. Rendelkezik a közéleti dekorummal is: a III. o. Vaskorona Rend és a Ferenc József Rend lovagja, a Koronás Arany Érdemkereszt tulajdonosa, aki kelenföldi előnévvel magyar nemességet is kap. — Ennek a láthatóan igen sokféle elemből összetevődő, mondhatjuk örökös virilista közgyűlési tagságnak utolsóként kiemelkedő jellegzetes alakja dr. Hegedűs János orvos: már a szabadságharcban egészségügyi szolgálatot teljesít (ami az újonnan alakuló honvédségben főtörzsorvosi rangig juttatja), 1869-ben egyik alapító tagja a Magyar Vöröskeresztnek, tagja az Országos Egészségügyi Tanácsnak. Ő is jellegzetes közéleti személyiség: Budán már 1873 előtt is városatya volt. Jellegzetes függetlenségi politikus, akinek alakja elválaszthatatlan volt a régi Krisztinavárostól.

*

20. Összefoglalás. A virilisták itt vizsgált élcsoportjának kutatása során, úgy véljük, hogy sikerült bemutatnunk a fővárosi tőkés vagyon legjelentősebb összetevőit s a vagyonosodásnak mindazon, legalábbis főbb útjait és módozatait, melyek a fővárosi burzsoázia vagyoni alapjainak kialakítása során általában szerepet játszottak, és melyeknek döntő részük volt abban, hogy Budapest (ha fejlődésében némi torzulásokkal s összetevőinek még az általában megszokottnál is kevésbé egyenletes érvényesülésével is) a dualizmuskori Magyarországnak valóban gazdasági központja és valódi világváros legyen. És általában s egyes jellegzetes alakjaiban egyaránt, talán sikerült ábrázolni a főváros nagypolgárságát is (benne a hazai finánc-tőke legjelentősebb alakjaival), mely ezekben az években e vagyonoknak elsősorban volt birtokában. A budapesti várospolitikára gyakorolt befolyásuk ábrázolásában azonban meg kellett elégednünk csupán e csoport közgyűlési képviselőjének bemutatásával — a várospolitikára gyakorolt tényleges befolyásuknak konkrét példákon való elemzése már túlment volna tanulmányunk keretein.

És mindennek summájaként, a fentiekben túlmenően, talán sikerült bemutatnunk azt is, hogy már a tárgyalás során többször hangoztatott sejtésünk indokolt volt: az első világháború előestéjén e csoport esetében valóban, az élcsoportig vezető különböző utak, vagyonosodásuk

különböző alapjai és összetevői, sokszor éles érdekellentétek ellenére is túlnyomórészt valójában egyetlen, az üzleti mellett nem utolsósorban sokszoros és az üzleti kapcsolatokat kiegészítő családi kapcsolatok által is szoros egységbe kovácsolt, egységes burzsoá vezetőréteggel, Magyarország legjobban kifejlett, feudális csökevényektől legkevésbé — legfeljebb egyes csoportjainak nemesi cím iránti előszeretettől — befolyásolt, kapitalista alapú társadalmának valódi burzsoá vezető rétegével állunk szemben. E réteg — mint záró fejtegetéseink mutatják — aránylag bármennyire vékony is (amiben joggal láthatjuk a magyar kapitalizmus városfejlődés vonatkozásában csupán *egy* nagy város teljes kifejlesztésére képes korlátozottságának — bár e város méreteiben ugyanakkor erejének is — társadalmi vetületét), a főváros politikájára is igen jelentős befolyást tud gyakorolni.

Olyan tanulságok ezek, amelyek egyrészt a hazai kapitalizmus kialakulásának történetével foglalkozók figyelmét fokozottabban — és most már a vidéki városok vonatkozásában is — e problémák minél mélyebb kutatására irányíthatják, másrészt bizonyos fokig talán némi utat is mutatnak az e kutatások során követendő módszereket illetően is.

Tanulságok

Tanulmányunk végére érve utolsó kérdésként — közel félévszázad fejlődésének áttekintése után — arra kell válaszolnunk: a legnagyobb adózók csoportjáról fejlődésében kialakított kép mennyiben felel meg a város egész fejlődéséről kialakult képnek: fő vonalaik mennyiben esnek egybe és mennyiben térnek el egymástól? És ami mindebből következik: végül is mire használható a városfejlődés kutatásánál a legnagyobb adózók vizsgálata úgyis mint tárgy, úgyis mint általunk kidolgozott módszer?

I. A virilisek útja a budapesti városfejlődés kereteiben. Budapest városfejlődése a városegysítéstől a világháborúig eltelt fél évszázadban egészében egyenes vonalú utat mutat be: a kereskedőváros átalakulását gyárvárossá, ugyanakkor országos gazdasági központtá is — és ettől részben függetlenül, részben (bár áttételesen) ezzel nagyon is szoros összefüggésben az ország adminisztratív és kulturális központjává való fejlődését; ennek megfelelően hatalmasra növekedő, végül a város határain is túlradó népességgel és ennek kiszolgálására jól-rosszul alkalmas műszaki urbanizációval. Kétségtelenül hatalmas teljesítményeként a magyar kapitalizmusnak, melynek értékelésénél azonban mindig figyelembe veendő, hogy Budapest ilyen világvárossá fejlődése hosszú időre hátráltatta a magyar vidéki városok még csak egészséges középvárosi fejlődését is: ezeknek Budapestével egyidejű fejlesztésére a hazai kapitalizmus sokáig még gyengének bizonyult.

A legnagyobb adózók vizsgálata e fejlődés vetületeként jellegzetesen mutatta meg egyrészt általában e rétegnek az adóösszeg emelkedésén át érzékelhető, hosszú stagnálás, sőt bizonyos visszaesés után a századfordulótól megnyíló gyors és erőteljesen kibontakozó vagyonosodását; másrészt részleteiben, ennek alapjaiként előbb a kereskedelemnek, majd az értelmiségi szabad foglalkozásnak, még később a vezető állású alkalmazott gazdasági szakember pozíciójának — számra kisebb, de nem kevésbé stabil elemként mindvégig az építőiparnak és (átmenetileg nagy súllyal) a közalkalmazotti rétegnek — növekvő, a kézműiparnak és a vendéglátóiparnak viszont a századforduló utáni vagyonosodási hullámban már teljesen jelentéktelenné váló szerepét. A vizsgálat rámutatott ugyanakkor az adóösszegek emelkedésében a háztulajdon rendkívüli szerepére is, mely a város csaknem minden nagy vagyonában előbb-utóbb megfigyelhetővé vált.

Az így kibontakozó összképet azonban jól megfigyelhetően befolyásolja és némileg torzítja is a csoport egyes, és egyre nagyobb számú tagjainak bekapcsolódása a város gazdasági életében az egész időszakban egyre nagyobb jelentőséghez jutó részvényes vállalkozásokba: részint ipariakba, részint hitelügyiekbe. Az egyes foglalkozási főcsoportokon belül a személyek stabilitását vizsgálva az így kialakuló stabil magban éppúgy, mint az utolsó másfél évtized valóban legnagyobb adózóinak sorában végül is ezeknek a vállalkozásoknak egyre erőteljesebb szerepét — ugyanakkor azonban, természetesen, a gyáripar és hitelügy egyéni vállalkozói számának már lassú hanyatlását, vagy stagnálását — figyelhetjük meg. A részvényes ipari és hitelügyi vállalkozás vonzása elsősorban azoknál lesz feltűnő, akiknek már amúgy is meglevő nagy ingat-

lan vagyona az efféle vállalkozások számára annyira szükséges szolid vagyoni háttérrel biztosította.

E fejlődés során a legnagyobb adózók közül gyorsan, bár nem anyagilag, hanem politikailag lekonkurrálva, kiszorul az arisztokrácia, majd — de már gazdaságilag túlszárnyalva — fokozatosan kihullik a még 1848 előttre visszanyúló személyi, családi vagy üzleti előzményekkel rendelkező elem is, az újonnan jöttek között viszont — összhangban a város országos központtá alakulásával — egyre erőteljesebben jelentkeznek a még erősen a feudalizmusból indult hagyományos uralkodó osztály által kialakított társadalmi értékrendszerhez való hasonulás igényei: korszakunkon át egyre nő a nemesi és bárói rangot szerző nagypolgárok száma.

Mindennek a többirányú mozgásnak következtében — ahogyan az a legnagyobb adófizetők csoportjának vizsgálatán keresztül jól megfigyelhetővé válik — a 80-as évek végétől kezdődően immár egyre határozottabb körvonalakban bontakozik ki és stabilizálódik mind funkcióiban, mind személyeiben Budapest új polgári vezető rétege, melynek stabilitását részint egymás közötti, részint kifelé, a feudális uralkodó osztálynak sajátlag budapesti tagjai felé irányuló családi-házassági kapcsolatok is erősítik, s mely vagyona, stabilitása és szervezettségére támaszkodva képes lesz arra is, hogy korszakunkban a budapesti városházán intézményesen biztosított pozícióinak ügyes felhasználásával valóban várospolitikát is csináljon.

Ugyanakkor vizsgálatunk általában is bizonyos bepillantást tett lehetővé e kétségtelen nagy vagyonú réteg kialakulásának mechanizmusába is: konkrétan érzékeltetve, hogy egy bizonyos, mintegy tengelyként szereplő, csak hosszú távon és lassan változó stabil csoport körül hogyan kavarnak rövid ideig szereplő, huzamosan megkapaszkodni már nem képes elemek, — és hogy e stabil csoport utánpótlása milyen tényezőkből és milyen folyamatok eredményeképpen tevődik össze. További kutatási feladatként kijelölve egyrészt e réteg elhelyezkedésének kutatását a társadalom tágabban vett elítjét szervező intézmények kereteiben — másrészt e réteg, ill. egyes csoportjai elsősorban a városfejlődés során felbukkanó politikai, kulturális kérdésekhez való hozzáállásán át felmérhető sajátos társadalmi pszichikumának vizsgálatát, feltárását.

2. A forrás használhatóságának tanulsága. Mint láthattuk: a legnagyobb adózók csoportjának alakulása — még a csoport jellegéből természetsszerűleg adódó korlátokon túl is — a maga teljességében és komplex voltában kétségtelenül csak részben tükrözi a városfejlődés teljességét. Ennek okát egyrészt a forrás jellegében, illetve a virilizmus intézményének természetében (önkéntesség, számviteli pontatlanságok, az egyes különböző adókulcsú adónemek szétválaszthatatlansága a jegyzéken kimutatott összadón belül), másrészt az adórendszerben magában (részvényes jövedelem nem személyi adóztatása, hosszulejártatú adómentességek) kereshetjük: ezekre az adójegyzék forrásértékét korlátozó, illetve éppenséggel kedvezőtlenül befolyásoló hatásokra már a bevezetőben rámutattunk. Ez az oka annak, hogy a legnagyobb adózók jegyzékén szereplő egyes személyeknek egyrészt — jelentős részvényvagyon esetén — nem tudjuk pontosan felmérni tényleges teljes vagyoni helyzetét — erre csak következtetni tudván a részvényes vállalkozások vezetőségeiben vitt szerepükből — ; másrészt nem tudjuk különválasztani még a megadott adóösszeg határain belül sem annak összetevő elemeit, vagyis a különböző kulcsokkal egyáltalán adóztatott adóalapok tényleges értékét és jelentőségét — és így végül nem állapíthatjuk meg pontosan, az egyes adózók tényleges reális ranghelyeit sem.

Ez az oka annak, hogy — mint tapasztalataink mutatják — a városfejlődés fent vázolt fővonalai közül a legnagyobb adózók jegyzéke a fővonalak által elhatárolt egyes szektorokat különböző pontossággal tükrözi. Pontosnak tekinthetők általában a személyeknél adóztatott vagyona és tevékenységre vonatkozó adatok: így az ingatlantulajdonra és a kereskedelmi, sőt

részben még az értelmiségi tevékenységre vonatkozó kép is. A részvényes vállalkozásokkal összefüggő felvilágosítások már bizonytalanok: hatalmas ipari vagy banki eredetű részvényvagyonok urai maradhattak kívül az adójegyzéken vagy kerültek annak aljára — miközben egy közepes gyárigazgató fizetése révén már rákerült a legnagyobb adózók jegyzékére. A fluktuáció képét torzítja némileg — azt a reálisnál erősebbnek tüntetve fel — egyes nagy üzletek, adásvételek természetesen csak alkalmilag, de akkor az adóban minden esetben jelentkező tükröződése.

Általános tanulásként azonban mindenesetre kimondhatjuk: a legnagyobb adózók jegyzékéi elsősorban az egyéni személyi vagyonokra, jövedelmekre utalnak, ezen belül is az eleve magas adókulccsal adóztatott ingatlantulajdont helyezve az előtérbe — természetesen nem véletlenül, hanem eleve abból a politikai számításból, mely a város a virilizmus révén biztosított irányításában ennek a legsajátlagosabban a városhoz kötött vagyonnak kívánt előnyöket biztosítani. A városfejlődés tükröződése korszakunkban a legnagyobb adófizetők csoportjában így csak annyiban és akkor pontos, amennyiben és amikor ilyen forrásokból származó adókról van szó. Mivel azonban a nagyváros fejlődése az ingatlanba való beruházásokat — egyes dekonjunkturális időszakoktól eltekintve — igen kifizetővé tette, a legnagyobb adózók csoportjának képe összességében mégis reálisabb marad, mint azt az eddigiek alapján hihetnők: sőt az ingatlantulajdon a mögötte álló, ebbe torkolló vagyonalapok és jövedelmek sokfélesége révén a vagyonnak maga is egyfajta szimbólumává, jövedelmével, értékével pedig mérőszámává is válik. Kivált annak a vagyonnak esetén, mely az ingatlantulajdon révén akarva-akaratlanul is erősen érdekeltté válik a várospolitikában is. Vagyis: aki a legnagyobb adózók csoportjába belekerült és ott bizonyos stabilitásra tett szert, csaknem bizonyosan a város leggazdagabb emberei közé tartozott — ha kétségtelenül kevésbé bizonyos is, hogy pontosan olyanféle, illetve akkora vagyonnal, amelynek alapján ranghelye a jegyzéken megállapított. Éppen ezért a forrást és a módszert összességében mégis alkalmas alapnak fogadhatjuk el ahhoz, hogy a vizsgálatából megállapítható csoportképet és az kialakító társadalmi mozgásra általánosabban is jellemző tendenciákat már reálisnak fogadassuk el.

A legnagyobb adózók csoportjának alakulása így a városfejlődés egy, az adójegyzékek hiányosságai által elég pontosan meghatározható szempontból torzított, de egészében mégsem hamis tükröződése. Az általános szempont korlátján belül és a torzítás figyelembevételével tehát: általában kétségtelen hűsége és realitása már csak a szempont meghatározásának pontosságától függően fog nőni vagy csökkenni.⁶⁹

3. *A módszer alkalmazhatóságának tanulsága.* Mindez felveti azonban végül is a tanulmányunkban a tanulságok kibontásánál alkalmazott vizsgálati szempontok és módszerek kérdését is. A vizsgálat két alapvető szempontjává mi egyrészt a csoport ún. foglalkozási főcsoportokból adódó struktúrájának változását, másrészt a struktúrát alkotó személyek egyéni stabilitását tettük meg: ezek geneziséjét és változásait vizsgáltuk. A fentiekből következik, hogy ahhoz, hogy mindennek során minél reálisabb tanulságok legyenek levonhatók, részint a vizsgálati időpontok sűrítésére, részint a személyi vagyonalapok, illetve jövedelmek minél teljesebb felderítésére és alkotó elemeikre való szétbontására van szükség. Tanulmányunkban ezt az 1873. és 1888. évi, illetve az 1903—1917. évi élcsoportra korlátozva egy meghatározott kiegészítő forrásbázis felhasználásával kíséreltük meg — kétségtelenül nem mindig teljes eredménnyel, ami nemegyszer egyes csoportok körvonalainak némi bizonytalanságában tükröződik is. Mindenesetre annak igényét támasztva, hogy e forrásbázisokat kutatásaink folytatása során még bizonyos irányokban erőteljesen bővítsük a sajátosan személytörténeti források körének még további tagításával (melynél csak talán groteszk, de igen reális lehetőségként hivatkozhatunk a nagy buda-

pesti temetők családi sírboltjainak feliratai által nyújtott igen becses rokonsági és leszármazás adatokra). Mert munkánk során a valóságos családi kapcsolatok és leszármazások aprólékosan részletes és pontos kimutatását nem is egy helyütt — éppen a hazai polgárság genealógiai viszonyainak szinte teljes feltáratlansága miatt — egyelőre még csak a nevek azonosságán alapuló feltételezések kellett, hogy pótolják.

Nincs tudomásunk arról, hogy külföldi szakirodalomban eddig hasonló mélységű és kiterjedésű vizsgálatról beszámoltak, ennek módszereit, eredményeit közzétették volna. A probléma érzékelésében azonban természetesen nem állunk egyedül: elsősorban francia kezdeményezésekről és tervekről hallunk a legnagyobb adózók társadalmi összetételének kutatásában. Mindezek a kutatások azonban már nagyban számolnak a számítógépek felhasználásával: olyan lehetőségekkel, melyekre mi munkánk során nem is gondolhattunk. Pedig világos, hogy a hasonló munkák folytatása során az egyes személyi adatok körének bizonyos bővítése és ezeknek az adatoknak sokoldalú, már gépileg elvégezhető kombinációja elsősorban éppen a társadalmi mozgás egyrészt az általunk ábrázoltakon messze túlmenő olyan összefüggéseire és szabályszerűségeire is felhívhatja a figyelmet, melyeket megragadni munkánk során még nem volt módunk, másrészt ezáltal lehetővé teszi olyan kisebb csoportok pontos körülhatárolását, kiválasztását, melyeknek további, még mélyebb elemzése a társadalmi mozgás finomabb szabályszerűségeinek vizsgálatához is általánosítható eredményeket ígér.

Úgy véljük azonban, hogy mind tárgyunknak kutatását, mind az alkalmazott módszer felhasználását illetőleg még csak az első lépéseknél tartunk. Tárgy és módszer újszerűsége és a kutató tapasztalatlansága szolgáljon mentségül a tanulmány nyilvánvaló hibáira.

Jegyzetek

¹ A Fővárosi Levéltárban a virilisták eredeti jegyzékeit az 1873. évi kivételével több hetes kutatás után sem tudtuk megtalálni: ennek során a jelzetnek megfelelő helyen az anyag továbbvitelére utaló őrjegyeket vagy egyszerűen csak a jegyzékek elhelyezésére utaló feljegyzéseket találtunk (de jegyzékeket nem): feltételezhető, hogy a jegyzékek a budapesti Városházán 1945-ben elégtek. (Az 1888. évi virilistákra I. a 9. és 55. jegyzetben foglaltakat.) A névjegyzéket 1903-ban a még idézendő Guthi Soma-féle Fővárosi Almanach közölte, 1907-től a továbbiakat az Igazoló Választmány által kiadott, Budapest Székesfővárosban legtöbb államadót fizető 1200 választó... évi névjegyzéke c. kiadvány tartalmazza. A XIX. század fővárosi virilistáinak névjegyzékeit azonban egyes részleteitől eltekintve megsemmisülteknek tekinthetjük.

² A kétszeres beszámításra a választási törvény szerint az Akadémia tagjainak, tanároknak, akadémiai művészeknek, „tudor”-oknak, tehát doktori diplomásoknak, ügyvédeknek, közjegyzőknek, mérnököknek, sebészeknek, okl. gazdáknak, okl. erdészeknek és bányászoknak, valamint alkalmazásban álló lelkészeknek, segédlelkészeknek, községi jegyzőknek, iskolai tanítóknak és okl. kisdedóvóknak volt joguk.

³ A virilizmus vitájára: Az 1869. évi Ápril hó 20-dikára hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi Naplók VIII. k. (IV. 29—VIII. 2. között passim a viták); Irományok IV. k. 576. sz. (Tisza Kálmán és 11 társa ellenjavaslata), 580. sz. (Madarász, Táncsics, Vidacs és 18 társuk tiltakozása). — A virilizmusnak a fővárosi törvényben kialakított fogalmáról l. *Gárdonyi Albert*: A főváros egyesítésére vonatkozó okmányok gyűjteménye. Budapest, 1913., ahol szépen látható a kormányzat fokozatos hátrálása az automatikus virilizmustól az 1000, majd 1200 virilis választó koncepcióján át a végül megvalósult szerkezetig. (96—98., 104., 147., 167., 180., 188., 196., 218—220., 222., 232—233., 251—268. l.) — A későbbi szabályozásokra l. a Guthi Soma által szerkesztett Fővárosi Almanach, Lexikon és Útmutató 1904. évi kötetét (138. l.).

⁴ L. erre a Fővárosi Levéltár Székesfővárosi levéltárában a tanácsi iratok Eln. 115/82 és 4816/86 számai alatt található, s a jegyzékek összeállításának hibáival foglalkozó jelentéseket.

⁵ A dualizmus adórendszerének kialakítására l. *Milhoffner Sándor*: Magyarország közgazdasága. I—II. k. Budapest, 1904. II. k. 165—228. lap és *Hegedűs Loránd*: Adórendszerünk betegségei (Egyenesadók). Budapest, 1906., a GyOSz kiadásában megjelent, a problémát világosan előadó munkáját.

⁶ Fővárosi Levéltár; Pestre vonatkozólag: Pesti levéltár, Választási iratok 1865—1873; Budára vonatkozólag: Budai levéltár, Tanácsi iratok 2735/1870. sz.; Óbudára vonatkozólag: Buda, Pest és Óbuda egyesítésére vonatkozó iratok 1870—1873. sz. n.: „Névjegyzéke mindazon Óbudai lakosoknak, kik 1871-ik évben 100 (Egyszáz) forinton felül állami adót fizettek.” — Az összeírás keletkezésére érdekes adatokat közöl a Pesti Napló 1873. ápr. 27. reggeli, ápr. 29. reggeli, ápr. 30. reggeli és esti száma. Ezekből megtudjuk, hogy a pesti igazoló választmány április 29-i, délelőtti ülésének határozata szerint, mivel csak az választható, aki választó is, az olyan legtöbb adót fizető, ki magát választónak be nem íratta, s így a törvény szerint választókéességét a jegyzékbevitel által nem igazolta, nem választható, s így a választandó virilisek jegyzékébe nem fog felvétetni. Megtudjuk továbbá azt is, hogy a pesti jegyzék 10 hivatalnok éjszakába is benyúló munkájával 12 nap alatt készült el; ennek során 120 adófőkönvet néztek végig, s egyúttal ezekhez mutatót is készítettek. Mindebből világos tehát, hogy a jegyzék — legalábbis Pesten (vö. még a 7. jegyzetben foglaltakkal) — valóban a legnagyobb adózók teljes, még az igazoló választmány fenti határozata előtt, attól függetlenül készült jegyzéke. Kiderült azonban az is, hogy az adómentességet élvező házak birtokosai — mivel csak községi adót fizetnek — a jegyzékbe nem, illetve csak az adómentes házak adója nélkül számított adóösszeg alapján vették fel.

⁷ *Kőrösi József*: Budapesti adó tanulmányok. I. Jövedelmi adó 1873 és 1874-ről. II. Házbéradó 1873, 1874, 1875 és 1876-ról. Budapest, 1877. (Budapest főváros Statisztikai Hivatalának Közleményei XIII.) (a

továbbiakban: Kőrösi XIII.) VIII. l. — A Pesti Napló április 27. reggeli és 30. esti kiadása közli mindhárom (akkor közigazgatásilag még nem egyesített) város legnagyobb adófizetőinek az adóösszeg nagyság kategóriái szerinti csoportosítását: ez a csoportosítás Pesten csaknem pontosan összevág táblázatunk adataival. Budán és Óbudán azonban ettől eltér, ami — mint már utaltunk is rá — azt sejteti, hogy a budaiak és az óbudaiak levéltárban megmaradt jegyzéke nem a pestihez hasonló, közvetlenül az adófükönyvekből kiírt nyers alapanyag, hanem annak már a választóként be nem iratkozottak kiszűrése utáni, mintegy „tisztított” változata. Mivel azonban a következőkben csak a pesti jegyzéket tesszük vizsgálat tárgyává, ezeknek az eltéréseknek szempontunkból gyakorlatilag nincs jelentősége. Így csupán a különbségek érzékeltetése érdekében adjuk a budai és (tőle + jellel elválasztva) az óbudai kategorizálást:

Adóösszeg ft	Adózó	Adóösszeg ft	Adózó
3—400	86+8	8—900	12
4—500	45+5	900—1000	2
5—600	32+2	1000—2000	18
6—700	21	2000—	4
7—800	24		

Buda legnagyobb adózója Heinrich Nep. János orvosdoktor, akkor a Rácfürdő bérlője volt 4347,41 ft adóval; Óbuda két legnagyobb adózója Heuthaler Frigyes és a Goldberger gyár volt 590,45, illetve 572,78 ft adót fizetve.

⁸ Az adókulcsokra a házbéradónál: *Kőrösi József*: Pest városi adó tanulmányok. Az 1871. és 1872. évi adatok alapján. Budapest, 1875. (Budapest főváros Statisztikai Hivatalának Közleményei X.) XXXV—XXXVII. l.: gyakorlatilag a háztulajdonos tiszta jövedelméből fizetendő 24%-os adó a nyers jövedelemnek 20—21%-át tette ki. Az adókulcsra a jövedelmi adónál: *Kőrösi József*: Pest városi jövedelmi adó tanulmányok. Az 1870-i adatok alapján. Pest, 1873. (Sz. k. Pest városa Statisztikai Hivatalának Közleményei VI.) 27. l., az 1868: XXVI. tc.-t idézve.

⁹ A következőkben az egyes személyekre vonatkozóan közölt bizonyos adatok forráshelyeire külön nem fogunk hivatkozni: azok adattípusonként a következő munkákból vették át:

Az 1873. évi fővárosi lakóhelyre, ház- vagy általában ingatlantulajdonra, illetve annak helyére, valamint a cégjegyzésekre (ideértve a rt.-ok igazgatósági tagságait is): Adressen Kalender von Pest, Ofen und Altofen für das Jahr 1873. Herausgegeben von Gebrüder Légrády. Pest, 1873.

Gyárosok, iparosok esetén a gyár, üzem telephelyére, munkáslétszámára, gépállományára, termelőképességére vonatkozóan: A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése... a budapesti kamarai terület kézmű- és gyáripáráról az 1870—1875-i években. Budapest, 1877. III. rész.

A ma is álló műemléki, műemlékjellegű vagy városképi értékű épületekre (bibliográfiával): *Zakariás G. Sándor*: Budapest. Magyarország művészeti emlékei. 3. k. Budapest, 1961.

A polgárjogok adományozásának időpontjára és az adományozottak személyi adataira a Pallos Jenő-féle, a polgárkönyvek adatain nyugvó hatalmas összeállításnak a Fővárosi Levéltárban őrzött példányát használtuk.

A nemesítésekre 1867-ig: *Illésy János—Pettkó Béla*: A Királyi Könyvek 1527—1867. Budapest, 1895. — 1867—1918 között: *Gerő József*: A Királyi Könyvek. Budapest, 1940. Egyes esetekben felhasználtuk az eredeti nemesleveleknek a Liber Regiusokba az itt közölt jelzetek alatt bevezetett szövegét is.

Az 1888. évi virilizmusra és adókra: *Máté J. Lajos* (szerk.): Magyar Almanach. Budapest, 1888. A pesti kereskedelmi testületben 1846—1847-ben fizetett adókra: *Pólya Jakab*: A szabadalmazott pesti kereskedelmi testület és a budapesti nagykereskedők és nagyiparosok társulata története. Budapest, 1896.

Mindezen munkákban a vonatkozó adat az illető személyek vagy vállalatok ábécé-be szedett neve, vagy utcák és házsámok rendjében közölt házsáma alatt egyszerűen megtalálható. Amennyiben valamely személyről adatokat csak e forrásokból tudtunk, jegyzetet az illető személyről nem készítettünk.

A tanulmányban idézett utcanévek vagy egykorú, vagy mai formájukban szerepelnek; előbbi esetben azonban mai nevüket is megadjuk. A házsámok azonban mindig egykorúak (a műemléki házakat kivéve), és nem fedik a maiakat. A Bel- és a Lipótváros házsámainak a maiakkal való egyeztetése: Pest város topográfiai mutatója 1. Belváros, Lipótváros, összeállította Bácskai Vera. Budapest, 1975. 344. l.

(Budapest Főváros Levéltára kiadványai. Főszerkesztő Ságvári Ágnes. Levéltári dokumentáció 2, Topográfiai mutatók 1.)

¹⁰ A házak számára és a házbérből adóalapjainak és a mentesített házbéradóalapnak összegeit. Ezek így alakultak: Belváros: tényleges házbér 4 896 894 forint, mentes házbér: 772 296 forint; Lipótváros: 5 316 889, illetve 886 467 forint; Terézváros: 4 424 432, illetve 778 473 forint; Józsefváros: 1 894 564, illetve 573 296 forint; Ferencváros: 1 192 966, illetve 279 168 forint; Összesen: 17 725 745, illetve 3 289 790 forint. A mentességek az új építkezéseket érintették, a vonatkozó törvényekben meghatározott ideig.

¹¹ A legnagyobb és legnépesebb házak felsorolása: *Kőrösi József*: Pest sz. kir. város az 1870. évben. Pest, 1871. (Pestváros Statisztikai Hivatalának Közleményei IV.) 133. l. A Pesti Napló 1873. április 27-i reggeli kiadása csekély összegszerű eltérésekkel (illetve néhány nyilvánvaló sajtóhibával) ugyanebben a rendben közli a 10 000 forint feletti 13 adózó nevét és adóösszegét, hozzátéve, hogy az 5 és 10 000 forint között adózók igen sokan vannak a jegyzékben. Wurmra és családjára: *Vörös Károly*: Egy pesti ház regénye. Élet és Tudomány 1968. 24—26. sz.

¹² A bankalapítókra: *Mérei Gyula*: Magyar iparfejlődés 1790—1848. Budapest, 1951. 180. l.; a Nákókra: *Pásztor Mihály*: A százötven éves Lipótváros. Budapest, é. n. (1940). (Statisztikai Közlemények. Szerk.: *Illyefalvi Lajos*. 93. k. 4. sz.) 64—65. l.

¹³ Festeticsre és Szapáryra: Magyar nemzeti zsebkönyv. I. k. Főrangú családok. Budapest, 1888. (továbbiakban MFCs) 111—112., 223—224. l.

¹⁴ A görögökre jó összefoglaló *Pásztor* i. m. 59—68. l. — előzményeikre *Gárdonyi Albert*: Pest város keleti kereskedelme a XVIII. században. História III. évf. 1—3. sz.; *Gyömrei Sándor*: A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1848-ig. Tanulmányok Budapest Múltjából (a továbbiakban TBPM) XII. k. Budapest, 1957. 203. l. túlbonyolított (és főleg a későbbi fejlődés ismeretében nem helytálló) magyarázattal kísérli meg indokolni gyors és nagy ingatlanszerzéseiket.

¹⁵ Az építőipar adózóira: *Kőrösi* XIII. 3. skk. lapon levő táblázatai. Gregersenre: *Gelléri Mór*: A magyar ipar úttörői. Budapest, 1887. 113—116. l., a cég hirdetése a 9. jegyzetben idézett Adressen Kalenderben: Luczenbacherral való kapcsolataikra *Lederer Emma*: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Budapest, 1952. 243. l.

¹⁶ A Miesbach—Drasche komplexum alakulására: *Mérei* i. m. 208—210., 336—337., 339. l.; *Lederer* i. m. 37—39., 247—249. l.; *Sándor Vilmos*: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900. Budapest, 1954. 128—130. l., Haasékra: Uo. 478—480. l. — Lechnerre: *Kismarthy Lechner Jenő*: Lechner Ödön. Budapest, 1961. 1—10. l.; *Mérei* i. m. 209. l.

¹⁷ Luczenbacherre: *Kempelen Béla*: Családkönyv. I. k. Budapest, 1940. 103. l.; *Lederer* i. m. 46—49., 242—245. l.; *Érdyre: Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. II. k. Budapest, 1893. 1413—1419. h.

¹⁸ Lord Sámuelre, Albertre, Lajosra: *Szinnyei* i. m. VII. k. Budapest, 1900.; a malmokra: *Sándor Vilmos*: A budapesti nagymalomipar kialakulása (1839—1880). TBPM XIII. k. Budapest, 1959. 369., 377. l.; a házakra: *Kőrösi József*: Az 1870-dik és 1871-diki pesti építkezések. Pest, 1872. (Pest, sz. kir. város Statisztikai Hivatalának Közleményei V.) (a továbbiakban *Kőrösi* V.) 9—13. l. passim.

¹⁹ *Lederer* i. m. 242. l.

²⁰ Neuschlossék kezdeteire: *Kubinyi András*: Adatok Újpest 1849 előtti történetéhez. TBPM XI. k. Budapest, 1956. 283., 289. l., *Lederer* i. m. 41—44., 241—242. l.; *Kempelen Béla*: Magyarországi zsidó és zsidóeredetű családok. I—III. k. Budapest, 1937—1939. I. k. 124—125. l. — Későbbi építkezéseikre: *Gelléri Mór*: Ipartörténeti vázlatok. Budapest, 1906. 737—745. l. Hirschler Ignácra: Magyar Zsidó Lexikon. Budapest, 1929. 366. l. Valamennyi (már mértékegységeit tekintve is erősen kérdéses hitelű) faipari termelési adat a 9. jegyzetben hivatkozott 1870—75. évi Kamarai összefoglaló jelentésből származik.

²¹ Mindezekre *Zakariás G. Sándor*: Pesti építőmesterek munkássága 1850—1860. Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve. Budapest, 1953. I. 555—559. l., ahonnan az 1850—1860 közötti építkezésekre vonatkozó összes építészenkénti konkrét adat is származik.

²² *Kőrösi* V. 7—13. l. az ekkor keletkezett új épületek tételes felsorolásával; a költségekre uo. 27. l.

²³ Hild késői korszakára *Radós Jenő*: Hild József. Pest nagy építőjének életműve. Budapest, 1958. 40. l., Zofahlról működése 1848 előtti korszakában értékelés: *Zádor Anna—Radós Jenő*: A klasszicizmus építészete Magyarországon. Budapest, 1942. 155—156. l.

²⁴ Kasselikre: *Zádor—Radós* i. m. 142—150. l.; 1847 előtti munkásságának számszerű eredményeire:

Bierbauer Virgil: Pesti építőmesterek munkássága 1809—1847. TBPM I. k. Budapest, 1932. 76—98. l.; 1850 utánra folytatva: *Zakariás* i. m. 1953. 555—606. l. Legújabbban (éppen a vagyoni későbbi útjára): *Kozma Béla*: A két Kasselik. Budapest, 1976. dec. és uő: Az utolsó Kasselik. Uo. 1977. jan.

²⁵ Yblre: *Kempelen* i. m. (Családkönyv) 159—162. l.; e korszakának épületeire: *Ybl Ervin*: Ybl Miklós. Budapest, 1955.

²⁶ Diescher 1848 előtti működésére rövid értékelés: *Zádor—Rados* i. m. 154. l.; a képviselőházra: *Pereházy Károly*: Régi pesti képviselőház. TBPM XVI. k. Budapest, 1963. 495. l. Máltás épületéről l. *Komarik Dénes*: Máltás Hugó. Műemlékvédelem 1970. 44. sz. 221—226. l.

²⁷ Gottgeb jóformán feldolgozatlan építési tevékenységének szép dokumentumai az általa épített házak homlokzataiból kialakított képzeletbeli utcasorokat ábrázoló, valószínűleg mintakönyvként is szolgáló rajzsorozatok, melyeket a Budapesti Történeti Múzeum Újkori Osztályának terveysgyűjteménye T/3 jel alatt 10419, 10420, 9261, 9262 számon őriz (1859., 1874. illetve 1869. évekből). (Tókei Ferencné szíves közlése.)

²⁸ Kauserre és a családra alapvető *Kempelen* i. m. (Családkönyv) 80—87. l. (érdekes képekkel); l. még (a Kölber családra is kiterjedve) *Vörös Károly*: Egy pesti család regénye. Élet és Tudomány 1970. 33—36. sz.; nagykörúti épületeire *Ruisz Rezső*: A Nagykörút. Budapest, 1960. (Műemlékeink) térképmelléklet.

²⁹ Seenger ekkori házaira *Kőrösi V.* 7—13. l. passim.

³⁰ Mendlre: *Gelléri* i. m. 1906. 578—580. l.; A budapesti társaság. Budapest, 1886. 464. l.

³¹ *Sándor* i. m. 1959. 361—362. l.; *Vörös Károly*: Győr és Pest harca a dunai gabonakereskedelemtől 1850—1881. Arrabona 7. Győr, 1965. 471—491. l.

³² A budapesti sertéskereskedelem története még megírásra vár. Rohamosan és hatalmasra növekedő méreteire l. a Budapest félszázados fejlődése 1873—1923 c. kiadvány (Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei 53. Budapest, 1925) vonatkozó tábláit, melyek jól érzékeltetik a sertéskereskedelem virulitását teremtő jelentőségét.

³³ Wodianerre (maglódi): *Kempelen* i. m. (Zsidó cs.) I. k. 45—46., II. k. 23—24. l. (kaprioriai): uo. I. k. 42—44. l., valamint MFCs 455. l.; W. Mórra emellett: *Wurzbach, Constantin* v.: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich. Bd. 57. Wien, 1889. 201—202. l.; *Gyömrei* i. m. 250—253. l.; *Mérei* i. m. 170—171. l.; — A házak történetére: *Pásztor* i. m. 56—57., 207. l.

³⁴ A Deutschokra: *Kempelen* i. m. (Zsidó cs.) II. k. 61—64. l.; *Gelléri* i. m. 1906. 559—561; *Sándor* i. m. 1954. 70—71. l.

³⁵ A Fischl és Dirsztay családokra: *Kempelen* i. m. (Zsidó cs.) I. k. 87—88. l.; A Flesch és Reusz családokra: uo. I. k. 142. l.; *Sándor* i. m. 1954. 220. l. (Szappangyár), 103., 105. l. (Cukorgyár).

³⁶ Lederer Sándorra: *Gelléri* i. m. 1906.

³⁷ Ruppék kezdeteire: *Pásztor* i. m. 51. l. (Rupp Károly 1788. évi telekvásárlásai); 156—170. l. (1840 évi telekjegyzéken Rupp Ignác ingatlanai passim); kapcsolataik a 60-as években nyilhegyi előnévvel megnevezett Rupp Jakabhoz, az ismert helytörténészhez még tisztázatlanok: Imre és Zsigmond az ő fiai voltak (később jeles virilisek).

³⁸ Herzogékra: *Kempelen* i. m. (Zsidó cs.) I. k. 138. l.; *Sándor* i. m. 1954. 71. l.

³⁹ Strasserékre: *Kempelen* i. m. (Zsidó cs.) III. k. 96—97. l.

⁴⁰ Ullmannokra: *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok. X. k. Budapest, 1931. 450—452. l.; az erényi Ullmannokra: uő: (Zsidó cs.) III. k. 94—95. l.; a baranyavári Ullmannokra uo. III. k. 94—96. l.; a szitányi Ullmannokra uo. I. k. 96—104. l., *Gyömrei* i. m. 219., 237., 238., 253. l.; Ipari alapításaik e korban *Sándor* i. m. 1954. 156. l. (Rimamurányi: Mór); 131. l. (Salgótarjáni: M. G.); 87. l. (Lujzia Malom: M.G.); 71. l. (Pannonia Malom).

⁴¹ *Kőrösi* XIII. 2—16. l.

⁴² Jálicsra: *Kempelen* i. m. (Családkönyv) 74—75. l.; Hazánk s a külföld 1866.

⁴³ Medetzre: *Mérei* i. m. 299—300. l.; — Fuchsr: *Szávay Gyula*: A magyar kamarai intézmény és a budapesti kamara története 1850—1925. Budapest, 1927. 282. l.; *Sándor* i. m. 1954. 72. l.; *Mérei* i. m. 172. l. — Kunigra: *Mérei* i. m. 299. l.

⁴⁴ Staffenbergerre: Fővárosi Lapok 1878. 41. sz.

⁴⁵ A Deák és Horváth cég történetére: Az 50 éves Pesti Hírlap jubileumi albuma. Budapest, 1925. 456. l.

⁴⁶ Geisztre: *Kempelen* i. m. (Családkönyv) 58—59. l.

⁴⁷ A Tömörökre: *Kempelen Béla*: Magyar nemesi családkönyv. I. k. Budapest, 1927. 127. l.; kezdeteikre

Gyömrei i. m. 213. l.; a Tömő utcára: *Turányi Kornél: A Józsefváros kialakulása. TBPM XIV. k. Budapest 1964. 337. l.*

⁴⁸ A Heinrichekre: *Kempelen Béla: Magyar nemes családok. V. k. Budapest, 1913. 16—17. l.*; a nevét Imrédyre változtató ágra: uo. 186. l.

⁴⁹ Grossingerre: *Mérei* i. m. 300. l.; *Sándor* i. m. 1954. 219—220. l.

⁵⁰ A *bizományi* üzlet a bizományos által saját nevében, de más megbízásából, annak számlájára kötött kereskedelmi ügylet: elsősorban közönséges áruknak, valamint értékpapíroknak, váltóknak, idegen pénzeknek bizományban való megszerzéséből, illetve eladásából áll. A bizományi forma az általunk vizsgált korszakban kivált a tőzsdei ügyletekben (a dolog természetéből következően korszakunkban ezek nagy részben terménykereskedelmi ügyletek voltak), külföldi váltók kibocsátásában és forgatásában, a biztosításban és a fuvarozásban volt elterjedve. A bizományosi üzlet aránylag kisebb tőkével is folytatható volt, de annak igen gyors és mozgékony forgatását követelte, — viszont erre biztosította is a lehetőségét. A *tőzsdei határidőüzlet* olyan ügylet, melyben a felek az áru szállítását és a vételár fizetését illetően egy nem az ügylet megkötésének időpontjával azonos, hanem későbbi, a tőzsdei szokások szerint szabályozott időpontban állapodnak meg. Az ügylet megkötése és lebonyolítása között így kialakult időköz alkalmat ad arra, hogy ez alatt a felek, követve az áringadozásokat, ugyanazon árumennyiséggel a szükséghez és a lehetőséghez képest újabb, ellenkező irányú ügyleteket is lebonyolítsanak: ez csökkentette a kereskedő kockázatát. A határidőüzlet elsősorban a tőzsdei terménykereskedelemben (s részben az értékpapírüzletben) vált uralkodóvá. Természeténél fogva bő lehetőséget nyújtva a spekulációra is, a század végétől az agrárius körök támadásának központjába került anélkül, hogy megszüntetésére vagy akár csak lényeges módosítására is sor került volna. Ez érthető is, hiszen ugyancsak természeténél fogva — a bizományosi üzletekhez hasonlóan — viszonylag kis tőkével is nagy forgalmat tett lehetővé.

⁵¹ Weiszre: *Gelléri* i. m. 1887. 248—250. l.; *Szinnyei* i. m. XIV. k. Budapest, 1914. 1477—1478. h.; reformkori működésére *Gyömrei Sándor: Az első kereskedelmi rt. TBPM XI. k. Budapest, 1956. 227. l.*

⁵² A részvénytársaságokra *Kőrösi XIII. XIV—XVIII. l.* Az itt tárgyalt 1870—1874 közötti periódusban Pesten összesen 142 részvénytársaság adózott legalább egy évben, közülük azonban itt csak a ténylegesen 1873-ban fizetők vannak kimutatva. Ebből a kilenc közlekedési vállalat 1 812 000 frt-ot fizet: köztük 1194 000 frt-ot az Osztrák Államvasút; a bankok és biztosítók összadója 1 420 000 frt.

⁵³ Ehhez főforrásunk a 9. jegyzetben közölt Adressen Kalender cégjegyzékén kívül az 1870. évi Magyar Compass volt.

⁵⁴ Az új családi kapcsolatokra l. *Kempelen* i. m. (Nemes családok) a megfelelő családnév alatt közölt leszármazási táblázatokat.

⁵⁵ Az 1888. évi legnagyobb budapesti adófizetők jegyzékét az ország összes virilisét egyetlen egységes ábécébe osztva közlő Magyar Almanach c., 1888-ban, Budapesten megjelent kiadványból állítottuk össze; sajnos — minden figyelem ellenére — a több tízezer név között 21 főnyi megtalálhatatlan hiánnyal. — A személyekre vonatkozó adatok alapanyagát szolgáltató kiadványok jegyzékét l. a 9. jegyzetben.

⁵⁶ Győr legnagyobb adózóira l. a Győr. Várostörténeti tanulmányok. Győr, 1971. c. kötetben a dualizmus kori győri fejlődésről írott tanulmányomnak (323—404. l.) a kötet 356—363. lapjain olvasható részletét. Debrecenre: *Baranyi Béla: Gondolatok az uralkodó elit kérdéséről a debreceni virilizmus kapcsán (1870—1940). Studium I. (Diákköri Füzetek IV.) Acta Iuvenum Universitatis Debreceniensis. Debrecen 1970. 95—107. l. — különösen 102—105. l. és uő: Gondolatok az uralkodó elitéről valamint egy helyi elit történetéről a debreceni virilizmus kapcsán (1870—1930). Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series Historica XIV. Debrecen, 1972. 4—68. l. Pécsre: *Bérdi György: Pécs legnagyobb adófizetői 1887—1901. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve XX—XXI. (1975—76), 113—126. l. — l. még Magyaré Tóvári Judit (Miskolc), Gyáni Gábor (Hódmezővásárhely), Veliky János (Hajdúság) még kéziratban levő tanulmányait.**

⁵⁷ Tekintettel arra, hogy a legnagyobb adózók jegyzékéről a kettős beszámítású személyek közül adjuk egyszeri összegének csekély volta alapján végül is csak a 600 frt-on aluliak esnének ki (akiknek tényleges adója a virilizmus kialakult alsó határa, 300 frt alatt van) —, viszont ezek között a számba jöhető sajátlagosan értelmiségi elemek együttesen is (s ezen belül a kettősen számított adójuk még inkább) csupán kis hányadot tesznek ki, a legnagyobb adózók egész rétegében ezeknek kihagyása által elérhető pontosításokat már nem láttuk érdemesnek elvégezni.

⁵⁸ A személyek meghatározásánál felhasznált forrásainkat I. a 9. jegyzetben: ezeket használtuk fel (illetve — sorozatos kiadványok esetén — ezek folytatásait) korszakunkra vonatkozóan is.

⁵⁹ A már korábban is említett, a virilis jog szempontjából nagy jelentőségű kétszeres adó beszámítás jogcímére I. a 2. jegyzetet.

⁶⁰ Budapesti cím- és lakásjegyzék. XXII. évf. Budapest, 1910. I. része a ház- és telekjegyzéket, V. része a nyilvános számadásra kötelezett vállalatokat (köztük a pénzüzeteket), VI. része a törvényszékiileg bejegyzett közkereseti és betéti társaságokat és egyéni cégeket tartalmazza.

⁶¹ A táblázatban elsősorban a cégjegyzék adatai alapján állapítottuk meg a foglalkozást; amennyiben tehát az illető személynek emellett bank- vagy egyéb érdekeltsége is volt, az táblázatunkon nem jut kifejezésre. Csupán ha a cégjegyzék nem adott felvilágosítást, kerestünk további támpontokat, végső fokon megelégedve a lakjegyzékben adott felvilágosítással is. Megemlítendő még, hogy egyes, gyakoribb nevek azonosításánál előfordulhat tévedés, bár ez az egész névanyagnak csak egészen jelentéktelen részét teheti.

⁶² A belterület akkor a fővárosnak a mai fogalmaknál jóval szűkebben értelmezett területrészt jelentette. Pontos topografikus körülhatárolását a Címjegyzék 14—16. lapján találhatjuk.

⁶³ Így az 1875. évi 4., 1879. évi 42., 1880. évi 65., 1881. évi 36., 1882. évi 8., 1884. évi 18., 1893. évi 14., 1894. évi 20. és 1896. évi 23. tc.

⁶⁴ E folyamatot egy rendkívül jelentős, budapesti virilistáinkat is nagyban érintő vonatkozásában vizsgálja *William O. McCagg Jr.*: *Jewish nobles and geniuses in modern Hungary*. (East European Monographs III.) East European Quarterly, Boulder 1972.

⁶⁵ A vidéki virilisták adataira I.: A magyar városok országos kongresszusának iratai. II.: A magyar városok statisztikai évkönyve, I. Szerk. *Thirring Gusztáv*. Budapest, 1912. 556. lapon közölt táblázatot.

⁶⁶ Ha tudjuk, hogy az adókatégoriákat határoló összegek emelkedése az 1910-es évektől nem kis mértékben arra a körülményre vezethető vissza, hogy a 63. jegyzetben felsorolt törvények által engedélyezett házadó-mentességek ezekben az években kezdtek lejárni, és ilyen módon a legnagyobb háztulajdonosok adója rohamosan megnövekedett, hajlamosak lennénk az adókatégoriák ilyen változását csak formális értékű változásnak tekinteni. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy — mint láthatjuk — ezáltal a jegyzékeken nem álltak elő hatalmas és jelentős hézagok: a házadó emelkedéséből előálló, megnövekedett adótételek közé, velük együtt emelkedve, szervesen épültek be egészen más jellegű, elsősorban a háborús gazdasági élet rövidzárlataiból abnormisan megnövekedett adóalapoknak megfelelő adók. Emellett természetesen figyelembe kell venni az 1916-tól kezdve már érvényesülő inflációt is.

⁶⁷ A 45-ös bizottságra I. *Guthi* a 3. jegyzetben említett munkájának 153. lapját. A bizottság eredetileg a törvényhatósági közgyűlés által választott bizottsági tagok és tisztviselők választásának mintegy jelölő bizottsága volt és ennek során erőteljesen a kerületi érdekek képviselőjének volt a fóruma. A közgyűlési virilis tagok jelölésének jogát bizonytalan, hogy hogyan szerezte meg magának.

⁶⁸ A közgyűlés tagjainak, köztük a virilistáknak is, legfontosabb életrajzi adatait a Guthi-féle idézett vállalkozásnak 1904-től kezdve 3 évenként rendszeresen megjelenő kötetei közlik, sajnos igen változó részletességgel, ám — az adatok maguktól az érdekeltektől származván — nemegyszer szinte iróniának ható értékelésekkel és jelzőkkel. — A közgyűlés teljes tagságára igen jól használható az 1872 és 1930 közötti közgyűlési tagok teljes jegyzékét és tagságuk időhatárait közlő összeállítás a *György Endre* által szerkesztett *Amíg városatya lettem* c. kötet (Budapest, 1931.) függelékében.

⁶⁹ Tanulmányunknak szorosan vett keretén kívül esik ugyan, de a virilizmus társadalmi súlyát és jelentőségét Budapest társadalmának egészén belül igen jellegzetesen tükrözi, ha a virilisek az egész vizsgált időszakon át változatlanul maradt létszámát (200 személy 1200 közül választva) a főváros lélekszámának és képviselő-választóinak létszámemelkedéséhez viszonyítjuk. Budapest polgári tényleges népességének száma: 1869: 270 476; 1880: 360 551 ; 1890: 492 237; 1900: 716 874; 1910: 863 735. Budapest képviselő választóinak száma: 1872: 15 994; 1881: 20 318; 1899: 39 337; 1901: 53 422; 1910: 75 044.

Akár a népesség, akár a választójogosultak létszámát nézzük is, a virilisek mindkettőhöz viszonyítva egyre kisebb hányadot jelentettek; a városi népességnek éppúgy, mint a választópolgárságnak egyre vékonyabb s így annak problémáitól egyre elszakadtabb, sőt azokkal egyre inkább szembekezdülő rétegévé váltak. Az ellentmondás különösen a századfordulótól válik élessé, mikortól fogva meggyorsul a képviselő-választói cenzus küszöbét átlépni képes elemek számának növekedése.

Személy- és családnevek mutatója

A mutató a szövegben előforduló valamennyi személynevet, valamint a személynévvel bejegyzett cégneveket tartalmazza minden névformában (a különböző időből származó névjegyzékek ui. ugyanazt a nevet gyakran más és más módon írják). A nemesi előneveket csak akkor tüntetjük fel, ha két teljesen azonos család- és utónevű személyt kell megkülönböztetni. Ahol a következetesen asszony- és leánynevükön egyaránt kimutatott feleségek leánykori utónevét nem tudtuk megállapítani, ott férjük neve mellett csak a leánykori családnevet adtuk meg. Néhány esetben a szövegben csak családnévvvel említett virilistáinknak a mutató is csak családnévét adja meg. A vizsgált időszak alatt történt névváltoztatások, magyarosítások esetén a régi és az új családnév kimutatása mellett kölcsönös utalás segít tájékozódni. Rangemelés esetén az abban részesült személy a mutatóban mindig legmagasabb rangjával van kimutatva.

Abeles család 113
 Abeles Dávid 46
 Abeles Izidor 47
 Abeles Jónás 46
 Abeles Lipót 46
 Abeles Zsigmond 46, 149
 Adelsberg, I. Nemeshegyi
 Adler Gyula 82
 Adler József 130
 Adler Károly 100
 Adler Lipót 82
 Aebly Adolf 64, 82, 97
 Aebly Szidónia, Jálics Ignácné 64
 Aich Ferenc 136
 Aigner Miklósné, Unger Borbála 79
 Almássy gr. család 22
 Almay (Wurm) család 79
 Almay Erzsébet, Bugát Pálné 65
 Almay Gizella, br. Liphay Antalné 65, 79
 Almay Irma, gr. Széchenyi Ödönné 65
 Almay (Wurm) József 19, 25, 51, 52, 54, 64, 171
 Almay (Wurm) Józsefné, Crettier Anna 64
 Almay (Wurm) Józsefné, Unger Róza 64
 Almay Klára, Rottenbiller Lipótné 65
 Almay Rezső 19, 65
 Almay Rezsőné, br. Fellner Adél 65
 Altmann Károly 44
 Altstätter Rudolf 58, 95
 Altstock Gyula 113, 149
 Amizoni Károly 25

Ámon Ede 81
 Ámon József 36, 81
 Andaházy Kasnya Béla 140
 Andaházy Kasnya Béláné, Schiffer 140
 Andrássy Gyula gr., ifj. 113
 Arany László 82
 Arányi család 149
 Atzél Zsófia, br. Wodianer Albertné 20, 65
 Auspitz (Rémy) Róbert 30

Bachmaier György 80
 Bachruch Albert 135
 Bachruch Károly 113, 135, 150, 151
 Bachruch Margit, Széchenyi Bálint grné 135
 Back 113
 Bajor Gizi 51
 Balassa János 33
 Ballagi Mór 87
 Bamberger Béla 113
 Barcza Károly 136
 Barkó (Barkoe) Ferenc 53
 Baróti (Becker) Károly 113
 Basch Ida, Baumgarten Ferdinándné 42
 Basch Fülöp 42, 59, 80, 96
 Basch Gyula 139
 Basch Gyuláné, Krausz Teréz 139
 Batizfalvy Sámuel 85
 Baumgarten család 113
 Baumgarten Alajos 42
 Baumgarten Bernát 42

- Baumgarten Emília 42
 Baumgarten Ferdinánd 42
 Baumgarten Ferdinándné, Basch Ida 42
 Baumgarten Henrik 42
 Baumgarten Izidor 42
 Baumgarten Károly 42
 Baumgarten Lajos 42, 136, 137, 138
 Baumgarten Móric 42
 Bayer Dezső 150
 Beck testvérek (Miksa és Nándor) l. Madarassy—
 Beck
 Becker l. Baróti (Becker) Károly
 Beimel Jakab 59, 113
 Beiwinkler Károly 85
 Beleznay gr. család 22
 Beliczay Béla 113, 163
 Belatini Braun Rudolf 150
 Biach Adolf 53
 Biach Antal 53
 Biach Sámuel 53
 Biehn János 123, 131
 Biehn Sámuel 149
 Birly Ede 25
 Birly Ferenc 54
 Bíró Károly 149
 Bíró Zsigmond 137
 Bittó Júlia, Imrédy Lipótné 64
 Blanc Bernát 83
 Bogisich János 88
 Bogisich Lajos 88, 89
 Bogisich Lajosné, Sebastiani Amália 89
 Bogisich Mihály 88
 Bogisich, Lukács Ignácné 89
 Bókay János, id. 33
 Bókay János, ifj. 113
 Borbás József 113
 Boskovitz L. József 62
 Bosnyák Izsó 49
 Böckh Mór 79
 Böschatt Antal 51
 Brachfeld Adolf 45, 50
 Brachfeld Ármin 45
 Brachfeld Arnold 45, 50
 Brachfeld Gyula 45
 Breidsver 88
 Breitner L. Zsigmond 127, 149
 Breslmayer Kálmán 113
 Breslmayer Román 113
 Brichta Bódog 140
 Brichta Bódogné, Dán Margit 140
 Brockhaus család 56
 Bródy Miksa 113
 Bródy Zsigmond 86
 Brust Dávid 113, 149
 Brüll család 41, 96, l. még Domony
 Brüll Hermann 96
 Brüll Irén, Dirsztay (Fischl) Béla, brné 42
 Brüll Laura, Fürst Lászlóné 139
 Brüll Miksa 96, 139
 Brüll Miksáné, Krausz Anna 139
 Brüll Miksáné, Münk Franciska 139
 Brüll Zsigmond 55
 Bugát Pál 65
 Bugát Pálné, Almay Erzsébet 65
 Bun József 82, 100
 Burghardt-Bélaváry Konrád 151
 Burián János 64
 Burián Jánosné, Jálícs Ilona 64
 Buzzy Bódog 35
 Chorin család 140
 Chorin Ferenc, id. 136, 150
 Clair Ignác 123
 Coburg Ferdinánd hg. 23
 Crettier család 64
 Crettier Anna, Almay (Wurm) Józsefné 64
 Czigler l. Konopy
 Czinege Ferenc 88 l. Daruváry is
 Czinege Ferencné, Seeburger Erzsébet 88
 Cziráky gr. család 43, 78
 Cziráky János gr. 19, 20
 Csávolszky Lajos 86
 Csekonicz gr. család 23
 Csekő Ágost 53
 Csekő Alajos 53
 Csernátony Lajos 86
 Dán Fülöp 140
 Dán Leó 149
 Dán Margit, Brichta Bódogné 140
 Dán Sámuel 149
 Daruváry Alajos 88 l. még Czinege
 Deák Ferenc 24
 Deák János 49, 172
 Deutsch és Schneider cég 19
 Deutsch Antal 79
 Deutsch Gábor 41
 Deutsch Gábor és József cég 41
 Deutsch Emma, Hatvany-Deutsch Sándor brné
 41
 Deutsch l. még Hatvany-Deutsch
 Devecis del Vecchio Ferenc 90
 Diescher Antal 33, 172
 Diescher János 33, 172
 Diescher József 33, 172

- Dirsztay Andor br. 42
 Dirsztay Andorné brné, Wolfher Vera, Henrietta
 brné 42
 Dirsztay Gedeon br. 42
 Dirsztay Gedeon brné, Kohner Lujza brné 42
 Dirsztay Béláné brné. Brüll Irén 42
 Dirsztay, I. Fischl is
 Dlauchy Ágoston 33
 Dollinger Gyula 113
 Dona Döme 24
 Domony (Brüll) Móric 139
 Domony Móricné, Kornfeld Mária brné 139
 Dörschug Antal 35
 Drasche Henrik 28
 Drasche Gusztáv 28
 Drasche vagyon 27, 30, 171
 Dreher Antal 132
 Dreher Jenő 123
 Dunaiszky Lőrinc 40
- Ehrenfeld Adolf 39
 Ehrenfeld Antal 39, 127
 Ehrenfeld Benő 39
 Ehrenfeld Benő és Fia cég 39
 Ehrenfeld Ignác 39, 123, 126—128
 Ehrenfeld Karolina, Tafler Kálmánné 126
 Ehrenfeld Lipót 39
 Ehrenfeld Miksa 39
 Ehrenfeld Salamon 39
 Ehrenfeld Zsigmond 39
 Ehrenstein Wolf és Társa cég 50
 Eigel Ferenc 34
 Eigel Nándor 51
 Eischel Antal 34
 Eisele Mária, Jálics Kálmánné 64
 Eisdorfer György 85
 Elek Pál 151
 Emich Gusztáv 136
 Emmer Kornél 89
 Emmer Kornélné, Langheinrich 89
 Érdy (Luczenbacher) János 28
 Erny György 25, 34
 Etlinger (Etlényi) Ferenc 52
 Etlinger Erzsébet, Heinrich Ferencné 52
- Faber Fülöp 45
 Faber L. G. 45
 Fabiny Gusztáv 64
 Fabiny Gusztávné, Imrédy Etelka 64
 Fabiny Teofil 64
 Falk Miksa 86
 Falk Zsigmond 113
 Fellner Henrik 134, 137
- Fellner Adél brné, Almay Rezsőné 65
 Ferdinándi Ignác 89
 Festetics család 78, 171
 Festetics Ágoston gr. 22
 Festetics Antal 22, 43
 Festetics Antalné, Splényi Amália brné 22
 Festetics Augusztá grné, Szapáry Gyula grné
 22
 Festetics Dénes gr, 20, 22
 Festetics Dénes grné, Zichy Karolina grné 22
 Festetics Kristóf 22
 Festetics Lajos 22
 Festetics Pál gr. 22
 Feszl Frigyes 32
 Feszty Adolf 36
 Fischer Ignác 149
 Fischl Alajos 42
 Fischl Gutmann 42
 Fischl Gutmanné, Schossberger Emma 42
 Fischl Károly 42
 Fischl Lajos 42
 Fischl Salamon 42
 Fischl Testvérek cég 42
 Fischl I. még Dirsztay
 Fleischl Sándor 123, 131, 148
 Fleischmann Ede 47
 Fleischmann Ede és Társa cég 47
 Fleischmann J. cég 47
 Fleischmann Mór 47
 Flesch Aladár 42
 Flesch Alajos 42, 54
 Flesch Emma, Reusz Henrikné 42
 Flesch Ignác 48
 Flesch Manó 48
 Flesch Mór 42, 48, 54, 59, 60
 Flesch Vince 54
 Flesch és Machlup cég 54
 Forstinger Albert 53, 54
 Forstinger Borbála, Romeiser Ferencné 53
 Forstinger Károly 54
 Földiák Gyula 82, 113, 148
 Földiák Vilmos 134, 148
 Frankl Jakab 55
 Freund Vilmos 150, 163
 Freiweis 88
 Frey Lajos 34
 Friedmann Antal 53
 Friedmann Mór 45
 Frohner család 35
 Frohner Antónia, Kauser Jakabné 35
 Fromm Pál 85
 Fröhlich Frigyes 33
 Fröhlich Gusztáv 34

- Fuchs Gusztáv 48, 60, 96
 Fuchs Ignác 82
 Fuchs Keresztély 48
 Fusch Rudolf 48, 60, 80, 96
 Futtaky Gyula 86
 Fürst Bertalan 135, 139
 Fürst Jakab 135, 139
 Fürst Jakabné, Krausz Ida 139
 Fürst László 139
 Fürst Lászlóné, Brüll Laura 139
- Gajáry Ödön 137
 Ganz Ábrahám 33
 Geiszt Ádám 51
 Geiszt Gáspár 51, 172
 Geiszt Georgina, Zichy grné 51
 Geiszt Gyula 51
 Geiszt Gyuláné, Jálics Aloisia 51
 Geiszt Mária Lujza, ifj. Wekerle Sándorné 51
 Gergelyi Kálmán 113
 Gerlóczy Károly 35
 Gerlóczy Ida, Kauser Józsefné 35
 Gerster Károly 35
 Gerster Berta, Kauser Istvánné 34, 35
 Glaser Juda 50
 Glasner József 36, 80
 Glück Frigyes 135
 Gold Mór és Fia cég 47
 Gold Zsigmond 59, 96
 Goldberger Berchtold 135
 Goldmann József 123
 Goldschein 83
 Goldstein Ede 49
 Gottgeb Antal 34, 172
 Grabovszky család 24, 79
 Grabovszky Atanáz 61
 Grabovszky György 61
 Grabovszky Konstantin 61
 Grauer Vilmos 113, 150
 Gregersen család 80, 113
 Gregersen Béla 130
 Gregersen Guildbrand 26, 27, 29, 33, 123, 129, 130, 147, 171
 Gregersen György 27
 Gregersen Hugó 27
 Gregersen Nils 27
 Gross Ferenc 25
 Grossinger Ferenc 54
 Grossinger Lipót 25, 54, 173
 Grötschel 100
 Gruber Ármin 149
 Gruber Jakab 45
 Gruber Vilmos 53
- Grünfeld Gusztáv 150
 Grünwald és Schiffer cég 140
 Gschwindt György 96, 113, 123, 127, 137
 Gschwindt Mihály 96
 Gundel János 162—163
 Guttmann Amália brnő, Madarassy Beck Gyula brné 139
 Guttmann Henrik 127
 Guttmann Vilmos br. 137
 Guttmann Vilmos brné, Krausz Róza 139
 Gutwillig Testvérek cég 80
- Gyertyánffy család 24
 Gyömrőy I. Herzfelder Vilmos
 Györgyei I. még Tafler
 Györgyei Illés 127
 Györgyei (Tafler) Adolf 127
 Györgyei (Tafler) Antal 127
 Györgyei (Tafler) Kálmán 127
- Haas család 29, 80, 171
 Haas Adolf 27
 Haas Jacques 27
 Haas Lipót 27
 Haggemacher család 128
 Haggemacher Henrik 123, 129, 136
 Haggemacher Károly 129, 147
 Hajós József 136, 137, 151
 Halász Géza 84
 Halbauer Rezső 80
 Hamon Kristóf 36
 Hamon Mihály János 36
 Haris család 24, 78
 Haris Gergely 24
 Harkányi család I. még Koppel és Koppely
 Harkányi (Koppely) Frigyes br. 135
 Harkányi (Koppely) Fülöp 135
 Harkányi (Koppely) Fülöpné, Wodianer Karolina 135
 Harkányi János br. 135
 Harrer Pál 90
 Hatvany-Deutsch család 31, 113, 149, 172
 Hatvany-Deutsch Béla br. 41
 Hatvany-Deutsch Bernát 41, 61, 96
 Hatvany-Deutsch Ferenc br. 41
 Hatvany-Deutsch Ferenc brné. Lukács Lucia 41
 Hatvany-Deutsch Ignác br. 41
 Hatvany-Deutsch Ignác brné. Nemeshegyi Teréz 41
 Hatvany-Deutsch József br. 41, 61, 80, 96
 Hatvany-Deutsch Károly br. 41, 123, 147
 Hatvany-Deutsch Lajos br. 41
 Hatvany-Deutsch Lili brnő, Madarassy-Beck Gyula brné 41

Hatvany-Deutsch Sándor br. 41, 61, 96, 127, 134,
136, 137, 150
Hatvany-Deutsch Sándor brné, Hatvani-Deutsch
Emma 41
Hauszmann Alajos 34, 137
Hay Bernát 50
Hay Fülöp 50
Hay Ignác 50
Hay Mihály 50
Hecht Adolf 11, 149
Hedrich 113
Hegedüs János 163
Heidelberg Ármin (Hermann) 49, 50, 55
Heidelberg József 50
Heidelberg Lipót 50
Heidelberg Mór 50
Heinrich család (ómoravicai) l. még Imrédy 78,173
Heinrich család (a Vizivárosban) 53
Heinrich Aladár 64
Heinrich Aladárné, Tömöry Melanie 64
Heinrich Alajos 52, 64
Heinrich Alajos ifj. 52
Heinrich Ferenc l. még Imrédy 52
Heinrich Ferenc ifj. 52, 64
Henrich Ferenc 137
Heinrich Ferencné, Etlinger Erzsébet 52
Heinrich Gizella, Konopy Kálmánné 64
Henrich János (ómoravicai) 64
Henrich János (a Vizivárosban) 53, 170
Heinrich Kálmán 64
Heinrich Kálmánné, Tömöry Paula 64
Heinrich Klára, Tömöry Károlyné 64
Heinrich Nándor 64
Heinrich Nándorné, Szájbely Ilona 64
Heinrich Ödön 90
Heller Ágost 42
Heller Gábor 96
Heller Karolina, Vajkay Károlyné 64
Heller M. 42
Heller és Heusinger cég 42
Helvey Tivadar 123
Herz Ármin 44, 59, 123
Herz és Beimel cég 44
Herzfelder Adolf 39, 60, 95
Herzfelder Dávid 60
Herzfelder (Gyömrőy) Vilmos 39
Herzfelder H. és Fia cég 39, 60
Herzfelder Izidor 39
Herzfelder Lajos 39, 60
Herzfelder Zsigmond 39, 70
Herzl Antal 42, 60
Herzl Jakab 60
Herzl Tivadar 43, 60, 61, 96
Herzog Adolf 43, 60, 61
Herzog Mór Lipót br. 149
Herzog Péter br. 43, 61, 113, 149, 151
Herzog Péter brné, Schweiger Júlia 149
Herzog A. L. és Társa cég 43
Herzog M. L. és Társa cég 43, 96, 149, 172
Heusinger G. 42
Hikisch Kristóf 36
Hikisch Lajos 36, 80
Hild József 19, 32, 33, 40, 171
Hild Károly 19, 32
Hirsch Albert 149
Hirsch Emil 148
Hirsch Jakab 54
Hirsch Jakab és Fia cég 148
Hirsch Lajos 148
Hirsch Mihály 81
Hirsch Miksa 149
Hirsch Náthán 148
Hirsch Oszkár 149
Hirschl Izidor és Fia cég 54
Hirschl Jakab 54, 61
Hirschl Vilmos 54
Hirschler Adolf 31
Hirschler Ede 31
Hirschler Frigyes 31
Hirschler Hermann 31
Hirschler Ignác 32
Hirschler Jozefa, Neuschloss Simonné 31
Hirschler Leon és Társa cég 31
Hirschler Vilmos 31
Hirschler l. még Zalán
Hoffmann Domokos 39
Hoffmann Frigyes 39, 42, 58, 95
Hofhauser Lajos 113
Holitscher Baruch 55
Holitscher Baruch és Fia cég 60
Holitscher Fülöp 60
Holitscher Manó 60, 95
Holitscher M, J. 55
Holitscher Mór 55
Holitscher Vilmos 60, 95
Holczer Sándor 140
Holzspach András 29, 80
Hopp Ferenc 149
Horner Sámuel 113
Horváth Benjámín (Benő) 149, 172
Horváth Elemér 136
Horváth József 49
Horváth Lipót 134
Hudetz János 131
Hudetz Jánosné, Paulheim Franciska 132
Hugmayer és Mihalovich cég 34

- Hülf Mór örökösei 25
Hűvös Iván 138, 163
Hűvös József 138, 150, 163
Hűvös Kornél 163
Hűvös László 163
- Imrédy Béla 64
Imrédy Etelka, Fabiny Gusztávné 64
Imrédy (Heinrich) Ferenc 52, 64, 137—138
Imrédy (Heinrich) Ferencné, Tömöry Eugénia 64
Imrédy Kálmánné, Vajkay Karolina 64
Imrédy Lipótné, Bittó Lujza 64
Imrédy I. még Heinrich
- Jakabffy család 24
Jálics A. F. és Társai cég 136
Jálics Aloisia, Geiszt Gyuláné 51, 64
Jálics András Ferenc 46, 59, 64, 96, 172
Jálics András Ferencné, Schopper (Tömöry) Karolina 64
Jálics Augusztá, Kiss Kornélné 64
Jálics Ferenc 64
Jálics Ferencné, Jálics Vilma 64
Jálics Géza 46, 96, 135—136
Jálics Ignác 46, 64, 96
Jálics Ignácné, Aebly Szidónia 64
Jálics Ilona, Burián Jánosné 64
Jálics Kálmán 46, 113
Jálics Kálmánné, Eisele Mária 64
Jálics Kristóf 46
Jálics Mária, ifj. Luczenbacher Pálné 64
Jálics Mátyás 46
Jálics Vilma, Jálics Ferencné 64
Jankovits 113
Jármay Gusztáv 85
Jármay Jenő 113
Jellinek Henrik 137—138, 150
Jókai Mór 87
Jordán Alajos 48
Jordán Károly 48, 131, 123
Jordán Károlyné, Pláner Rozália 123
- Kada Mihály 89
Kammermayer Antal 89
Kammermayer György 89
Kammermayer József 89
Kammermayer Károly 24, 89, 90
Kammermayer Károlyné, Sebastiani 90
Kammermayer Lénárd 90
Kánitz Ignác 113
Karátsonyi Guidó gr. 23
Károlyi gr. család 22, 30, 62
Károlyi György gr. 22, 62
- Károlyi Lajos gr. 33
Karsai Sándor 132
Kasselik család 33
Kasselik Ferenc 19, 21, 32, 33, 37
Kauser család 32, 34, 35, 81, 113, 172
Kauser Gyula 35
Kauser Gyuláné, Kölber Lujza 35
Kauser István 35
Kauser Istvánné, Gerster Berta 35
Kauser Jakab 35
Kauser Jakabné, Frohner Antónia 35
Kauser János 34
Kauser Jánosné, Kölber Aloisia 34
Kauser János, ifj. 35
Kauser Jánosné, Kölber Sarolta 35
Kauser József 34, 35
Kauser Józsefné, Gerlóczy Ida 35
Kauser Lipót 34, 35
Kauser Lipótné, Kölber Sarolta 34, 35
Kelemen Gyula 136
Keller Antal 148
Keller Béla 144
Keller Miksa 148
Keller Zsigmond 148
Kemény Zsigmond br. 90
Kemnitzer testvérek 40
Kempeski és Steigenberger cég 29
Kernstock József 36, 81
Kertész Tódor 113, 149
Kiss Kornél, szuboticaí 64
Kiss Kornélné, Jálics Augusztá 64
Kléh István 82, 83, 113, 136, 137
Kléh József 83
Kléh László 136, 137
Klein Albert 39
Klein Berthold 123, 128, 129, 149
Klein Ferdinánd 39
Klein J. és Fia cég 39
Klein Lipót 39, 80
Klenovits György 81, 113
Kochmeister Frigyes br. 35, 82, 83, 96
Koczó Pauline 29
Kohner család 41, 50, 96, 113
Kohner Adolf 50
Kohner Adolf és Fiai cég 50
Kohner Ágoston 50, 96
Kohner Alfréd br. 50
Kohner Lujza brnő, Dirsztay Gedeonné brné 42
Kohner Henrik és Testvérei cég 50
Kohner Jenő 50
Kohner Károly 50, 96
Kohner Zsigmond 50, 58, 96
Kollár Lajos 135, 136

- Kollerich Pál 34 ,113
 Konopy család 64
 Konopy Kálmán 64
 Konopy Kálmánné, Heinrich Gizella 64
 Konopy I. még Czigler
 Koppely (Harkányi) család 132, 135
 Koppely (Harkányi) Fülöp 135
 Koppely (Harkányi) Fülöpné, Wodianer Karolina (Lotti) 135
 Kornfeld család 140
 Kornfeld Mária brnő, Domony Móricné 139
 Kornfeld Pál br. 151
 Kornfeld Zsigmond br. 139, 151
 Koronghy (Spechner) Ilona, Lukács Antalné 82
 Kossuth Lajos 55, 83
 Koszgleba Antal 47
 Koszgleba János 47
 Koszgleba László 47
 Koth J. J. 54
 Kotzó Pál 29
 Kovách László 33
 Kovács Sebestyén Endre 34
 Kölber család 34, 35, 37
 Kölber Aloisia, Kauser Jánosné 34
 Kölber Lujza, Kauser Gyuláné 34
 Kölber Sarolta, Kauser Lipótné, majd Kauser Jánosné 35
 König és Strasser cég 44
 Königsbaum 83
 Kőrösi Imre 137
 Kőrösi József 90
 Kőváry Ármin 82
 Krachfelser I. Sziklay
 Krámer 113
 Krámer Jakab 151
 Krámer Leó 139
 Krausz Anna, Brüll Miksáné 139
 Krausz Ida, Fürst Jakabné 139
 Krausz Izidor I. még Megyeri 139, 151
 Krausz Lola, Thurn-Taxis Egon Miksa hgné 151
 Krausz Róza, Guttmann Vilmosné 139
 Krausz Teréz, Basch Gyuláné 139
 Krayér Emil 123
 Kresz Géza 85
 Kresz Károly 85
 Kunewalder család 44
 Kunewalder Jónás 62
 Kunewalder Lipót 62, 82, 96
 Kunewalder Testvérek cég 62
 Kunig József 48, 58, 95, 172
 Kunig Mária 48
 Kunig örökösök 48
 Kunig, Stambacherné 48
 Kunig, Türyné 48
 Kunvári Fülöp 88
 Kuntz Jenő 137, 162
 Kutlány János 80
 Laczkó Antal 44
 Laczkó Ármin 44
 Laczkó Náthán 44
 Laczkó N. J.—Popper A. cég 44, 123, 131
 Laisch Ede 113
 Lánczy Leó 82, 100, 113, 127, 128, 137, 138, 148, 151
 Landau Horác lovag 23
 Landauer Ede 55
 Landauer Ignác 55
 Láng Gusztáv 151
 Láng László 151
 Langheinrich Frigyes 89, 25
 Langheinrich, Emmer Kornélné 89
 László Mihály 86
 László Zsigmond 137
 Latzkó (Hochstein) Károly 131
 Lautner Ferenc 25
 Leblang József 149
 Lechner N. János 28
 Lechner N. Jánosné, Zitterbarth Júlia 28
 Lechner Ödön 28
 Lechner Simon 28
 Lederer Bernát 42
 Lederer Ede 42
 Lederer Gusztáv 147
 Lederer Jakab 142
 Lederer Sándor 42, 172
 Lederer Mór 149
 Légrády Károly 86
 Leipziger Vilmos 147
 Leitersdorfer Lipót 79
 Leitner Henrik 113
 Lenhossék József 28
 Lepora Anasztáz 24
 Lévai Henrik 100
 Leyritz testvérek 25
 Linczer Imre 123, 150
 Linczer Károly 113
 Lindenbaum Mór 123
 Liphay Antal br. 65, 79
 Liphay Antal brné, Almay Gizella 65, 79
 Lisch 29
 Lits Aloisia, Sárkány Józsefné 89
 Lonkay Antal 87
 Lord Albert 130, 171
 Lord József 30
 Lord Lajos 30, 171

- Lord Sámuel 29
 Lord Sámuel és Fiai cég 30
 Lotz Hermann 30
 Löwenstein 113
 Luczenbacher János (18. sz.) 28
 Luczenbacher János ifjú 28, 29, 43
 Luczenbacher (Érdy) János 28
 Luczenbacher József (18. sz.) 28
 Luczenbacher Pál (sz. 1818) 28, 29, 30, 43, 129
 Luczenbacher Pálné, Plaveczyk Aloisia 28
 Luczenbacher Pál, ifj. 64
 Luczenbacher Pálné, ifj., Jálics Mária 64
 Luczenbacher cég 27, 28, 29, 43
 Lukács Antal 82, 83, 100
 Lukács Antalné, Koronghy (Spechner) Ilona 82
 Lukács Ignác 89
 Lukács Ignácné, Bogisich 89
 Lukács József 136, 137, 148
 Lukács László 41
 Lukács Lucia, Hatvany-Deutsch Ferenc brné 41
 Lyka család 24
 Machlup család 48
 Machlup Ede és Fiai cég 54
 Machlup és Flesch cég 54
 Madarassy-Beck Gyula br. 41, 139, 151
 Madarassy-Beck Gyula brné, Guttmann Amália
 brnő 139
 Madarassy-Beck Gyula brné, Hatvany-Deutsch
 Lili brnő 41
 Madarassy-Beck Marcell br. 134, 151
 Madarassy-Beck Miksa br. 100, 113, 134, 137
 Madarassy-Beck Nándor br. 82, 100, 113
 Madarassy Pál 88
 Magyar Gyula 80
 Malvieux C. J. cég 134
 Mandl Joachim 34
 Manno István 24, 34, 62, 79
 Manno János 24
 Martiny Henrik 132
 Martiny Vilmos 132
 Mauthner Lipót 48
 Mautner Mihály 151
 Mayer Alajos 47
 Mayer György 47
 Mayer Teréz, Schossberger Zsigmondné 47
 Mechwart András 100
 Medetz József 47, 48, 172
 Megyeri (Krausz) Izidor 123
 Meixner Ferenc 90
 Mendl István 36, 37, 172
 Merle Márkus 59, 95
 Mérő János 113, 123
 Meszner József 86
 Mezei Mór 113, 137, 162
 Miesbach Alajos 27, 28
 Mihalovits Antal 85
 Mihalovits és Hugmayer cég 34
 Mikisch János 33
 Mocsonyi (Popovich) család 24, 79
 Munk Franciska, Brüll Miksáné 139
 Muráthy Irén, Teleki Gézáné grné 24, 65
 Muráthy Szilárd 24, 55, 65
 Mutsó Mihály 88
 Müller Vilmos 123, 149
 Nádasdy gr. család 22
 Nagel Hermann 59, 96
 Nagy József 45
 Nákó gr. család 24, 171
 Nászai (Nasztl) Mór 82, 97
 Nasztl I. Nászai Mór
 Natter Ferenc 100
 Neményi (Neumann) Ambrus 87
 Nemes Vince gr. 65
 Nemes Vince grné, Wodianer Gabriella brnő 65
 Nemeshegyi Béla 79
 Nemeshegyi (Adelsberg) József 79, 113
 Nemeshegyi Teréz, Hatvany-Deutsch Ignácné 41
 Nemeshegyi (Adelsberg) Zsigmond 41
 Németh Titusz 137
 Neruda 113
 Neubauer Mayer 50
 Neuhofer János 20, 25
 Neumann I. Neményi
 Neuschloss család 30, 31, 36, 113, 171
 Neuschloss Bernát 30
 Neuschloss Izsák 30
 Neuschloss I. Fiai cég 30, 31
 Neuschloss Károly 30, 37
 Neuschloss Károly cég 30, 31
 Neuschloss Marcell 31
 Neuschloss Miksa 31
 Neuschloss Ödön 31
 Neuschloss Simon 30, 31
 Neuschloss Simon és Fiai cég 113, 171
 Neuschloss Simonné, Hirschler Jozefa 31
 Neuwelt Ármin 96
 Orczy br. család 22, 78
 Orczy György br. 19
 Ormódy Vilmos 100, 138
 Orosdy br. család 149
 Osvald Pál 34

- Pálffy gr. család 23, 78
Pálffy János gr. 19, 30
Pálffy Pálné grné 33
Palikucsevni (Palikutya) Péter 24
Palikutya I. Palikucsevni
Pártos Gyula 28
Paulheim Ferenc 132
Paulheim Franciska, Hudetz Jánosné 131
Paulheim István 132
Paulheim József 123, 131, 132
Paulovits László 90
Pauncz Sándor 149
Pekáry József 25
Petirek és Wagner cég 130
Petőfi István 51
Petőfi Sándor 30
Petrovics Döme 24
Planer Rozália Jordán Károlyné 123
Plaveczy Aloisia, id. Luczenbacher Pálné 29
Podmaniczky br. család 22, 23
Podmaniczky Attila brné. Schiffer Piroska 140
Podmaniczky Zsuzsanna brné. Vigyázó Sándor grné 124
Poltzer Gusztáv 149
Pollack Mihály 51
Pollák Gyula 136
Pollákné Unger Augusztá 79
Polónyi Géza 113
Popovich I. Mocsonyi
Popper 100, 113
Popper A.—Laczkó N. J. cég 44, 123, 131
Prohászka András 29
Prohászka Ferenc 29
Prohászka Ignác 29
Pucher István 137
Pucher József 36, 81, 113, 137
- Quittner Zsigmond 123, 131
- Radocza János 113, 123, 162
Rákosi Jenő 96
Ranzenberger János 33
Ráth Károly 89—90
Ráth testvérek 33
Rechnitz H. és M. cég 44
Rechnitz Henrik 44, 59, 96
Rechnitz Ignác 44
Rechnitz Móric 44
Reimann Lázár 138
Reischl Károly 85
Rémy I. Auspitz (Rémy) Róbert
Rémy Dániel 30
Rémy Zsigmond 30
- Reusz Henrik 42
Reusz Henrikné, Flesch Emma 42
Reusz Károly 42, 55
Rieger 100
Riesz testvérek 149
Romeiser Ferenc 53
Romeiser Ferencné, Forstinger Borbála 53
Rósa Lajos 97
Rosenfeld Károly 25
Rothschild család 40
Rottenbiller Alajos 90
Rottenbiller Lipót 65, 90
Rottenbiller Lipótné, Almay Klára 65, 90
Rotter Antal 48
Rotter Ferenc 48, 49
Rotter János 48
Röck István 151, 163
Röser János 86
Röser Miklós 86
Rupp család 43, 172
Rupp György 43
Rupp Ignác 43
Rupp János 43
Rupp Károly 43
Rupp Sebestyén 43
Rupp Zsigmond 135—136, 162
Rupp Testvérek cég 43
- Sacelláry Döme 24, 49
Sacelláry Dömötör György 49
Sacelláry Dömötör Ignác 49
Sacelláry János György 49
Salzer Ignác 123
Sámuel Lázár 123
Samuely Mózes 29
Sándor Pál 149
Sárkány József 89
Sárkány Józsefné, Lits Aloisia 89
Schanzer Ignác 123
Schiffer, Andaházy Kasnya Béláné 140
Schiffer és Grünwald cég 140
Schiffer Miksa 140
Schiffer Piroska, Podmaniczky Attila brné 140
Schiffer, Terbócz Imréné 140
Schiffer Katalin, Wimpffen Ferenc grné 140
Schlechta Jakab 25
Schlesinger Berthold Mór 148
Schlesinger és Pollakovits cég 149
Schmidl László 123, 131
Schmidl Miklós 123, 131
Schmidt Antal 25
Schmidt József 134, 137
Schneider és Deutsch cég 19

- Schopper György, id. 52
 Schopper György, ifj. 52
 Schopper György és Károly cég 52
 Schopper (Tömöry) Jenő Ágost l. Tömöry
 Schopper (Tömöry) Karolina, Jálics András
 Ferencné 64
 Schopper Károly 52
 Schopper l. még Tömöry
 Schossberger család 42, 47
 Schossberger Emma, Fischl Gutmanné 42
 Schossberger Henrik 49, 59
 Schossberger Nándor 47
 Schossberger S. V. és Fia cég 47, 55
 Schossberger Zsigmond 47, 48, 59
 Schossberger Zsigmondné, Mayer Teréz 47
 Schreyer Jakab 113
 Schubert Ármin 81
 Schuller 89
 Schwartz Ferenc 85
 Schwartz Lajos 149
 Schweiger Júlia, Herzog Péter brné 149
 Schweiger Márton 149
 Sebastiani család 24, 79
 Sebastiani Amália, Bogisich Lajosné 89
 Sebastiani, Kammermayer Károlyné 90
 Sebestyén Pál 88
 Seeburger Erzsébet, Czinege Ferencné 86
 Seenger család 113, 172
 Seenger András 35
 Seenger Ferenc 36
 Seenger Jenő 35, 36
 Seidl József 33
 Seligmann Sándor 44
 Semler Sándor 113
 Sigray Pál 113, 123, 129, 130, 137, 162
 Silberberg Károly 134
 Simon Jakab 134, 148
 Sina Simon br. 24
 Splényi br. család 22
 Splényi Amália brné, Festetics Antalné 22
 Staffenberger István 49
 Stambacherné, Kunig 48
 Steigenberger és Kempeski cég 29
 Steiger Gyula 82, 100
 Steiner József 27
 Stephani Lajos 113
 Stern Ármin 126, 127, 147
 Stern István 80
 Stern Károly 149
 Stern Simon 79
 Stiller Mór 140, 162
 Stiller Mórné, Ullmann Sarolta 140
 Strasser család 44, 113, 172
 Strasser Alajos 44, 59, 96
 Strasser Alfréd 48
 Strasser Béla 44
 Strasser Dávid 148
 Strasser Ede 148
 Strasser Emil 44
 Strasser Gyula 148
 Strasser I. Henrik 148
 Strasser Imre 148
 Strasser Izidor 148
 Strasser József 44
 Strasser Márk 44
 Strasser Ottó 148
 Strasser Rudolf 148
 Strasser Salamon 44
 Strasser Sámuel 148
 Strasser Sándor 44, 148
 Strasser Zsigmond 96
 Strasser és König cég 44
 Strasser Testvérek cég 44
 Strohmayer Ferenc 47
 Sváb család 132, 149
 Szájbély Gyula 64, 124, 135
 Szájbély Kálmán 64
 Szájbély Ilona, Heinrich Nándorné 64
 Szalay László 90
 Szapáry Gyula gr. 22, 171
 Szapáry Gyula grné, Festetics Augusztina grné 22
 Szauer József 79
 Széchenyi Bálint gr. 135
 Széchenyi Bálint grné, Bachruch Margit 135
 Széchenyi Béla gr. 138
 Széchenyi Ödön gr. 65
 Széchenyi Ödön grné, Almay Irma 65
 Szécsi Kálmán 136
 Szécsi Pál 136
 Székely Ferenc 134, 135
 Szénásy Gyula 149
 Szentiványi család 65
 Szentkirályi Mór 90
 Szerb György 136, 137
 Sziklay (Krachfelser) örökösök 25
 Szitányi (Ullmann) család 60, 65, 113, 132
 Szitányi Béla 79
 Szitányi Bernát 62, 79
 Szitányi Izidor 62, 79, 96
 Szitányi Mór 62
 Szitányi Ödön 79, 127, 134, 136, 137, 148
 Szitányi Sámuel 79
 Tafler család 40, 41, 127, 131; l. még Györgyei
 Tafler Adolf 39, 59, 127, 128

- Tafler Antal 39,127
 Tafler Ármin 127
 Tafler E. Kálmán 39, 127
 Tafler Izsák 39, 127
 Tafler József 59, 127
 Tafler Kálmán 39, 59, 95, 124, 126, 127, 147, 149
 Tafler Kálmánné, Ehrenfeld Karolin 126, 127
 Takátsy (Takiadzi) család 24
 Takiadzi I. Takátsy
 Taub Salamon 48, 79
 Tausk Henrik 48
 Teleki gr. család 23
 Teleki Géza gr. 65
 Teleki Géza grné, Muráthy Irén 65
 Teleki Pál gr. 65
 Terbócz Imre 140
 Terbócz Imréné, Schiffer 140
 Terpkó I. Vrányi
 Testory Antal 34
 Thék Endre 163
 Thurn-Taxis Egon Miksa hg. 151
 Thurn-Taxis Egon Miksa hgné, Krausz Lola 151
 Tisza Lajos 25
 Tolnay Lajos 113, 148
 Tóth 113
 Tóth László 123
 Tóth Lőrinc 88
 Tömöry család I. még Schopper 46, 52, 172
 Tömöry Eugénia, Heinrich Ferencné 64
 Tömöry György 52
 Tömöry (Schopper) Jenő Ágoston (Eugen August)
 52, 61, 96, 136
 Tömöry Kálmán 52
 Tömöry Károly 52, 64, 135, 136
 Tömöry Károlyné, Heinrich Klára 64
 Tömöry Melanie, Heinrich Aladárné 64
 Tömöry Paula, Heinrich Kálmánné 64
 Török József 85, 113
 Trebitsch Ignác 82
 Treichtlinger József 79
 Tschögl Gyula 137
 Tschögl Henrik 137
 Türr István 35
 Türsch Nándor 80
 Türyné, Kunig 48
 Uhl Sándor 82
 Ullmann család I. még Szitányi 60, 95, 132, 172
 Ullmann Adolf 136, 137, 147
 Ullmann Franciska (Fanny), Wodianer Mórné 40
 Ullmann Ignác 44
 Ullmann Imre 44
 Ullmann Károly id. 44
 Ullmann Károly ifj. 44, 60, 96
 Ullmann Lajos 44
 Ullmann Lipót 44
 Ullmann Mór 44
 Ullmann Mór György 44, 60, 96, 136
 Ullmann Sándor 44
 Ullmann Sarolta, Stiller Mórné 140
 Ullmann Testvérek cég 44
 Unger Alajos 113, 137
 Unger Antal 53, 79
 Unger Augustza, Pollákné 79
 Unger Béla 79
 Unger Benedek 53
 Unger Borbála, Aigner Miklósné 79
 Unger Ferenc 53
 Unger Henrik 19, 53, 64
 Unger József 53
 Unger Leó 53, 79
 Unger Róza, Almay (Wurm) Józsefné 64
 Vajda János 51
 Vajkay Karolina, Imrédy Kálmánné 64
 Vajkay (Zenger) Károly 64, 88
 Vajkay (Zenger) Károlyné, Heller Karolina 64, 88
 Varasdi Lipót 90
 Vavrik Antal 88
 Vavrik Béla 88
 Vavrik Endre 88
 Vavrik Gábor 88
 Végh Artur 136, 137
 Veigelsberg Leó 86
 Vigyázó Ferenc gr. 131
 Vigyázó Sándor gr. 23
 Vigyázó Sándor grné, Podmaniczky Zsuzsanna
 brnő 124
 Virava József 29, 123
 Visitzky Ferenc 53
 Voigt János 51
 Voracsek Antal 51
 Voskovich János 85
 Vörösmarty Mihály 88
 Vrányi (Terpkó) Konstantin 24
 Wagner család 131
 Wagner Emil 130
 Wagner Géza 124, 130, 135, 162
 Wagner Gyula 132
 Wagner Jenő 123, 130
 Wagner József 130
 Wagner Marcell 130
 Wagner Ödön 130
 Wagner (Marcell) és Petirek cég 130
 Wahrmann család 62

- Wahrmann Mór 9, 62, 82, 97, 151
 Wahrmann Sándor 97
 Walder Gyula 134, 137, 148
 Waldhauser György Adolf 53
 Waldhauser Henrik 53
 Waldheim János 90
 Walla József 123, 131
 Walthier Gábor 34
 Walthier testvérek 25
 Weber N. János 80
 Weidmann I. Wodianer 40
 Wein János 90
 Weiss Alfonz br. 149
 Weiss Bernát Ferenc 55, 56, 80
 Weiss Berthold 113, 124, 128
 Weiss Jakab 123
 Weiss Manfred 113, 124, 128, 138, 150
 Weisskopf Jakab 79
 Wekerle Sándor 51
 Wekerle Sándor ifj. 51
 Wekerle Sándorné, ifj., Geiszt Mária Lujza 51
 Wellisch család 131, 132
 Wellisch Alfréd 124
 Wellisch Arnold 130, 132
 Wellisch Gyula 130
 Wellisch Gyula és Sándor cég 130
 Wellisch Lajos 130
 Wellisch Leó 130
 Wellisch Manó 132
 Wellisch Náthán utóda cég 130
 Wellisch Sándor 130
 Wenckheim br. család 22
 Westermayer József 25, 33
 Wettstein Antal 88
 Wiener Albert 45
 Wiener Lipót 45, 59, 95
 Wimpffen Ferenc gr. 140
 Wimpffen Ferenc grné, Schiffer Katalin 140
 Windisch Ferenc 51
 Wodianer család 40, 41, 47, 65, 137, 172
 Wodianer Albert br. 40
 Wodianer Gabriella brnő, Nemes Vince grné 40
 Wodianer Albert br. ifj. 40
 Wodianer Albert brné, Atzél Zsófia 40
 Wodianer Béla (maglódi) 20, 40
 Wodianer Fülöp (vásárhelyi) 113
 Wodianer Fülöp (kaprióriai), 40
 Wodianer Karolina (Lotti), Koppely (Harkányi) Fülöpné 135
 Wodianer Mór 23, 40, 41, 59, 172
 Wodianer Mórné, Ullmann Franciska 40
 Wodianer Rudolf 40
 Wodianer (Woidzislav, Weidmann) Sámuel 40
 Wodianer Sámuel (kaprióriai) 40
 Wohl József 79
 Woidzislav I. Wodianer 40
 Wolfner Vera Henrietta brnő, Dirsztay Andor brné 42
 Wolfner József 113
 Wurm József I. Almay (Wurm) József
 Ybl Miklós 32–37, 51, 81, 172
 Zachár Antal 34
 Zalán (Hirschler) Lipót János 31
 Zalán (Hirschler) Miksa 31
 Zellerin Mátyás 36
 Zenger I. Vajkay
 Zeyk Károly 21
 Zichy gr. 22
 Zichy Karolina grnő Festetics Dénes grné 22
 Zichy grné, Geiszt Georgina 51
 Zimmermann 100
 Zitterbarth Júlia, Lechner N. Jánosné 28
 Zofahl Lőrinc 32, 35, 171
 Zwack testvérek cég 151

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: J. dr. Halász Margit
Műszaki szerkesztő: Érdi Júlia
A burkoló- és kötésterv Szabó János munkája
Terjedelem 16,45 (A/5) ív — AK 1341 k 7981
78. 74886 Petőfi Nyomda, Kecskemét
Felelős vezető: Ablaka István

Ára: 57,— Ft

*Akadémiai
Kiadó,
Budapest*